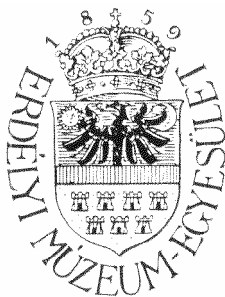

BENŐ ATTILA
A KÖLCSÖNSZÓ JELENTÉSVILÁGA

BENŐ ATTILA

A KÖLCSÖNSZÓ JELENTÉSVILÁGA

A román–magyar nyelvi érintkezés
lexikai-szemantikai kérdései

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA
KOLOZSVÁR, 2004

Megjelent

a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma támogatásával

Szerkesztő
András Zselyke

Felelős kiadó
Sipos Gábor

ISBN 973-8231-36-1

Készült a Református Egyház Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos

Előszó

Ez a könyv az 1996–1999-es doktori program keretében íródott értekezés rövidített változata.

Jóllehet a román–magyar nyelvi érintkezés kutatásának több évtizedes múltja van, szükségesnek látszott, hogy szemantikai alapon is feldolgozásra kerüljön az a viszonylag nagynak mondható, a 20. századi magyar nyelvhasználattal kapcsolatos román eredetű kölcsönszókincs. A kutatás olyan élő folyamat vizsgálatára épült, amely napjainkban is folytatódik. Azt remélem, hogy ez a dolgozat a jelentéstani vonatkozásokon túl hozzájárul annak az általánosabb kérdésnek a tisztázásához is, hogy miért is kölcsönzünk szavakat valamely másik nyelvből. Lehetségesnek tartom, hogy az erre vonatkozó indítékok egy része a múltra is vonatkoztatható: a nyelvi érintkezések hasonlóképpen mehettek végbe a nyelv történetének korábbi szakaszaiban is.

Itt fejezem ki köszönetemet **Péntek János**nak a doktori programban és a dolgozat megírásában nyújtott támogatásáért, valamint **Szilágyi N. Sándornak**, aki a számítógépes adatkezeléstől az elméleti kérdések továbbgondolásáig sokféle tekintetben segítségemre volt. Köszönettel tartozom még **Kósa Ferencnek**, **Lőrinczi Rékának**, **Szabó Zoltánnak** és **Zsemlyei Jánosnak** hasznos megjegyzéseikért, valamint **Keszeg Vilmosnak** az interferencia néprajzi vonatkozású kérdések tisztázásában nyújtott segítségével.

Hasonlóképpen hálával tartozom **Kontra Miklósnak** és **Jarovinszkij Alexandr**nak, akik bibliográfiai és más jellegű felvilágosításokkal megkönnyítették a budapesti Nyelvtudományi Intézetben folytatott kutatásaimat.

I. Bevezetés

A kölcsőnelemek, mint ismeretes, mind hangtani, mind alaktani és jelentéstani szempontból beilleszkednek az átvevő nyelv rendszerébe. Az empirikus kutatások alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelv valamennyi szintjén szabályok és törvényszerűségek állapíthatók meg az át-vétel beilleszkedési folyamatára vonatkozólag.¹ A román–magyar interferencia vonatkozásában az ilyen irányú vizsgálatokban – a hangalaki és morfológiai kutatásokhoz képest – a jelentéstani elemzések bizonyos mértékben háttérbe szorultak. Egyrészt azért, mert a jelentéstannak nincs olyan pontosan kidolgozott, empirikus nyelvi anyagon alkalmazott és bevált fogalom-rendszere, mint például a hangtannak és az alaktannak, másrészt a jelentéstani jelenségek jóval szórványosabb jellegűek, hiszen a kölcsönszavak többsége (Zsemlyei János gyűjtésében az esetek kilencven százalékában [1979: 62–63]) változatlanul megőrzi az átadó nyelvben meghonosodott jelentését (jelentéseit, ha poliszémia érvényesül). A szemantikai vizsgálatok említett akadályaival kapcsolatban a szigorú értelemben vett és általánosan elfogadott jelentéstani rendszer hiányára utalva írja Bakos Ferenc: „A jövevényszó-kutatásban rendszeres jelentéstani vizsgálódásokra nemigen került sor, de a kérdés legtájékozottabb szakértőinek sikerült néhány törvényszerűséget összefoglalni (...). Általános nyelvészeti szinten ezeken a megállapításokon túllépni eléggé kockázatos is, hiszen az egyedi, nem tipizálható jelenségek kimeríthetetlen gazdag változatosságban jelentkeznek, és ezek minden valószínűség szerint a tipizálhatókkal szemben többségben is vannak. E nehézségek ellenére szükséges, hogy a közvetlen népi érintkezés útján történő szókölsőnzéssel kapcsolatos jelentéstani kutatás során elért eddigi eredményeket tovább finomítsuk” (1982: 85). Ennek az értekezésnek is ez a célja: a román–magyar szemantikai interferencia kutatását újabb szempontokkal gazdagítani, a föltárt szemantikai törvényszerűségeket tovább árnyalni, és ezek alapján olyan elvi következtetéseket megfogalmazni, amelyek nemcsak a nyelvek érintkezésének ilyen jellegű vizsgálódásában hasznosíthatók, de bizonyos általános nyelvészeti stúdiumokban is.

A dolgozat tárgya mellett szól az az érv is, hogy a szemantika utóbbi két évtizedbeli fejlődése olyan új szempontokat vetett föl, amelyeknek ilyen jellegű alkalmazására még nem került sor. Gondolok itt a már-már paradigmaváltást előidéző kognitív szemantikára, valamint az azt megtermékenyítő kognitív és szociálpszichológiára. De a kortárs szociolingvisztika kétnyelvűségi kutatásainak eredményeiből származó elvi megállapítások is villantanak föl újabb aspektusokat az ilyen természetű vizsgálatokat illetően.

A vizsgált nyelvi anyag alapját a Márton Gyula, Péntek János és Vöő István szerkesztette *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című szótár képezi (1977). (A szótárra való utalás a továbbiakban a szakirodalomban bevett RK rövidítéssel történik.) Ez a mű nagy többségében 20. századi kölcsőnelemeket tartalmaz, és csak szórványosan szerepelnek benne a 19. század legvégéről származó adatok. De figyelembe vettem Bakos Ferencnek az RK-hoz írt, huszadik századi adatokat tartalmazó kiegészítő jegyzeteit (Bakos 1982: 457–78, 1984), illetve Zsemlyei János doktori értekezésének adattárából azokat a kölcsönszavakat, amelyek valamilyen okból kifolyólag nem kerültek be az említett szótárba.² Ezenkívül beépítettem a vizsgált kölcsőnelemek sorába Murádin László az 1989-es rendszerváltás utáni erdélyi közigazgatási nyelvhasználatot elemző tanulmányának új adatait (1995: 21–4). A korpuszt tovább gazdagítottam saját gyűjtésen alapuló lexémákkal. Ilyenként a vizsgált adattár tartalmazza mindazon huszadik századi elemeket, amelyek az eddigi gyűjtések során előkerültek. Az így összeállt adatokból számítógépes adatbázist hoztam létre, ezáltal lehetővé vált, hogy a lexikai rétegeződésről és a sze-

¹ Az interferencia elméleti kérdéseivel kapcsolatban I. Haugen (1950); Hocket (1964: 402–7); Kontra (1981); Bakos (1982: 189–98); Király F. (1990); Melich (1933); Rot (1972); Weinreich (1953).

² Zsemlyei János adattárára 1974-es évszámmal utalok, hogy megkülönböztessem az 1979-ben kiadott értekezésétől, amely nem tartalmazza az adattárat.

mantikai jelenségek érvényesülésének arányairól pontos képet kapjunk. Összesen 4475 kölcsönszóval, 5804 jelentésegységgel dolgoztam.

Mivel a szakirodalomban a kölcsönszó és a jövevényszó fogalmát gyakran szinonimaként használják, szükségessé válik már az elején a terminus fogalmi vonatkozásának a tisztázása. Murádin László az RK-ról írt kritikájában úgy véli, hogy a *kölcsönszó* terminus nem alkalmazható a szótár valamennyi lexémájára (1979: 612). Így például az idegen szavak és a meg nem honosodott alkalmi átvételek nem tekinthetők kölcsönszóknak. A *kölcsönszó* terminust az RK szerzői tágabb értelmezésben, összefoglaló megnevezésként használják (Péntek 1982: 77). A *jövevényszó* a már meghonosodott átvételekre vonatkozik. A *kölcsönszó* fogalmi köre egyaránt magába foglalja a jövevényszavakat, az idegen szavakat és az egyszeri előfordulását, *hapax* elemeket. A kölcsönszónak ezt az értelmezését támogatja a *Világirodalmi Lexikon* is, amely szerint a kölcsönszó „körébe sorolható a szókészletnek minden olyan rétege, amely szókölcsonzés eredménye” (VI., 406). Ugyanakkor azt is figyelembe kell venni, hogy nem mindig lehet egyértelműen meghúzni a határt az említett terminusok között. A *kölcsönszó* megnevezést magam is ilyen összefoglaló névként használom a továbbiakban, amely az adattár minden egyes elemére vonatkozatható, az adott lexéma szociális értékétől, elterjedtségétől függetlenül. A kölcsönszó elkülöníthető az úgynevezett **egyszavas kódváltástól** (Bartha 1992: 19–23). Az egyszavas kódváltás a kétnyelvű beszélőnek arra a kommunikációs stratégiájára utal, amelynek során egyik nyelvi kód használatakor egyetlen lexéma szintjén átvált egy másik nyelvi kódra. Ebben a megközelítésben az egyszavas kódváltás abban különbözik a kölcsönszótól, hogy alkalmi jellegű, egyedi használatú, és fonológiai-morfológiai, szintaktikai szempontból nem integrálódott a nyelv rendszerébe. Péntek János ezt a jelenséget a saussure-i *langue*–*parole* dichotómia alapján **parole-kölcsönzésnek** nevezi (1996: 113). Mivel a kódváltás terminus jelentésköre kiterjedtebb – egyetlen nyelv használatán belül is érvényesülhet –, célszerűbbnek látom a jelenség megnevezésére a *parole-kölcsönzés* kifejezést használni, mivel ezáltal arra is utalok, hogy a jelenséget a kölcsönzés jelenségekörébe sorolom. A vizsgált kölcsönszókincs meglehetősen gazdag egyszeri előfordulását, alkalmi átvételekben. Ezek nagy része minden valószínűség szerint *parole-kölcsönzés*. A bizonytalanság abból fakad, hogy az a kölcsönszó, amelyet egyetlen helyen, egyetlenegyszer jegyeztek fel, nem biztos, hogy alkalmi és egyedi jelenség, hiszen a gyűjtés nem kellő mélységéből is eredhet ez a látszat. A szemantikai kutatás szempontjából az ilyen *hapax* alakokban megfigyelhető jelentésváltozások azonban éppen olyan fontosak lehetnek, mint a már rég meghonosodott jövevényszavak jelölési értékének a módosulásai, hiszen minden jelentésváltozás az egyéni nyelvhasználatban kezdődik el. Ilyenként ezek a *hapax* kölcsönelemek a jelentésváltozások mechanizmusáról szolgáltatnak értékes példákat a kutató számára.³

A szemantika a nyelvtudománynak az a területe, ahol leginkább nyilvánvalóvá válik, hogy a nyelv nem önmagában, zárt rendszerként tanulmányozandó. Ha magyarázatokat keresünk a jelentés változásaira, módosulásaira, akkor elkerülhetetlenül „nyelven kívüli” tényezőket is figyelembe kell vennünk: a jelölt tárgy valós vagy vélt attribútumait, az adott kultúrában betöltött funkcióját és a szociális interpretációs rendszerben elfoglalt helyét, valamint a jelhasználó értelmezéseit meghatározó pszichikai, kognitív tényezőket. Ha ez így van, akkor a nyelvi jelentés tanulmányozásának elkerülhetetlenül interdiszciplináris jellegűvé kell válnia. Attól függetlenül, hogy a jelentést jel–jelölt–jelhasználó összjátékaként fogjuk fel, vagy pedig wittgensteini értelemben jelhasználati szabályként írjuk le, mindenképpen tekintettel kell lenni a fentebb említett tényezőkre. Hiszen a nyelv szabályai dinamikus szabályok, amelyek a nyelvhasználat ré-

³ Király Ferenc (1990: 48–55) a lexikális átvételek sorában három kategóriát különít el: idegen szót, lexikális idézetet és kölcsönszót. A lexikai idézet terminus nála megfelel annak, amit Bakos Ferenc xenizmusnak (1991) nevez, és az átadó kultúra sajátosságait jelölő elemekre vonatkoztat. Csakhogy az ilyen lexikális idézet, ahogy Bakos is jelzi, megmaradhat idegen szónak, de asszimilálódhat is; vagyis inkább átmeneti kategóriának tekinthető, amelynek elkülönítésére csupán a szemantikai kritérium adott.

vén állandóan módosulnak, változnak. E mozgásnak az okait gyakran éppen „nyelven kívüli” erők működésében kell keresnünk. A szemantikai folyamatok tanulmányozása még összetettebbé válik, ha a nyelvi interferencia jelensége is érvényesül a vizsgált tárgykörben. Két nyelv érintkezésekor a jelentésváltozást előidéző okok nem megkétszereződnek, hanem megsokszorozódnak, mivel nem egyirányú, hanem többirányú és kölcsönös folyamatokról van szó. Így például a több mozzanatos jelentésváltozással járó visszakölcsönzés jelenségének értelmezése szükségesse teszi a két nyelv és kultúra tanulmányozásán kívül a kölcsönhatásból származó folyamatok elemzését is. A vizsgált kölcsönösökincs szemantikai jelenségeinek kutatása a következő szempontok érvényesítését igényelte:

1. **A hangalak és jelentés viszonyának elemzése a kölcsönszavakban.** Az egyik nyelvből a másikba átkerülő lexéma beilleszkedik az átvevő nyelv hasonló hangalakú lexikai elemeinek sorába, és ez a beilleszkedés olykor jelentésbeli változással jár, amint azt a jelentés-besugárzás, a belehallás, a népetimológia és más hasonló jelenségek tanúsítják. A kölcsönelemek hangalakja gyakran eltér a átvevő nyelv szavaira jellemző hangalkszerkezettől. Ez az idegenszerűség hangalakilag expresszív, motiválttá teszi őket, ami megfelelő alapot teremt a jelölési érték eltolódásához. Még inkább jellemző ez, ha az etimon hangalakja az átadó nyelvben is motivált (hangutánzó, hangulatfestő szavak).

2. **A két érintkező nyelv szemantikai rendszerének vizsgálata.** Minden nyelvnek sajátos jelentéstani rendszere van. Ez megnyilvánul abban a módban, ahogyan tagolja, kategorizálja a valóságot. Így például a különböző nyelvek különböző színeket különböztetnek meg, eltérő rokonsági viszonyokra szakosodott a szókincsünk, a megnevezések **motiváltságának** milyensége és mértéke sajátos. A jelentésmezők felosztása, a nyelvhasználatban rögzült metaforikus, metonimikus szemlélet érvényesülése, az adott kulturális értékrend nyelvi leképeződése a vizsgált nyelvre jellemző szemantikai rendszer eredeti vonásait erősíti. (Az itt használt fogalmak értelmezésére a későbbiekben kerül sor.)

3. **A jel logikai szerkezetének módosulásai.** Ez a szempont a hagyományosan a szó fogalmi szférájának nevezett tartományban történt jelölési elmozdulásokra irányítja a figyelmet. A szó fogalmi szférájába tartoznak a neki fölé-, alá-, illetve mellérendelt fogalmak (Károly 1970: 61–2). A jelentésszűkülés, jelentésszükülés esetei ebbe a jelenséggörbe tartoznak. Csakhogy a fogalom hierachiája többszintű. Így például a TEJ fogalmának egyaránt fölérendeltje a TEJTERMÉK, TÁPLÁLÉK, TÁRGY, DOLOG fogalmak, bár ezeknek más és más az elvontsági szintjük, mint ahogy neki alárendelt TEHÉNTÉJ, illetve a CSÖKKENTETT ZSÍRTARTALMÚ TEHÉNTÉJ fogalmának jelentésköre különböző.⁴ A ’tej’ → ’tejtermék’ és a ’tej’ → ’táplálék’ jelentésváltozásokat vizsgálva elmondható, hogy mindkettő jelentésszűkülés, hiszen a fölérendelt fogalmi szint irányába történt elmozdulás. De a két jelentésváltozás különbözik abban, hogy az egyik a közvetlenül fölérendelt fogalmi szinthez kapcsolódik, a másik pedig két szinttel magasabban elhelyezkedő fogalomhoz társul. A két jelenség így az azonos irányú mozgáson túl különbözik egymástól. Ugyanez érvényes a jelentésszükülés eseteire is. Ilyen vonatkozásban célul tűztem ki, hogy a kölcsönszó fogalmi szférájának változásairól pontosabban számot adjak azáltal, hogy a lexéma fogalmi hierarchiájában történt elmozdulásának mértékét is elemzem.

4. **A jelentésváltozás kognitív és szociálpszichológiai vonatkozásai.** A kognitív pszichológia eredményeit felhasználó, azokra építő kognitív nyelvészet a nyelvi jelentést olyan jelenségnek tekinti, amelynek értelmezéséhez elengedhetetlenül szükséges a beszélő emberekben zajló tudati folyamatokra való hivatkozás (Lakoff–Johnson 1980; Lakoff 1987; Langacker 1987; Taylor 1989; Persson 1990; Bence 1996). A hagyományos nyelvészettől némileg eltérően a kognitív nyelvészek azt vallják, hogy a nyelvi jel jelentésváltozásait csak mentális folyamatok eredményeként szemlélve tudjuk a maga mélységében látni. Szerintük a nyelvi és nem nyelvi tudás között nincs éles határ, abban az értelemben, hogy a nyelvhasználat során a beszé-

⁴ A dolgozatban a nagybetűs szavak a fogalmakra utalnak, a lexémák jelentésére pedig a szokásos idézőjeles utalást használom. A kettő grafikus megkülönböztetése a félreértések elkerülését szolgálja.

lő ember kognitív tartalmainak szélesebb skálája lép mozgásba, mint amennyit a jelek pusztán „nyelvi” jelentéséből leszűrhetnénk. Ez a többlet lesz az alapja a jelentésváltozásoknak. A kognitív paradigma új szempontokat visz a nyelvi adatok értelmezésébe. E szempontoknak köszönhetően olyan jelenségekre figyelhetünk fel, amelyek korábban kimaradtak a formális logikai elemzés hálójából. A nyelvi jel jelöltje ebben a megközelítésben inkább a nyelv, a kultúra, az ember gondolkodási folyamatainak, megismerési tevékenységének az eredménye, mintsem önmagában, ezektől a tényezőktől függetlenül létező. Így a nyelvi jel jelentésváltozásait vizsgálva csak olyan jelöltre hivatkozhatunk, amely elválaszthatatlanul kapcsolódik kognitív folyamatainkhoz. A lexémajelentés például jóval gazdagabb, mint ahogy az a komponenciális szémaelemzésekből kitűnik. Ezt egyrészt a hagyományos jelentésmező-kutatások eredményei is igazolják, másrészt bizonyos jelentésváltozások leírásához nem elég a szó lényegi fogalmi jegyeire hivatkozni, mivel megtörténhet, hogy azok közül egyik sem képezi az adott szemantikai folyamat alapját. Lakoff példáját idézve a *vénlegény* jelentése nem azonos a szémáinak összegével: [felőtt] + [hímnemű] + [soha nem volt házasság], hiszen akkor a 18 éves fiatal ember és a pápa is vénlegény, mivel magukban hordozzák ezeket a jegyeket. A *férjem valódi vénlegény* mondat a szémák szintjén értelmetlenség, mégis használjuk, és értelmezni is tudjuk, ehhez azonban nem elég csak azt tudni, hogy melyek a *vénlegény* lényeges fogalmi jegyei, azaz szémái, hanem föl kell használnunk tudáskészletünknek azon elemeit, amelyek a vénlegény viselkedéséről tájékoztatnak. Tehát a jelöltnek tulajdonított – az arisztotelészi értelemben nem lényegi – konnotatív minősítések, társadalmi, kulturális alapú értékítéletek hatása is szerepet játszik a jelentésváltozásokban. Ebben az összefüggésben érthető, miért vallják sokan azt, hogy nyelvi jelentést szerencsésebb **enciklopédikus** természetűnek tekinteni és a kognitív folyamatok kontextusában szemlélni, mint pusztán a lényeginek tekintett fogalmi jegyek összegére redukálni. Egyre több kognitív pszichológiai kutatás jelzi, hogy az ember memóriális összefüggéshálózatában az ismeretek nem az arisztotelészi fogalmi hierarchia szerint szerveződnek. Eleanor Rosch prototípus-elméletének jegyében zajló kutatások meggyőző érveket szolgáltatnak erre vonatkozólag (Mervis–Rosch 1981; Miclea 1994; Taylor 1989; Langacker 1987; Lakoff 1987). Ha ez valóban így van, akkor ennek olyan messzesemenő következményei vannak, amelyek a szemantikai vizsgálatok alapjait is érintik.

A jelentéstani jelenségek összetett természetére utal az a megfigyelés is, hogy egy adott szociálpszichológiai tényező döntő módon meghatározhatja a jelentésváltozások irányát. Ilyen hatóerő például az etnocentrikus szemlélet, az a kollektív látásmód, amelynek folytán valamelyik etnikai közösség magát különbnek, értékesebbnek tartja másoknál, és saját kultúrája válik zsinórmértékké, olyan természetes, otthonos, „normális” alappá, amelyhez viszonyítódik minden idegen, „barbár” elem. Ez a szemléletmód erőteljesen érvényesül más nyelvek, kultúrák megítélésében is. A kölcsönszók jelentős részéhez hozzátapad valamilyen mértékű értékelő mozzanat, amely befolyásolhatja azt is, hogy egy adott lexéma kölcsönzésre kerül-e vagy nem.

A felsorolt négy szempont megkülönböztethető ugyan, de nem mindig választható mereven szét. Ugyanazon komplex folyamat különböző megnyilvánulásaira utalnak. Hiszen a motiváció kérdését például mind a négy szempont érinti valamilyen módon.

II. Szemantikai alapvetés

A 19. és 20. századi rohamos és sokoldalú fejlődése nyomán a szemantika ma már az egyik legtermékenyebb és mégis a legtöbb megoldatlan kérdést felvető területe a nyelvtudománynak. Ebben a fejezetben azt tisztázom, hogy milyenfajta szemantika kerül alkalmazásra e vizsgálat kapcsán, továbbá reflektálok néhány alapvető szemantikai fogalom jelentésének a problémájára, utalva arra, hogy milyen értelemben használok őket az elkövetkezőkben.

1. Az általam tanulmányozott anyag természete folytán ez a megközelítés szükségszerűen a **lexikai szemantika** keretébe illeszthető abban az értelemben, hogy a szójelentéssel és annak a nyelvi interferencia nyomán fellépő változásaival foglalkozik. De a szabad morfémakon kívül a kötött morfémák jelentésbeli kérdéseit is vizsgálom. Ilyen vonatkozásban ez a kutatás szélesebb körű, mint a lexikai szemantika, amelyen rendszerint a szabad morfémák, a lexémák vizsgálatát értik. A hagyományos megközelítésben a kötött morfémák (prefixumok, szuffixumok) jelentéseinek tanulmányozása a morfológia területére tartozik. Ez azért alakult így, mert a kötött morfémák jelentésein többnyire a grammatikai jelentést értették. A kognitív nyelvészeti megközelítésben a kötött morféma jelentései a szabad morfémák jelentéseihez hasonlóan tanulmányozhatók (Langacker 1987: 15–38). Egyrészt, mert a grammatikai és nem grammatikai jelentés elkülönítése nem mindig lehetséges, másrészt a kettő összefüggésben van egymással: az előbbi az utóbbiból származik.⁵ A kicsinyítő képzők „grammatikai” jelentése például – amint a neve is mutatja – a jelölt kis méretére való utalás. Csakhogy a kicsinyítő képző ezenkívül még jelölhet gyengeséget, csökkentett intenzitást vagy valamely minőség szegényes vagy nem teljes jelenlétét (pl. *szépecske*), amelyekhez rendszerint a jelhasználó kedveskedő, gúnyos, ironikus viszonyulása társul. Már ezek a példák is szemléltetik, hogy a kicsinyítő képző alapjelentéséhez (‘kicsiség’) olyan affektív, stilisztikai jelentések társulnak, amelyek jelölésváltozást idézhetnek elő. (A *szépecske* nemcsak azt jelölheti, hogy akire vonatkozik a nyelvi minősítés, az kicsi és szép, de azt is, hogy kisebb mértékben, kevésbé szép.) Így a grammatikai jelentés nemcsak hogy nem választható mereven el a többi jelentéstípustól, de éppen hogy azok szemléleti alapjául szolgál. A kicsiségnek a gyengeséggel, gyöngédséggel, erőtlenséggel, csökkentett intenzitással való asszociálása nem véletlen. Kognitív szempontú megközelítésben ez könnyen értelmezhetővé válik. Az ember fizikai világban való tevékenysége folytán a tárgyi valóságban együtt jelentkező tulajdonságok, entitások olyan tapasztalati keretet hoznak létre, amelyben az elemek kölcsönösen felidézik egymást (Taylor 1989: 144–48). Ebben a kontextusban érthető, miért válik szükségessé a kötött morfémák teljes körű szemantikai elemzése, jóllehet nem tartozik a hagyományos értelemben felfogott lexikai szemantikai vizsgálat körébe.

2. A szó jelentésének viszonylagos önállósága sokak számára vita tárgyát képezi. Már a szó mint nyelvi egység létezését is megkérdőjelezték. Pedig a köznapi beszélők minden ilyen irányú előképzettség nélkül meg tudják állapítani, hogy egy mondat hány szóból áll, ahogy Sapir amerikai indián adatközlői felszólításra pontosan elhatárolták az adott közlésegyység szavait, pedig semmi „fogalmuk” nem volt arról, hogy mi szó (Szende 1996: 18). Helyesen állapítja meg ezzel kapcsolatban Hadrovics László, hogy a fogalomszók nem a mondatból kapják denotatív jelentésüket, és így a szavaktól nem tagadhatjuk meg önállóságukat (1992: 41). Ez akkor is így van, ha egy polyszém alak bizonyos jelentése éppen az a mondat alapján következethető ki, amelyben szerepel. A szó a jelentés vonatkozásában diszkrét és autonóm egység. Ezért van az, hogy az ókor óta a szó áll a jelentéstani vizsgálatok középpontjában, és ezzel magyarázhatók a különböző szavak használatára vonatkozó nyelvhasználati megszorítások a tabu szavak, mágikus nevek esetében, amelyek bizonyos közösségek tudatában szervesen és közvet-

⁵ Brygida Rudzka-Ostyn (1985) tanulmánya több nyelv prefixumainak összehasonlító vizsgálatával szemlélteti a térbeli viszonyok és a metaforikus jelentések összefüggését, valamint a közöttük levő fokozatos átmenetiség kérdését.

lenül kapcsolódnak referenciájukhoz. A szó önálló nyelvi egységként való elgondolása nem tudományos fikció, hanem nyelvhasználati valóság. Vannak olyan egyszavas mondatok, amelyek teljes gondolatot fejeznek ki, és nemigen mondható róluk, hogy jelentésüket abból a mondatból nyerik, amelyből esetleg kiszakadva önállósodtak. Ilyen: *Havazik. Esteledik.* Az ilyen mondatokat nem tudjuk úgy rekonstruálni, hogy az alany–állítmány viszonyt keressük, mivel az ilyen igék önmagukban hordozzák denotatív jelentésüket, és az nem szintaktikai kontextusban bomlik ki. Ilyen megfontolások alapján továbbra is jogosultnak és szükségesnek tartom azt, hogy a szavak szintjén is elemezzük az emberek nyelvhasználatát a kommunikatív interakció során.

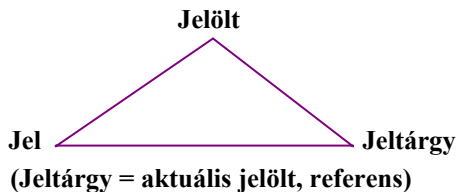
3. A jel jelentéssé válásának folyamatát, a jelentés „történetét”, a **szemióizist**, többféle modell értelmezi. Ezek a modellek elsősorban abban különböznek egymástól, hogy hányféle tényezővel számolnak és a jelentés folyamatának milyen aspektusát hangsúlyozzák erőteljesebben.

3.1. A jel dichotómiájára épülő felfogása a jelentés folyamatában *érzékelhető nyelvi és értelmi elemet* különböztet meg:

Jel (hangalak) — Jelölt (fogalom)

E modell egyike a legrégebbieknek, mégis gyakran Saussure-re hivatkoznak, mivel ő fokozott mértékben hangsúlyozta azt, hogy a nyelvi jel és a jelölt elválaszthatatlan egységet alkot, mint a papírlap két oldala. De arról sem kell megfeledkezni, hogy Saussure a jelölt fogalmát nem a nyelvtől függetlenül létezőnek fogta fel. Szerinte nincsenek kész (szavakat megelőzően létező) gondolatok, és semmi sem különböztethető meg a nyelv megjelenése előtt. Saussure elgondolása így nem azonos azokéval, akik úgy vélik, hogy a jelentés két egymástól függetlenül létező entitás (a jel és a jelölt) egybekapcsolása, mivel mindkettő „lelki entitás”.

3.2. A trichotomikus modell az előző két elemhez harmadikként fölveszi a *jeltárgyat* is, azaz azt a konkrét, a tárgyi vagy mentális valóságban létező entitást, folyamatot, amelyre a jel aktuális használata utal:⁶

A trichotomikus modellt követi többek között a szakirodalomban gyakran idézett Ogden–Richards (1957) jelentéstana. Ennek a modellnek az értelmezése veti föl a legtöbb problémát, ezért erre részletesebben kitérek.

A nyelvi jel általánosan utalhat a jelöltjére, azaz mindazon dolgok osztályára, amelyek az általa jelölt fogalom körébe tartoznak. Pl. (1) *A kutya háziállat.* Ebben a mondatban a *kutya* lexéma a KUTYA fogalmát idézi föl a jelhasználóban. Csakhogy a jel **általános** használata mellett az egyedi példányra való utalás is lehetséges ugyanazon jel által, amint azt a következő mondat érzékelteti: (2) *Régóta nem láttam a kutyát.* Itt a *kutya* főnév egy konkrét, általam ismert és más kutyáktól sajátos tulajdonságai által megkülönböztetett példányra utal. A jel egyedi használatában módosul-e a jelentés? Ha a jelentésen kizárólag valami általánost értek, akkor azt mondhatni, hogy nem változott a jelentés, csupán a fogalom körét szűkebbre szabottan ér-

⁶ A műszóhasználat a szemantikai szakirodalomban meglehetősen ingadozó. Bence (1996) alapján a következőkben összegezhetők a trichotomikus modell elemei: **jel** = jelölő, phoné, szémaionon, akusztikus kép, vox, significans, szimbólum, jelhordozó; **jelölt/fogalom** = pathémata, szémainonmenon, significatum, conceptio, gondolat, interpretant; **jeltárgy** = pragma, tynchanon, res, denotatum, referent.

telmeztem. De az (1) és a (2) mondatban előforduló *kutya* jelöltje nem ugyanaz. (A szintaktikai és a tágabban értelmezett kommunikációs kontextus szerepére itt most szándékosan nem térek ki, mivel pusztán az elemi jel lehetséges használati módjairól szólok.) Tehát **jelölésváltozás** történt. A jelentésváltozás fő ismerve a jelölésváltozás (pl. jelentésszűkülés). Ha ez így van, akkor a jel **alkalmi** használatát is **jelentésnek** kell felfognom. A beszédben így állandó mozgás van a jel általános és alkalmi jelentése között.⁷ Ez azonban nem azt jelenti, hogy a kétféle jelentés közötti különbségeket egybemoshatjuk, hiszen az általános fogalmi jelentés konvenció révén rögzült a nyelvközösség tudatában, míg az alkalmi jelentés konkrét felhasználók konkrét szituációjához kötött. Éppen a fogalmi jelentés rugalmassága teszi lehetővé a jel alkalmi használatát. Alkalmi jelentésen azonban nemcsak a fogalmi jelentés konkrét helyzetben való használatát kell értenünk, hanem az egyszeri előfordulását, konkrét kommunikációs helyzethez kötött névátviteleket is. Az alkalmi jelentés – gyakori ismétlődése révén – rögzülhet a nyelvhasználatban. A nyelvben már meghonosodott névátvitelek (metaforák, metonímiák) valószínűleg valamikor alkalmi jelentésűek lehettek, és expresszivitásuknak, a nyelv szemléletmódjába beillő voltuknak köszönhetően általánosan elterjedtek, konvencionalizálódtak. Valószínűleg a monoszémiából a poliszémiába váltásnak ez az egyik legfőbb útja. Hermann Paul a szójelentés változásait nyelvtörténeti szempontból elemezve, már 1880-ban megjelent művében ilyen módon gondolja el ezt a folyamatot.⁸ Ilyen szempontból a nyelvi adatok sorában az alkalmi jelentésre utalók nem jelentéktelenek, mivel magukban hordozzák a jelentésváltozás lehetőségét, és tanulmányozásukból az összefüggések alapján következtetéseket vonhatunk le a jelölésváltozás jelenségére vonatkozólag.

Az alkalmi jelentés egy konkrét jeltárgyra vonatkozik. A konkrét jeltárgy figyelembevételére azért is szükséges, mert a jelentésváltozásokért gyakran a jeltárgynak tulajdonított attribútumok a felelősek. Ezek az attribútumok nem feltétlenül azonosak a jelölt lényegének tekintett fogalmi jegyeivel, egy járulékosnak vélt tulajdonság (szín, méret) is képezheti a jelentésváltozás alapját:

- r. *varză* 'káposzta' > m. *vârza* 1. 'éretlen káposzta', 2. 'hordós (savanyú) káposzta'
- r. *măturoid* 'nagy seprű' > m. *m. turoj* 'nyírágseprű'
- r. *frînghie* 'kötél' > m. *frungia* 'guzsalykötő madzag'

A KÁPOSZTA fogalma⁹ nem tartalmazza az ÉRETLEN tulajdonságjegyet, és a NAGY SEPRŰ-ből sem juthatunk el a NYÍRÁGSEPRŰ-höz az etimon fogalmi struktúrájának boncolgatásával. A jelentésváltozási tendencia forrását abban az alkalmi felhasználásban kell keresni, amelyben a jel egy olyan jeltárgyra vonatkozott, amely magán hordozta azt a tulajdonságot, amellyel az

⁷ Az a feltételezésem, hogy az emberek többsége gyakrabban használja a jeleket alkalmi jelentésben, mint általánosban. Tehát nem általában a 'kutya'-ról elmélkednek, hanem konkrét kutya(k)ról beszélgetnek.

⁸ Herman Paul szokásos és alkalmi jelentésről beszél. A szó alkalmi jelentésű használatát szolgálja a szó általános jelentésének egyedi alkalmazása (amikor a szűkebb jelentésben használt fogalom tartalmazza az általános jelentés minden elemét), az egyedi alkalmazás konkrét tulajdonjeggyel való gazdagodása és a „képes kifejezések” (metafora, metonímia). A szó alkalmi használata lehetséges módjainak elemzése után Paul megállapítja, hogy: „Az alkalmi és a szokásos jelentés eltérésének összes említett esetében lehetősége, kezdete rejlik egy valóságos jelentésváltozásnak. Ha ezek az eltérések egy bizonyos szabályszerűséggel ismétlődnek, az egyediből és pillanatnyiból lassanként általános és szokásos lesz” (1880/1920: 74–87). Tulajdonképpen még Meillet is számol az alkalmi, egyedi jelértelmezés szerepével, jóllehet az ő felfogásában némileg egyoldalúan fogalmazódik meg az *egyén* és (nyelv)közösség viszonya: a nyelv egyének fölött létező rendszer, és ilyenként külsőként adott az egyedi beszélő számára (Meillet 1921/1991: 65–9). (Meillet nyelvszemléletének a bírálatát l. Coşeriu 1997: 37–45.)

⁹ A nagybetűs szavak következetesen a logikai fogalomra utalnak, és nem a nyelvi jelentésre, amely sokkal összetettebb képződmény.

eredeti jelentés gazdagodott. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az ilyenfajta szemantikai folyamat nem írható le a jel fogalmi szférájában végbement mozgásként (pl. jelentésszűkülésként), csupán arra figyelmeztet, hogy az új fogalmi jegy (pl. 'éretlen') nem mindig értelmezhető hagyományos értelemben vett kategorizáló jegyként a faj–nem viszonylatában.

A trichotomikus modell három összetevője és a közöttük levő viszony mibenléte vita tárgyát képezi a középkori skolasztikus megközelítés óta. A *Vox significat mediatinbus conceptibus* (A nyelvi jel a fogalom közvetítésével jelöli meg referenseit) elve ma is elfogadható, ha a szemiózis összetevőit korszerűen értelmezem. Egyrészt ismernem kell a jel által jelölt fogalmat ahhoz, hogy konkrét szituációban használhassam. Másrészt a jel nem vonatkozhat pusztán a fogalomra. Szende Tamás példáját idézve, *A fű zöld* mondat állítmánya magáról a fűről állít valamit, nem pedig a fogalomról. (Ellenkező esetben képtelen állításhoz jutnánk: **A fű fogalma zöld.*) Vagyis tényleges közléseinkben a jel egyaránt vonatkozik a jelöltre mint fogalomra és az aktuális jeltárgyra (Szendé 1996: 19–22). A jel–jelölt viszonyt **denotáció**nak, a jel–jeltárgy kapcsolatot pedig **referenciának** nevezzük (Szendé 1996: 20).

3.3. A szemiózis folyamatáról még összetettebb képet ad a **négy tényezős modell**, amely az említett elemeken kívül a szubjektív jeltárggyal is számol.¹⁰ Vagyis egy olyan mentális entitással, amely arra utal, hogy a jelhasználó milyennek ismeri a valóságbeli tárgyat.

Augustinus és Frege szemantikája már előlegezi ezt a modellt. A szubjektív jeltárgyra való utalás jelentőségét abban látom, hogy olyan jelentésváltozások magyarázatát teszi lehetővé, amelyek a korábbi modellek alapján nem értelmezhetők. Így például az alkalmi jelentésváltozások vagy az egyéni konnotációnak köszönhető jelentésmódosulás okát gyakran a jeltárgy szubjektív értelmezésében kell keresnünk. A szubjektív jeltárgyon azonban nem mindig valami egyéni mentális képet kellene értenünk. A közös kulturális háttér, több egyén hasonló tapasztalatának egybeesése olyan **interszubjektív** jeltárgyat teremthet, amely a jelentésváltozás szemantikai alapját képezi. A következő szemantikai természetű jelenségek azt szemléltetik, hogy a jeltárgyra való utalás nélkül, pusztán a fogalmi jelentésből ezek a folyamatok nem vezethetők le:

- r. *abrudean* 'abrudi' > m. *brudány* 'csebreket áruló havasi ember'
- r. *bîrsan* 'barcasági' > m. *berszán* 'havasi román juhász'
- r. *bidinar* 'meszelőkészítő' > m. *bedenár* 'sátoros cigány'

Ezekben az adatokban a román etimonok hagyományos értelemben vett fogalmi szerkezete nem tartalmazza azokat a tulajdonságjegyeket, amelyek magyarázatul szolgálhatnának a jelenségre. Így például a *brudány* eredeti jelentésében nem szerepel a 'csebreket áruló' jelentésjegy, ahogy a *bedenár* etimónja sem hordoz olyan szémát, amelyből kikövetkeztethetnénk a 'sátoros cigány' jelentést. A jeltárgy felől szemlélve a jelenséget a magyarázat kézenfekvővé válik. Egy adott közösség tapasztalat- és ismeretrendszerében összefüggés lehet az 'abrudi' és a 'csebreket áruló havasi ember' között, amennyiben az ABRUDI fogalmához a CSEBREKET ÁRULÓ HAVASI EMBER képzele társul, mivel a valóságban is a két attribútum együtt jelentkezik. Ugyanez érvényes a másik két példára is.

A jeltárgyak egy részének valóságos fizikai létük van, mások pusztán a képzelet termékei (tündérek, manók, hiedelemlények). De azok a jeltárgyak is, amelyek reálisan léteznek a tárgyi

¹⁰ A modellek megnevezéseit Bence Lóránttól kölcsönöztem (Bence 1996: 119–20).

világban számunkra, a **kognitív struktúráinkon** átszűrve adottak. (Az ember kognitív struktúráján a megismerés „eszközei” – érzékszervek, memória, gondolkodás, képzelet – és annak eredménye, tartalma – ismeret- és értékrendszer – értendő.) Ilyen értelemben a jeltárgy mindig tudati tárgy, hiszen nem a maga objektivitásában áll előttünk, hanem úgy, ahogy mi azt „látjuk” (Husserl 1972: 97). Ebben az összefüggésben a jeltárgy és a szubjektív jeltárgy között nehéz egyértelmű határvonalat húzni. Mégis a konvenció szempontként jöhet számításba. Egy nyelvközség ismeretrendszerében meghonosodott, konvencionálissá vált jeltárgyak megkülönböztethetők a szubjektív jeltárgyaktól, amelyek – egy bizonyos irányú asszociáció folytán – sajátos attribútumokkal gazdagodva értelmeződnek. Az egyéni konnotációnak éppen a szubjektív jeltárgy a forrása. Az egyéni konnotáció nem vezet feltétlenül valamilyen eredeti névátvitelhez. Gyakran előfordul, hogy a jeltárgynak valamely tulajdonsága előtérbe kerül a jelhasználó szemléletében, és ez jelentés-eltolódást okozhat. Ezt példázza a következő adat:

r. *geambaş* ‘lókereskedő’ > m. *dzsámbás* 1. ‘kupec’, 2. ‘tréfás (ember)’

Az RK-ban a *dzsámbás* címszavánál a következő magyarázatot találjuk e jelentésváltozásra: „A 2. jelentés kialakulása talán azzal magyarázható, hogy a vásári kupecек rendszerint nagy rábeszélő készséggel rendelkező, üzleti érdekből nemegyszer a tréfát is eszközül használó emberek voltak.” A jelölt fogalom (KUPEC) logikai szerkezetében nem szerepel a ‘tréfás’ minőségjegy. Ez a jeltárgynak tulajdonított attribútum önállósodása. A *dzsámbás* ‘tréfás’ jelentésére mindössze egyetlen csángó adatunk van, ami azt jelzi, hogy egyszeri, alkalmi jelentésváltozásról van szó. A beszélő szemléletében a jeltárgy tulajdonságai közül előtérbe került a tréfás hajlamra vonatkozó (szubjektív jeltárggyá alakult), és ez elegendő volt ahhoz, hogy megszülessen a névátvitel az adott beszédhelyzetben.

Ha a szemiózis folyamatát a maga egészében akarom látni, akkor a jelentést az általános és az aktuális jelhasználat összefüggésében kell vizsgálnom (Szende 1996: 22). Így a nyelvi jel jelentése nem meghatározó tulajdonságjegyre utaló összetevőket is tartalmazhat. A referencia vonalán az aktuális jeltárgyra, jelhasználóra és közléshelyzetre vonatkozó információk kerülnek a szemiózis mozgáskörébe. A jel általános jelentésén keresztül vontkozik az aktuális jeltárgyra. De a jelentés „története” itt nem ér véget. Az aktuális jeltárgyon keresztül a nyelvi jel jelentése a jelhasználó kognitív struktúráiban levő vagy közlés pillanatában teremtdő szubjektív jeltárgyat is felidézi. Mire vonatkozik tehát a nyelvi jel? A folyamatot a maga összetettségében értelmezzük, ha azt mondjuk, hogy az aktuális nyelvhasználatban a jel **az utalás tárgyát** jelöli meg. Az utalás tárgyának összetevői: a jelölt (fogalomszerű kognitív képződmény), a jeltárgy és a szubjektív (interszubjektív) jeltárgy.

4. Amint látható, a **fogalom** kulcskérdése a szemiózis problémájának. Ma már sokan nem alaptalanul kétségbe vonják, hogy a nyelvi jel jelöltje azonos lenne a denotátummal mint hagyományos logikai fogalommal. De ez nem azt jelenti, hogy a mai értelemben használt fogalomnak mint kognitív entitásnak semmi köze a nyelvi jelölthöz. Az újabb elméletekben a fogalmat nem *statikus*, *izolált egységként* kezelik, hanem olyan *dinamikus* elemként, amely részegysége egy *komplex mentális ismerethálózatnak*. A fogalmaknak és a fogalmakkal végzett mentális műveleteknek ez az elgondolása már nem áll olyan messze a jelöltek és jelöltek érintkezéséből fakadó jelentésmozgásoktól, mint a fogalom arisztotelészi elgondolása. Ezért térek ki részletesebben a következőkben a fogalomról alkotott újabb nézetekre is.

Mire jók a fogalmak? Radu Bogdan (1992) abban látja szerepüket, hogy általuk ragadhatjuk meg a környezet releváns és hasznos tulajdonságait. Újabb kutatások eredményei azt a feltevélezt támogatják, hogy a fogalmi rendszerünk, kognitív struktúránk elemei és a közöttük levő dinamikus viszony aktívan befolyásolja észlelésünket. A világból annyit vagyunk képesek meglátni, amennyit kognitív tartalmaink lehetővé tesznek (Miclea 1994; Mérő 1989). A kognitív készletünk kialakításában fontos szerepe van a nyelvnek is. Már gyermekkortól kezdve gondolkodásunk fejlődése elválaszthatatlanul összefonódik a nyelv elsajátításával (Lawton 1974: 51–95; Vigotszkij 1971). A nyelv elősegíti és megerősíti az érzékszerveink által közvetített in-

formációk bizonyos szempontok szerinti tagolását. Ismert példa, hogy az eszkimók nyelve többféle hófajtát különít el, vagy hogy a színskálát a különböző nyelvek különbözőként osztják fel. Mielőtt a nyelv világérzékelésünkben játszott szerepének merev, determinisztikus álláspontjára jutnánk hangsúlyoznom kell, hogy ez nem meghaladhatatlan korlátként értelmezendő, hanem öntudatlan beállítódásként a környezet bizonyos aspektusainak kiemelt észlelésére. Ilyen értelemben is a nyelvi jelöltek közel állnak a fogalmak modern értelmezéhez: hiszen a fogalmak szűrők: kiválasztják az érzékelt információk némely vonatkozásait, másokat pedig kiszűrnék. Kortárs kutatások azt is hangsúlyozzák, hogy a fogalmak az emberi memóriahálózatban dinamikusak, strukturáltak és kölcsönösen függnek egymástól; az asszociációk komplex összefonódásait teremtik meg (Keil 1992). Ezzel párhuzamos az a megállapítás, hogy a nyelvi jel mögött nem a jelölt áll önmagában, hanem inkább egy olyan jelentésmező, amelyben a jelöltek asszociatív módon kötődnek egymáshoz. Langacker példáját idézve az ív (KÖRÍV) fogalmát csak akkor érthetem, ha már ismerem a KÖR fogalmát. Vagyis a kör ismereti háttérként szolgál az ív megértéséhez. Hogy a jelentés mivoltát keresve a szó mögött nem pusztán a hagyományos logikai értelemben meghatározott fogalmat kell feltételeznünk, azt már korábbi ilyen témájú tanulmányok jelezték. Így például S. Meggyes Klára a szójelentés *dimenzióiról* beszél, Sz. Sebestyén András a szó *asszociációs udvaráról*, Schweiger pedig elkülöníti a nyelvi jel használata kapcsán a *lexikális jelentést* és a *kognitív tartományt*.¹¹ A jelentésváltozás komplex folyamatairól hitelesen csakis úgy adhatunk számot, ha a nyelvi jel használatában a beszélők mentális folyamatainak egészét tartjuk szem előtt. Ilyen értelemben a jelhasználat és a jelölés dinamikus folyamata bonyolultabb annál, mint ahogy azt a dichotomikus modell felvázolja. Hiszen a szó denotatív jelentéséhez a jelhasználók számára képzetek, érzelmek, esztétikai élmények és más szubjektív és interszubjektív tartalmak társulhatnak. Egyrészt világos, hogy a szótárak nem tarthatják számon a konkrét szóhasználatot kísérő szubjektív tudati tartalmakat. Másrészt nem mondhatjuk, hogy ezeknek semmi köze a nyelvészeti vizsgálódásokhoz, ha ezeknek a jelenségeknek szerepük van a jelölésváltozásokban, jelölésmódosulásokban. Itt mindenekelőtt a **nyelv** és a **beszéd**, a Saussure által megkülönböztetett *langue* és *parole*, valamint a diakronia és a szinkronia viszonyának problémájával szembesülünk.

Ahhoz, hogy gondolatmenetemet tovább folytathassam, szükségesnek látszik néhány mondat erejéig kitérnem erre a kérdésre is. A nyelvi jelentés és a hozzá fűződő kérdések halmaza aszerint variálódhat, hogy mi a viszonyítási pontunk: a konvenció révén rögzült, statikusnak látszó absztrakt szabályrendszer – a nyelv, vagy pedig az aktuális használatban, sajátos kommunikációs kontextusban és szemiózisban megnyilvánuló beszéd. A szinkroniában elgondolt nyelv felől nézve a jel–jelölt kapcsolata adott, a jelhasználóktól függetlenül létező, megmáshatatlannak látszik. Ha beszédben (nyelvhasználatban) megnyilvánuló alkalmi, gyakran képzelettel, kreativitással telített jelhasználatot tartjuk szem előtt, akkor éppen az elmozdíthatatlannak látszó jel–jelölt viszonyban történő elmozdulást láthatjuk a név- és a jelentésátvitel különböző eseteiben.¹² A feloldhatatlannak látszó ellentét megoldható olyan módon, hogy figyelembe vesszük azt, hogy a Saussure által a *kutatás céljából* elkülönített nyelv és a beszéd

¹¹ A szó jelentésének konkrét használatában „egyszer az egyik, máskor a másik jelentésdimenzió, illetőleg dimenziócsoporthoz kerül előtérbe. Ezt az teszi lehetővé, hogy a szójelentés természetére nézve multidimenziós. A jelentés dimenzióin mindazon lehetséges vonatkozási sémákat értem, amelyek az adott szóval kapcsolatban fölvehetők” (S. Meggyes 1974). „A szónak van egy rá jellemző, de elvileg végtelen asszociációs udvara, amelyben az asszociáció csomópontjai a centrumban álló alapszótól különböző irányban és különböző távolságra helyezkednek el. Ennek az asszociációs udvarnak az észlelése valóban az észlelő műszer – az emberi agy – érzékenységtől függ, de középpontjában mégis csak az adott szó van a maga szemantikai tulajdonságaival” (Sz. Sebestyén 1974: 524). Schweiger (1984) számára a jel kognitív tartománya a szó fogalmi körének külső (nem a fogalom központi magjához tartozó tulajdonságokból álló) tartalmát jelöli.

¹² A nyelv állandóságának és változandóságának ezt a kettősségét már Humboldt megfogalmazta.

megkülönböztethető ugyan, de **nem választható** mereven **szét**. Ugyanez érvényes a szinkronia és a diakronia viszonyára is (l. Coşeriu 1997: 27–58). A nyelv – mint mű vagy állapot – mindig korábbi beszédtevékenységi folyamatok eredménye. A beszédbeli alkalmi, dinamikus természetű jelhasználat konvencionálizálódással statikussá válhat abban az értelemben, hogy a jel–jelölt viszonya természetessé, elfogadottá és szinkronikus szempontból kitörölhetetlenné szilárdul. A nyelvi változás forrása tehát a *nyelvhasználat*. A beszédbeli folyamatok ismétlődés által általánosan elfogadottá vált „termékei” a „nyelvben” csapodnak le: idegen szavak integrálódnak, fonológiai, morfológiai és szintaktikai szabályok különböző okokból kifolyólag módosulhatnak. (Nem véletlen, hogy ez legvilágosabban a nyelv *történeti* szempontú vizsgálódásából tűnik ki.) Hol tehát a határ a nyelv és a beszéd között? A kérdés csak addig kérdés, amíg a nyelvet és a beszédet két önállóan létező entitásként képzeljük el. Hogyha az egyazon verbális kommunikáció két dimenziójaként szemléljük őket, akkor természetessé válik, hogy a határ csak fokozatos, átmeneti jellegű lehet. Hiszen Saussure elgondolásával ellentétben a nyelv rendszerében a változás nem csere módján történik azáltal, hogy valamely elem vagy szabály hirtelen felcserélődik egy másikkal, hanem inkább úgy, hogy a két változat (a régi és az új forma) egy ideig együtt él, és ezt a beszélők is érzékelik (Sándor 1998: 61–63). Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy *végző soron* a nyelv mint absztrakt szabályrendszer a mi megfigyelésünk, általánosításunk, elvonatkoztatásunk terméke. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem is létezik valóban, csupán azt, hogy nem önmagában létezik, hanem a beszédbeli tényekben „ölt testet”, és az azokban történt változások idézik elő a nyelvi rendszer módosulásait.¹³ Hogyha a nyelv és beszéd szerves összetartozását elfogadjuk, és tudatában vagyunk annak, hogy a beszéd pszichikai, kognitív és szociális kontextusban zajlik, akkor természetes, hogy a verbális kommunikáció elemzése csak akkor lehet valóságghű, ha interdiszciplináris jellegű.

Ebben az összefüggésben visszatérve a nyelvi jel szemantikai természetű változásaira, azt kell hangsúlyoznom, hogy a verbális kommunikációban a nyelvi jel jelöltje azért sem azonosítható a hagyományos értelemben elgondolt fogalommal, mert egy olyan közösségi természetű **szocio-interpretációs hálóval** is számolni kell, amely az adott fogalmat az értékeknek egy bizonyos hierarchiájában elhelyezi, és ezzel mintegy más fogalmakhoz való viszonyát is kijelöli. A *vénlegény* jelentése azért nem értelmezhető fogalmi jegyeinek ([felnőtt], [hímnemű], [soha nem volt házasság]) összegeként, mert kimarad erre a szocio-interpretációs hálóra való utalás, amely megszabja, hogy sem a tizenhét éves fiatalember, sem a pápa nem tekinthető vénlegénynek, jóllehet jellemzőek rájuk a vénlegény fogalmának jegyei. A szó használatában és értelmezésében megnyilvánuló szubjektív tartalmak szintén érvként szolgálnak amellyel, hogy a lexéma jelentése mögött nem az arisztotelészi fogalom áll. A nyelvi jel a konkrét jelhasználatától függő jelentés-lehetőségeket is hordoz magában azáltal, hogy affektív-értékelő színezetű jelentések számára jelöl ki utakat. Ilyen vonatkozásban mondható Peirce szemantikájával összhangban, hogy a jel jelentésének egy része mindig kitöltetlen marad, és a kommunikációs fél jelentést gazdagító művelete egészíti azt ki (Merrell 1992: 70–75). (A kérdésre a nyelvi anyag elemzése során a konnotatív jelentések kapcsán visszatérek.)

Damassio (1992) szerint a fogalom nem szükséges és elégséges attribútumok felsorolásként adott számunkra, hanem az érzéki reprezentációk egy potenciális halmazaként. „A *hegedű* szó hallásakor a reprezentációk széles skálája generálódik, amelyek együttesen definiálják az entitás jelentését. Ez a skála nem azonos a szótárban található lexikográfiai definícióval.” Damassio ilyen alapon szembeállítja a *fogalmak definícióra alapozott modelljét* a *fogalmak felismerési képességen alapuló modelljével*. Ez utóbbi szerint a felidézett reprezentációk halmaza az, amelyek alapján egy fogalmat ismerünk. Damassio modellje világossá teszi, miért elkerül-

¹³ A nyelv és beszéd merev elhatárolása ellen hadakozva írja Sándor Klára: „... nincs beszéd és nyelv, hanem *beszélt nyelv* van” (Sándor 1998: 59). Ez az álláspont számomra elfogadható, és összhangban van azzal, amit fennebb említettem: a nyelv és a beszéd a verbális kommunikáció két aspektusaként kezelendő.

hetetlen egy lexéma jelentésének vizsgálatakor a jeltárgyra való utalás: a fogalom felidézésekor olyan érzelmi jegyek kerülhetnek előtérbe a jelhasználó szemléletében, amelyek esetleg nem tartoznak az arisztotelészi értelemben vett lényegi fogalmi jegyek körébe.

5. Rosch prototípus-elmélete szintén a fogalmak definíción alapuló modellje ellen hoz nagyon komoly érveket. Ez az empirikus kutatások alapján kidolgozott elmélet rávilágít arra a pszichológiai realitásra, hogy a környezet elemeinek kategorizálása nem mindig a megkülönböztető lényegi tulajdonságok, a szükséges és elégséges fogalmi jegyek alapján történik, hanem az ún. **prototípus** (mintapéldány) szerint.¹⁴ Ez egyben azt is jelenti, hogy az adott fogalmi kategóriába tartozó elemek közül egyesek prototipikusak, azaz jobb példái a kategóriának (fogalomnak), mint mások. Ennek az a következménye, hogy a kategória elemei nem egyenértékűek, nem ugyanaz a státusuk. Egyesek központi(bb) helyeket töltenek be, mások a kategória periferikus elemévé válnak. A fogalomköröknek ez a belső strukturáltsága jelentős mértékben meghatározza a hétköznapi spontán kategorizálást. Minél több tulajdonságjegyben hasonlít egy kategória eleme a prototípushoz, annál nagyobb mértékben tekintjük az adott kategóriába tartozónak. Így egy bizonyos fogalomkörbe való tartozás nem mindig egyszerűen igen vagy nem kérdése. Fogalmaink jelentős részére a fokozatos átmeneti jelleg a meghatározó, amint azt jól példáznak olyan fogalmaink, mint MAGAS, ALACSONY, GAZDAG, ÉRTELMES, amelyeknek nincsenek éles határai. Tehát arról beszélhetünk, hogy különböző aktuális elemek különböző mértékben tartozhatnak bizonyos fogalom körébe. Ez az elgondolás ellentétben van az arisztotelészi fogalmakkal, amelyeknek éles határai vannak (valami vagy abba a fogalomkörbe tartozik vagy nem), és nem ismer a fogalom körébe tartozó elemek között hierarchiát. A MADÁR fogalmánál maradva, a kísérletek azt mutatták, hogy az adott kategóriába tartozás kérdésének eldöntésekor a reakcióidő szabályszerűen hosszabb volt a strucc vagy a pingvin, mint a veréb vagy a rigó esetében. Más fogalmak szerveződésére vonatkozó vizsgálatok is erre a jelenségre utaltak: a fogalomnak vannak reprezentáns és periferikus példányai. Rosch érdeme egyrészt az, hogy felfigyelt arra az emberre jellemző fogalomalkotó képességre, hajlamra, hogy a fogalom valamely mintapéldányának (prototípusának) tulajdonságait tekintse viszonyítási pontnak a fogalomkörbe sorolás műveletében, másrészt hogy elsőként bizonyította empirikus adatok alapján, hogy fogalmaink egy része nem az arisztotelészi lényeges fogalmi jegyek nyomán határolódik el.

Rossz irányba vinné a vizsgálódást, ha azt kérdeznénk, hogy kinek van igaza a kategorizálási folyamatainkra vonatkozólag: az arisztotelészi hagyománynak, vagy a prototípus-elméletnek. Inkább arra kereshetnénk választ, hogy melyik elméletnek milyen mértékben van igaza. Mindkét megközelítés nagyfokú általánosításra épül. Így például nem mondható, hogy minden esetben a fogalmak viszonya a fokozatos átmeneti jellegben megragadható. Az ÉLŐ vagy a HALOTT fogalma például igenis kizárólagos, éles határokkal elkülöníthető egymástól. Valami vagy beletartozik az ilyen természetű fogalomkörbe vagy nem, átmeneti kategória nincs. (Csak költői túlzással mondható valakiről, hogy *élő halott*.) Az ilyen jellegű fogalmakat **arisztotelészi fogalmak**nak nevezzük a továbbiakban, megkülönböztetve azoktól a fogalmaktól, amelyekre jellemző valamely prototipikus példány szerinti szerveződés. (A prototípus példányon itt nem egy konkrét jelöltet kell érteni. A madár prototípusa nem a verébhez kötődik, hanem azon madarak összességéhez, amelyek egy adott földrajzi környezetben, egy adott kultúrában előfordulnak. A prototípus inkább elvont kognitív séma, mint egy egyedi példány. Egy adott fogalom prototípusa ugyanakkor koronként, kultúránként változhat.)

¹⁴ A nyelv elsajátításának folyamatában természetes kategóriáink nem úgy alakulnak ki, hogy minden esetben definíciószerűen felsorolják a gyerekeknek a fogalom lényegi jegyeit. A madár fogalmát például nem úgy sajátítjuk el, hogy megkülönböztető jegyei alapján (szárnyak, melegvérűség, tojásrakó jellegzetességek stb.) valamiféle elvont fogalmi képet alakítunk ki, hanem inkább tipikus példák révén értjük meg a fogalom terjedelmét (Wardhaugh 1995: 209–10). Ezért van az, hogy kultúránkban a madár prototípusa inkább egy veréb vagy egy galamb, mint egy pingvin vagy egy strucc.

6. Wittgensteinhoz hasonlóan mi is megkérdezhetjük, hogy mi a cselekvést jelölő *játék* szó jelentése? Van-e olyan közös fogalmi jegy, amely ennek a szónak a különböző jelentéseit egybefűzi? Gondoljuk a sportszerű játékokra, a társasjátékokra, de az olyan cselekvéssorokra is, amelyekben a nyereség vagy a veszteség kérdése nem tevődik fel, mint például amikor valaki a falnak dobja a labdát és újra elkapja. Idézzük fel azokat az eseteket, amikor a hétköznapiakban a legkülönbözőbb tevékenységi formákat játéknak nevezzük. Wittgenstein arra a következtetésre jut, hogy a *játék* szó jelentését lényegesnek tekintett fogalmi jegyek alapján nem tudjuk meghatározni, ezért arra a következtetésre jut, hogy a *játék* szóval megnevezett cselekvések „családi hasonlóságok” alapján kötődnek egymáshoz, ami annyit jelent, hogy az egymástól eltérő jelöltek a tulajdonságok sajátos keverékét alkotják (néhányikban megvan a nyereség vagy veszteség kritériuma, másokban nincs meg, van, amelyiket szórakozásból művelik, van, amelyiket hivatásszerűen stb.), anélkül hogy találnánk egyetlen olyan lényegi attribútumot, amely valamennyi jelöltre alkalmazható.

Mindez azonban nem azt jelenti, hogy a poliszém hangalak jelentései között az összefüggés rendezetlen, kaotikus, mivel nem mutathatunk rá egy közös fogalmi jegyre. Hiszen éppen az összefüggő jelentések alapján tekintjük a szót többjelentésűnek. Itt az a kérdés, hogy milyen természetű ez az összefüggés. A „családi hasonlóságok” elgondolásnak az az előnye, hogy a figyelmet az összefüggő jelentések *fokozatos átmenetiségére* irányítja. Ezt a jelenséget példázza az angol *over* előljáró jelentéseinek viszonya.¹⁵

1. The lamp hangs *over* the table. (A lámpa az asztal fölött van.) (*over1*)
2. The plane flew *over* the city. (A repülő a város fölött repült.) (*over2*)
3. He walked *over* the street. (Átment az úton.) (*over3*)
4. He jumped *over* the fence. (Átugrta a kerítést.) (*over4*)
5. He turned *over* the stone. (Megfordította a követ.) (*over5*)

Ha csupán az 1. és az 5. mondatban szereplő előljárót vizsgálunk, hajlamosak lennénk homonímiát feltételezni, annyira távoli egymástól a két jelentés. De a 2., 3. és a 4. mondatban szereplő *over* jelentései azt példázzák, hogy kimutatható egy valószínű jelentésváltozási irány olyan módon, hogy a következő mondatban szereplő jelentés valamilyen tulajdonságban kapcsolódik az előzőhöz. Az *over2* dinamikus az előzőhöz viszonyítva. Az *over3* a megtett út képzetének alapján rokon az előbbivel. Az *over4* jelentésében már felfedezhető a 3. dimenzió, a magasság jelenléte, amely a *over5* jelentésével van „rokoni” viszonyban. A poliszém alak jelentéseinek ilyen kapcsolódását **jelentésláncnak** nevezik (Langacker 1987; Taylor 1989). A többjelentésű lexéma denotatív értékeinek ilyen irányú elemzése a nyelvi változások természetéről inkább számot tud adni, mint a különböző összefüggő jelentésekben egyetlen közös fogalmi jegyet kereső szemléletmód.

Wittgenstein végső következtetése szerint célszerű a nyelvhasználat felől megrajzolni egy adott jel jelentését. Ilyenként a lexéma jelentése nem lehet más, mint az a **szemantikai szabály**, amely előírja, hogy adott nyelvi jel milyen jelölési értékben lehet és szabad használni. Vagyis a szó jelentését a **használati értéke** szabja meg; és ez – tehetjük hozzá – jelentős mértékben nyelvspecifikus. A következőkben, amikor a nyelvi jel **jelentéséről** szólok, akkor azt csakis ilyen értelemben teszem. Nem tévesztendő azonban szem elől, hogy a szemantikai szabály, a használati érték nem egyszerre és mindenkorra adott. A jelhasználatban a jelölési viszony módosulhat, gazdagodhat, változhat. A *sajtó* eredetileg ’prés’ jelentésű volt, majd névátvitellel ’nyomdagép’, ’könyvnyomtatás’, illetve a ’hírlapok összessége’ jelentésben vált használatossá (Hadrovics 1992: 180). Sőt ma már *elektronikus sajtó*ról is beszélünk, ami még jobban érzékelteti az eredeti jelentéstől való eltávolodást, a használati érték fokozatos módosulását. A szó jelentésbeli használatát előíró szemantikai szabály ezért nem képzelhető el másként, csak **dinamikus** szabályként.

¹⁵ A példát Taylor könyvéből vettem (Taylor i. m. 118–119).

Ha a nyelvi jel jelöltje nem azonos a logikai fogalommal, az nem azt jelenti, hogy egyáltalán nem tanulmányozható a jelöltek természete. Mi több, a bonyolult szemantikai változások szükségessé teszik a jelöltek belső szemantikai szerkezetük szerinti megkülönböztetését. A továbbiakban, ha a jelöltre fogalomként utalok, akkor nem a hagyományos értelemben használt logikai fogalomra kell gondolnunk, hanem arra a fogalomra, amelynek alapvonásai most kezdenek körvonalazódni a kognitív pszichológiában. Eszerint a fogalom nem pusztán a szükséges és elégséges fogalmi jegyek összege, hanem olyan mentális képződmény, amely összetett (több fajtáját különíthetjük el), belső szerkezete strukturált, és tartalma függ attól az asszociációs hálózattól, fogalmi kontextustól, amelynek elemeként az adott fogalom aktiválódik az észlelés folyamatában.

Mivel jelen vizsgálódásomban kizárólag a szójelentéssel foglalkozom, a következőkben a szó jelentésszerkezetének természetét próbálom vázolni.

Első lépésben szükségesnek látszik, hogy a szójelentés belső szerkezete szerint kétféle jelöltet különböztessünk meg: **tárgyjelöltet** és **összetett jelöltet**. A *tárgyjelölt* a szónak az a denotátuma, amely egy entitást önmagában idéz fel, anélkül, hogy belső jelentésszerkezetében szükségszerűen kiemelné a jelölt valamely attribútumát vagy más entitásokhoz való relációját. (Az más kérdés, hogy valóban a tárgyjelölt is része a jelöltek rendszerének, és más jelöltekkel fölé-, alá- és mellérendelő viszonyában értelmezzük.) Ilyenek az *asztal*, *szék*, *fa*, *ház* stb. jelöltje. Ezeket **egyszerű megnevező szavaknak** nevezhetjük.¹⁶ Ezzel szemben az *összetett* (komplex) *jelölt* olyan több elemű tartalmi kifejezőmódot feltételez, amely úgy utal a denotátumára, hogy nemcsak megnevezi, hanem előtérbe hozza valamely *tulajdonságát* vagy más entitáshoz való *relációját*, és azt a lexéma jelentésszerkezetének részévé teszi. A *gebe-ló* vagy a *hadar-beszél* szópár első eleme abban különbözik hasonló jelentésű párjától, hogy a ***tulajdonságra utaló* minősítő jelöltje** van, mivel jelentésszerkezetében legalább egy attribútumot jelölő komponenst – **minősítő jelentésjegyet** – feltételezhetünk: a *gebe* 'sovány ló', aki *hadar*, 'gyorsan beszél'. A minősítő jelentésjegy mindig egy **kategorizáló jelentésjeggyel** együtt értelmezhető. (A fenti példákban ilyen a 'ló' és a 'beszél' jelentésjegy.) (Azért használom a kategorizáló jelentésjegy megnevezést, mert a denotátum ennek alapján sorolódik be valamilyen jelentésmezőbe: a *gebe* a LÓra vonatkozó [*paripa*, *pej*, *kanca* stb.], a *hadar* pedig a BESZÉDET jelölő elemek [*dadog*, *selypít*, *fecseg* stb.] tartományába). A minősítő jelentésjegyre vonatkozó feltételezést látszik igazolni az, hogy logikai ellentmondás nélkül nem használhatunk az ilyen jelöltre utaló lexémákkal olyan mellékneveket vagy határozószókat, amelyek ellentétesek a jelentésszerkezet minősítő jegyével: pl.: **kövére gebe*, **lassan hadar*. A minősítő jelentésjegyet tartalmazó lexémákat **minősítő szavaknak** nevezem a továbbiakban.

A 'bögöly elől menekül a marha' jelentésű *bongározik* kölcsönszavunk vagy az *éget* ('tűz, forró tárgy' – 'vmit/vkit') igénk jelentése két entitás egymáshoz való *relációját* írja le, és ilyenként **viszonyjelöltjük** van. A jelentésszerkezetnek ezt az összetevőjét **relációs jelentésjegynek** nevezem. A megnevezett viszony – különböző általánossági szinten kifejeződő – alanya és tárgya ('bögöly' – 'marha', 'forró tárgy' – 'valami') alkotja itt a viszonyban részt vevő szereplőket, a *kategorizáló jegy* két komponensét. Igei példákat idéztem a viszonyjelölt szemléltetésére, de ez nem azt jelenti, hogy csak az igéknek lehet ilyen természetű jelentésszerkezete. Bizonyos főneveknek, mellékneveknek szintén lehet viszonyjelöltjük. (Olyan denotátumokra gondolok itt, mint 'szülő' – 'gyermek', 'főnök' – 'beosztott', 'híres' – 'ismeretlen' stb., amelyek csak egymás vonatkozásában értelmezhetők.) Mint általában a jelentésséma egésze, a relációs jelentésjegy leginkább a jelentésmozgásban válik nyilvánvalóvá. A román eredetű *m. nzáló* (< r. *minzálauă* 'az elválasztáshoz közel álló borjú') kölcsönszavunk 'elválasztott bárány' és 'nagyborjas tehén' jelentésben használatos. A kölcsönszó új denotatív jelentései tulajdonkép-

¹⁶ Természetesen azáltal is minősítünk, hogy valamit valamilyen kategóriába sorolunk, de ezen kategorizáláson alapuló minősítés inkább a gondolkodási folyamatokat érinti, mint a szavak konvencionális jelentésszerkezetét.

pen egy viszonyjelöltre utalnak. A viszonyjelölt összetevői az anyaállat és a fióka (mind kategorizációs jegyek) és a közöttük levő egymást kölcsönösen feltételező reláció. Hogy ez így van, az leginkább azzal igazolható, hogy a szó jelentésének másféle módosulása ugyanezen viszonyjelölt alapján történt, a kölcsönelemet ugyanis 'olyan bárány, amelyiknek nincs anyja' jelentésben is lejegyezték (Zsemlyei 1974: 586). A *pleketor* (< r. *aplecător* 'bárány nélkül fejt juh' jelentésmódosulási folyamatában is azt tapasztaljuk, hogy az újonnan kialakult jelentések szerkezetében is utalás történik az anyaállat–fióka viszonyra, hiszen a második jelentése 'meddő juh vagy tehén' (azaz olyan nőstény egyed, amelynek nem lehet fiókája); a harmadik jelentése pedig 'kisborjas tehén'. Az összetett (komplex) jelentésszerkezetű lexémák tehát **viszonyjelölő** tulajdonságukban különböznek a egyszerű megnevező szavaktól.¹⁷

Az összetett jelölletű szónak ezt a belső szerkezetét **jelentéssémának** nevezem.¹⁸ A jelentésséma úgy határozható meg, mint a szó általános szemantikai váza, amely tartalmazza mindazokat a jelentéskomponenseket (jelentésjegyeket), amelyek olyannyira szerves tartozékai a lexéma szótári jelentésének, hogy ezekre elkerülhetetlenül utalni kell a lexikológiai meghatározás során. A tárgyas ígék esetében például a jelentésséma része a tárgyra való utalás, azaz egy olyan tárgyi viszony, amelyben a tárgy szerepét számos (de nem bármely) jelölt betöltheti. A minősítő szavak jelentéssémája szükségszerűen tartalmaz egy minősítő jelentéskomponenst. A minősítő jelentésjegy fogalma a továbbiakban nem tévesztendő össze a **széma** terminussal. A széma a jelölt valamely lényegi tulajdonságjegyére utal: *férfi* [+humán, +felnőtt, +hímnemű]. A jelentésjegy valamely „járulékos”, esetleges tulajdonságra is utalhat, mint például az 'elkopott vesszőseprű' értelmű *m. turoj* 2. minősítő jegye ('elkopott'). (Ez különösen az értékminősítő jelentésjegyeknél látható: pl. *babalók* [< r. *babalic*] 'gyáva ember'.)

Megjegyzendő, hogy a **jelentésséma** kapcsolatban van a *kognitív sémával*, ahogy azt a pszichológiában értelmezik, hiszen bizonyos mértékben a világról való ismereteinket is tükrözik ezek a jelentéssémák, amennyiben a szemiózisban a kognitív tartalom egy része átalakul szemantikai tartalommal. Az elméleti fogantatású szemantikai tanulmányok többnyire csak tárgyjelöltekkel számoltak, és így hosszú ideig elkerülte az elemzők figyelmét, hogy a jelölteknek komplex belső szerkezetük lehet. A belső jelentésmozzanatokkal dolgozó megközelítések lehetővé teszik, hogy pontosabban számot adhassunk a szó szemantikai jellegű változásairól.

A korábban bemutatott jelentésmodellek arról is tanúskodnak, hogy a jelentésre hajamosak vagyunk úgy gondolni, mint egy tárgyszerűen létező entitásra. Gondolkodásunknak ez a képszerűsége eltakarhatja a jelentésnek azt a vonását, hogy nem önmagában, hanem valamilyen viszonyban adott. Tehát a jelentés mögött nem **valamit**, hanem valamilyen **viszonyt** kell feltételeznünk, mivelhogy természete szerint **viszonyfogalom**. Amikor a jelentést szemantikai szabályként értelmezem, akkor ez a szabály a jel, a jelhasználó és a jelölt viszonyára vonatkozik. Csakhogy a szemiózis maga nem az alkotó elemeinek az összege, hanem a kölcsönhatásukból fakadó vi-

¹⁷ A szó fogalmi jelentése szempontjából tehát meg kell különböztetni a *tárgyfogalmat* és a *viszonyfogalmat* (relációs fogalmat). Különösen a főnév és az ige jelentésszerkezete mutat olyan nagy mértékű eltéréseket, amely miatt a két szófaj szemantikai változásai nem tárgyalhatók egyetlen értelmezési keretben. Ez természetes, ha arra gondolunk, hogy a főnevek jelöltjei az ún. **tárgyfogalmakhoz** állnak közel, míg az ígék jelentése a **relációs fogalmakkal** mutat rokonságot. (A relációs és a tárgyfogalmak értelmezését l. Eysenck–Keane 1997: 287–92.)

¹⁸ A *séma* terminus használatát az indokolja, hogy a jelen dolgozatban használt értelme összhangban van a kognitív pszichológiában bevált terminus jelentésével. Ezek szerint a *sémát* mint ismereteink szerveződésének alapegységét a következők jellemzik: 1. a sémákat különböző relációk alkotják, 2. a relációk pontosan meg nem határozott (üres helyeket/változókat tartalmazó) tudásegységekre (fogalmakra) is vonatkozhatnak, 3. az üres egységeket betöltő konkrét fogalmak lehetőségét az *értékjegyek* korlátozzák. A MEGÜT sémája például szükségszerűen tartalmaz egy cselekvőre, azaz ágensre, egy tárgyra és egy eszközre vonatkozó üres helyet/változót (Eysenck–Keane 1997: 294).

szonyhálózat. Hiszen a jel, a jelhasználó és a jelölt nem önmagában, hanem más jelek, jelhasználók és jelöltek viszonylatában létezik. Ha csupán a jel szerkezetét és szerkezetének módosulásait vizsgáljuk, akkor is látható, hogy a jel a jelhasználó számára valamely jelrendszer részeként funkcionál. A jel hangalakja folytán besorolódik egy paradigmasorba, és a paradigmasor elemei kölcsönösen hatással lehetnek egymásra. A jel jelentése alapján része egy olyan jelentésmezőnek, amely a szemantikai kölcsönhatások viszonylatában értelmezhető. Ilyen összefüggésben a szemiózis elemeinek a kölcsönhatása többdimenzióssá teszi a jelentést, azaz az elemek viszonyát előíró szabályt. (A kérdésre – más vonatkozásban – a következő alponban visszatérek.)

7. A nyelvi jelentés meghatározása függ a vonatkozási rendszertől. Az, ahogyan rákérdezzünk egy jelenségre, a kérdés, amit vele kapcsolatban felteszünk, már bizonyos értelemben meghatározza – és ilyenképpen szűkíti – a vizsgálat tárgyát. A bemutatott jelentésmodellek mögött az a kérdés húzódik meg, hogy **mit** jelöl, **mire** utal a jel.¹⁹ Bár e kérdés egyike a legfontosabbnak a szemantika területén, ennek megválaszolása nem kellene a figyelmünket annyira elvonja, hogy szem elől té vesszünk két – legalább ilyen horderejű – kérdést: **mikor** jön létre az a jelentésviszony, amiről beszélünk, és **hogyan, milyen módon**, milyen fogalmi viszonyok mozgósításával utal a jel jelöltjére. Az első kérdés azért fontos, mert lehetővé teszi olyan jelenségek tanulmányozását, amelyek önmagukban is érvényesülnek, de ennek a maga részleteiben való megfigyelését akadályozza a túlzott általánosságra törekvés. *A nyelvi jel egy időben utal az általános fogalmi jelentésre és (ezen keresztül) az aktuális jelentésre.* Ez a skolasztikus gondolkodók óta érvényben levő mondat annak a téves gondolatsornak a vonzáskörébe kerülhet, amely azt a következtetést rejti magában, hogy a jel általános és az aktuális jelentése szükségszerűen együtt jár. Ha azt kérdezzük, **mikor** jelöli a jel az utalás tárgyát **általánosan** és **mikor aktuálisan**, akkor abba az irányba kezdünk haladni, hogy megkülönböztessünk olyan jelenségeket, amelyek nem jelentkeznek szükségszerűen mindig együtt. A kutya háziállat mondat a kutya lexémának olyan alkalmazására példa, amelynek nincs aktuális vonatkozási tárgya és ilyenként aktuális jelentése sem. Ugyanígy A víz 100 Celsius fokon forr törvényként megfogalmazódó mondatban, a víz jelöltje nem az adott kommunikációs kontextusnak a függvénye, hiszen általánosan jelöli meg a tárgyat. A tulajdonnevek használatában megfigyelhetjük, hogy azoknak nincs általános jelentésük. Ha olyan mondatot alkotunk, amelynek a Duna folyónév az alanya, akkor az, amit a Dunáról mondunk, az a DUNÁRA – és csakis arra – vonatkozik, mivel itt a fogalmi jelentés (ha egyáltalán beszélhetünk itt ilyenről) teljesen egybeesik a jeltárggyal (a ténylegesen létező folyóval).²⁰

A **hogyan** kérdés (hogyan utal a jel a jelöltre?) még több aspektust villant föl a szemiózis folyamatát illetően. A jelölések módjának különbözőségét részletesen Frege tárgyalta először. Frege tanulmánya óta a jelentéstanban szokásossá vált megkülönböztetni a jel **jelentését (értelmét)** és **jelölését** (Frege 1892/1980: 156–190). A klasszikus példát idézve, a *Vénusznak*, a *va-*

¹⁹ A jelentésre az ilyen módon való rákérdezés azt eredményezheti, hogy azt kezdjük keresni, **hol van a jelentés**. A jelben? A megjelölt fogalomban? A jeltárgyban? Ha a jelentés olyan, mint egy fizikailag létező dolog, akkor pontosan megjelölhető határai vannak, egy időben a térnek csak egy pontján létezhet. Ezért kérdezzünk kizárólagosan eldöntendő kérdőmondatokban: A jelentés a jelben, a jelöltben **vagy** a jelhasználókban van „elrejtve”? Ma már szinte általánosan elfogadottá vált az a felismerés, hogy a jelentés nem izolált entitás, hanem a jelhasználók mentális jelenségeihez szorosan kapcsolódó **dinamikus folyamat**, olyan jelhasználati szabály, amelynek változása a beszélők pszichikumában zajló kognitív folyamatokra való hivatkozása nélkül aligha értelmezhető. Ezért szükségszerűen valamennyi – a jelentés változásait osztályozó – elemzés bizonyos mértékben pszichikai természetű. Alaptalan tehát úgy vádolni pszichologizmussal Gombocz Zoltánt, mintha ez szörnyű nagy eltévelyedés, netalán tudománytalanság volna. (Máskülönb tudomásom szerint a magyar jelentéstanban máig sem dolgoztak ki a Gomboczénál jobb értelmezést a jelentésváltozásokra.)

²⁰ A kérdés részletes értelmezésével itt nem foglalkozom, mivel sokkal nagyobb teret igényelne, mint amennyit e dolgozat keretében reá szánhatok. Megjegyzésemmel csak utalni kívántam arra, hogy a jól megfogalmazott kérdés milyen hatékonyan irányítja figyelmünket háttérbe szorult problémákra.

csoracsillagnak (esti csillagnak) és a *Hajnalcsillagnak* ugyanaz a jelöltje, de más a jelentése. Ezt a kérdést gyakran az aktuális jelentés problémakörében tárgyalják, mivel a megnevezés módja közvetve magába rejtja a kommunikációs kontextust (kora esti időben *vacsoracsillag* név használható, pirkadatkor a *Hajnalcsillag*). A Frege által megfigyelt jelenség azonban szélesebb körű. A következő két példaszor és a hozzáfűzött magyarázat ezt próbálja érzékeltetni:

A. *a barátom*
az orvos
a szomszéd

B. *vacsoracsillag*
esti csillag
Hajnalcsillag

Tegyük fel, hogy az **A** csoportban felsorolt lexémáknak közös a referenciájuk. (A barátom orvos és a szomszéd.) Első látásra úgy tűnhet, hogy az **A** és a **B** csoport között nincs jelentősebb különbség. Az **A** és a **B** elemei egyaránt közös megnevezettre utalnak, csupán a megnevezés módja különbözteti meg őket a csoporton belül. Valóban a két csoport által jelölt folyamat a szemiózis jelenségének két különböző szintjén zajlik. Az **A** csoport elemeinek (*a barátom*, *az orvos*, *a szomszéd*) az **aktuális jelhasználatban** (a beszélő kommunikációs kontextusában) lesz közös jelöltjük. (A határozott névelő jelentést specifikáló szerepe is ezt erősíti.) Ezzel szemben a **B** csoport lexémáinak az aktuális jelhasználattól függetlenül közös a jelöltjük; nem a közlés kontextusától függő jelhasználat fűzi őket egybe. (A tárgyátvesztés esetétől most eltekintek.) Az alkalmi jelhasználatban megnyilvánuló közös jelöltre utalás az **aktuális jeltárgyhoz** kötött. A **B** példaszor lexémáinak referenciája azonban a konvenció révén már **fogalmi jelentésükben** kódolva van. A jelentésükben megvalósuló jel–jelölt viszonya a tulajdonnevekéhez hasonló. Ezek alapján mondhatni, hogy a jelölés **hogyanja** mind a denotáció, mind a referencia mentén, a jelölttel és a jeltárggyal kapcsolatában tanulmányozandó, mivel a megnevezés módja a jelentés-változások irányát jelentős mértékben meghatározhatja, amint az a későbbiekben látható lesz.

Ebben a vonatkozásban a Frege által használt *jelentés* műszó olyan nyelvi, pszichikai folyamatra utal, amelynek legalább két összetevője van. Az egyik az, hogy a nyelvi jel (lexéma) milyen *morfológiai szerkezet* felhasználásával utal a jelöltre: összetett vagy képzett szóként, esetleg frazémával, kötött szó szerkezettel. A nyelvi jelnek ezt a vonatkozását a **kifejezés módjának** nevezem a továbbiakban. A jelenség másik összetevőjeként utalhatunk arra, hogy az összetett jelentésszerkezetű szavaknál a jelentés *két vagy több entitásra* és a közöttük levő viszonyra, vagy az adott jelöllet *tulajdonságára* utalva jön létre. Ilyen például az *Esthajnalcsillag* vagy a *sárgarépa* név. (A csillag a napszakok: az est és a hajnal vonatkozásában jelenik meg, a répa vonatkozásában kiemelődik a színre utaló tulajdonság a számos más lehetséges vonatkozás halmazából.) Az összetett jelentésszerkezetű szó azáltal, hogy adott entitásokra utalva, bizonyos viszonyok eredményeként láttatja, szemlélteti az adott jelöltet, bizonyos értelmezési keretet formál az észlelés számára. A szó jelentésének ezt a sajátosságát a **jelölés módjának** nevezem az alábbiakban. (A jelölés módjának kérdése elsősorban az összetett jelentéssémájú nyelvi elemeknél tevődik fel. A egyszerű megnevező szavak esetében [pl. *asztal*, *ház*] nemigen merül fel a jelölési mód kérdése, hiszen esetükben egyetlen jelöltre utalva, a jelölt valamely tulajdonságának kiemelése nélkül jön létre a jelölési érték.) A jelölés módja újabb különbségeket teremt, az azonos jelentésű szavakat is tovább árnyalja, hiszen – ahogy azt Frege is jelzi – a nyelv a gondolatot nem csupán kifejezi, hanem különös megvilágítást vagy színezetet is ad neki. Az azonos jelöltre vonatkozó jelek kifejezésmódjában megmutatkozó különbözősége utalhat az eltérő névadási motivációra és arra, hogy a jelölt hol helyezkedik el a nyelvközösség ismeretrendszerében. A *Vénusz* bolygónév asszociatív viszonyban áll a többi bolygó nevével (*Merkur*, *Mars*, *Jupiter* stb.), valamint – a klasszikus kultúrában tájékozottak számára – az ókori görög mitológiával. Az *esti csillag* vagy a *Hajnalcsillag* olyan megnevezés, amely egyben minősíti is a jelöltet egy bizonyos szempontból. Itt ez a minősítés arra utal, hogy az égitest napszakot jelölő szerepet tölt be: az est, illetve a hajnal közeledtét jelzi. A Naphoz második legközelebbi bolygó nevei ugyanakkor a jelöltnek más és más vonatkozását emelik ki, és így különböző tulajdonságok halmazaként realizálódik a nyelvi észlelés számára. Ugyancsak a jelölési mód

kérdéskörében vizsgálandók azok a különbségek, amelyek abból adódnak, hogy az ugyanazon jelöltre utaló lexémák közül az egyik szemantikai motiváció nélkül, pusztán megnevezéssel utal a denotátumra, a másik pedig névátviteles módon: metaforikus vagy metonimikus jelentés-kiterjesztés segítségével.

Hol vizsgálandók a jelölés módjára vonatkozó kérdések? Úgy tűnik, a **fogalmi jelölt** vagy **jeltárgy** dilemmája itt is felmerül. Ha a névadási motiváció történetét akarjuk megrajzolni, akkor a jeltárgynak, pontosabban a róla alkotott mentális képnek a közösség ismeretrendszerében betöltött helyére kell utalnunk. De ha figyelembe vesszük, hogy a névben megnyilatkozó szemléletet a jelhasználati konvenció annyira rögzítette, hogy annak szerkezetét az aktuális jelhasználat semmiképpen nem változtathatja meg, akkor itt a jelölési módnak a kérdését csak a jelölttel mint fogalommal szoros összefüggésben képzelhetjük el. Ez azt jelenti, hogy a nyelvi jel jelölési módja a többmorfémás elemekben (képzett, összetett szavak, frazémák) éppen úgy rögzült, mint a fogalmi jelentés. A jelölés módjából fakadó szemlélet elhalványodhat ugyan a gyakori használat révén, de szükségszerűen nem szűnik meg teljesen. Ezért lehetséges az, hogy a hagyományos stilisztika által „holt metaforák”-nak minősített konvencionalizálódott névátvitel a nyelvben élő, ható, a látásmódot formáló tényezőkként tartandók számon (Lakoff–Johnson 1980). A nyelvi jel jelölési módjának eleven voltát vélem fölfedezni a következő névátvitelben:

r. *ceaḑă* 'tarkó, nyakszirt' > m. *csăḑa* 4. 'nyakleves'

Az ilyen jellegű jelentésváltozások a magyar nyelv szemantikai rendszerében érvényesülő szemléletmódnak köszönhetőek. Az idézett példában a jelölésváltozás azért mehetett végbe, mert a magyarban a NYAKRA MÉRT ÜTÉS-nek külön lexikalizálódott megnevezése van (*nyakleves*), és ez a megnevezés szükségszerűen magában hordozza a nyakra való utalást is. (A románban nincs lexikalizálódott megfelelője a 'nyakleves'-nek. Románul ez *palmă dată cuiva peste ceaḑă*. A *palmă* 'pofon' jelentésű.) Ez a jelentésváltozás is arra utal, hogy a többmorfémás összetételek tagjainak denotatív értéke, vagyis a szerkezet kifejezőmódja hatással lehet a jelentésmezőben lejátszódó szemantikai folyamatokra. (A kérdésre a jelentésrendszerek érintkezését vizsgáló fejezetben részletesen kitérek.)

A nyelvi jelek *jelölési és kifejezésbeli módja* arra is utal, hogy a lexéma kétféle értelemben is nyelvspecifikus lehet: a **hangtest morfo-fonológiai szerkezete** és a **szemantikai tartalom** tekintetében. Az első vonatkozásában megemlítendő, hogy különböző nyelvek különböző módon utalhatnak ugyanarra a jelöltre: egyszerű, képzett, összetett szóval vagy frazémával, esetleg körülírással, ha a nyelv nomenklatúrájában az adott fogalomra nincs lexikalizálódott megnevezés. Ugyanakkor egyazon jelöltre az egyik nyelvben onomatopoétikus hangalak utal, a másokban pedig nem. (Ezért nevezem *morfo-fonológiai szerkezetnek* ezt a nyelvspecifikus jellemzőt.)²¹ A nyelvek alkalmasak a legbonyolultabb gondolatsorok kifejezésére, és ilyen szempontból nem állíthatunk fel hierarchiát közöttük, de ez a közös jellemzőjük megléte nem takarhatja el azt a nagyfokú különbséget, ami a jel morfémaszerkezete és a jelölt viszonyában megnyilvánulhat. Nem mindegy, hogy egy adott nyelvben egy fogalom megnevezésére milyen nyelvi eszköz áll a beszélő rendelkezésére: egyszerű szóval vagy körülírással jelöli meg azt a gondolati tartalmat, amit kifejezni óhajt. A körülírás a megnyilatkozási alkalmak függvényében

²¹ Károly Sándor a motiváció kérdéskörében tárgyalja ezt a jelenséget, és ilyen vonatkozásban megkülönböztet **motivált** és **motiválatlan** lexémákat. A motivált lehet *közvetlenül* (onomatopoézis révén) vagy *közvetve* motivált. A közvetve motiváltság **szemantikai** (pl. a *láb* második jelentése az első jelentés viszonylatában) vagy **szerkezeti-szemantikai** természetű. Az utóbbi lehet **egyszavas** (képzett, igekötős, összetett) vagy **többszavas** (frazéma vagy idióma) (Károly 1970: 346–47). Az egyszavas közvetve motivált lexémák csoportjába a ragos és nyelvtani jellel ellátott szavakat is föl kellene venni, hiszen nyelvünk sajátos – a szemantikai struktúrájában megnyilatkozó – világképe szabja meg azt, hogy bizonyos viszonyokat a toldalékok segítségével milyen esetben, milyen „elhalványult” képszerűség által fejezünk ki (Szilágyi N. 1996; Langacker 1987; Galaczi 1995; Pál 1998).

változhat: egyszer a tárgynak egyik, máskor a másik tulajdonsága kerülhet előtérbe. A lexikalizálódott többmorfémás kifejezési módok (összetett, képzett alakok) szemantikailag motiváltak, és ez a motiváció nem kis mértékben befolyásolja a jelölt nyelvi észlelésének módozatait. A *drágakő* szavunk úgy utal a jelöltjére, hogy kiemeli az annak tulajdonított attribútumok sorából az egyiket ('drága'), és a megnevezés szerkezetében rögzíti. Az egyszerű, opak alakú szó is szemantikailag motivált lehet, ha valamely alapjelentés másodlagos fejleménye. A nyelvi jel morféma-szerkezetének és a szemantikai motivációjának szerepe lehet az adott lexéma jelentésváltozási irányának meghatározásában. A megnevezés, ha a jelölt bizonyos tulajdonságát előtérbe helyezi, és ez alapján egyféleképpen kategorizálja, ezzel olyan asszociatív viszonyt teremt, amely a későbbiekben kijelölheti a jel helyét a metaforikus jelentésmezőben. (A metaforikus jelentésmező értelmezését lásd az V.4.-ben.) Egy más nyelvben a DRÁGAKŐ fogalmát olyan szerkezetű lexéma jelölheti, amely más névátviteles rendszerbe utalja annak lehetséges szemantikai változásait. A *drágakő* német megfelelője *Edelstein* ('nemes/kő') vagy *Schmuckstein* ('dísz/kő'). A *Schmuckstein* megnevezés inkább a jelölt funkcióját emeli ki, mint az értékét. Ilyen értelemben más asszociatív jelentésmezőbe integrálódhat, más irányú jelentésváltozásokon mehet át, mint az *Edelstein* vagy a magyar *drágakő*.

A szemantikai tartalom tekintetében is a *jelölési mód* nyelvspecifikus, mivel a nyelvi jelek saussure-i értelemben vett **jelölési értéke** eltérő lehet. Különböző nyelvekben az adott fogalomkörre utaló lexémáknak eltérő belső szemantikai szerkezetük lehet. A magyar *fa* szónak a románban több szó is megfelelhet a specifikáció függvényében. A *copac* vadon termő lombhullató fát jelöl, a *pom* gyümölcsfát, az *arbore* összefoglaló név, míg a *lemn* a már feldolgozásra került fa(anyag) megnevezése. A jelentésmezőnek ez a nyelvspecifikus tagolása egyben a valóság adott szférájának eltérő **kategorizálását** is jelenti. A *kategorizálás* szót azért hangsúlyozom, mert ez magyarázatul szolgálhat különböző szemantikai jelenségekhez. Újabb kutatások szerint ugyanis hajlamosak vagyunk az egyazon kategóriába sorolt elemek közötti hasonlóságot eltúlozni, és a kategória határain kívülre rekesztett elemekkel való rokonságukat minimalizálni. De nemcsak a jelölési érték, a szemantikai tartalom tagolódása van kapcsolatban a kategorizálás jelenségével, hanem a morfo-fonológiai szerkezet is. Az egyszavas, de többmorfémás szerkezetek (képzett, összetett alakok) rendszerint valamilyen módon minősítik a megnevezett tárgyat. A minősítés egyben virtuális osztályozási szempont is, amint azt a *drágakő* esetében láttuk. De nemcsak a minősítés mozzanatában lehet ilyen jellegű eltérés. Az összetett szavak esetében maga a főszóelem egy bizonyos kategóriába sorolhatja a jelöltet, és ilyenként az adott nyelv sajátos taxonómiája érvényesül. Nyelvünkben például a *fehértérpá*, a *sárgatérpá* és a *cukortérpá* egyazon fölöttes jelentésszintre tartozik, jóllehet ez a föl- és mellérendelési viszony sem a botanikai kategorizálás, sem más nyelvek taxonómiája szerint nem ennyire természetes, magától értetődő. Az angolban például a FEHÉRTÉRPA és SÁRGATÉRPA önálló kategóriaként jelenik meg (*turnip, carrot*), és a név szintjén semmi sem utal arra, hogy ezek egy jelentésszintre tartoznának, a CUKORTÉRPA pedig a nyelvi kifejeződésben a CÉKLÁVAL kerül mellérendelési viszonyba (*sugar beet* 'cukortérpá', *red beet* 'cékla'). Ugyanez érvényes a románra, ahol a cukortérpá neve a cukor és a cékla összetételéből keletkezett (*sfecla de zahăr*).

Amint fentebb utaltam rá, a jelölési mód vonatkozásában azzal is számolni kell, hogy a nyelvi jel *közvetlenül* nevezi meg a jelölt fogalmát, vagy pedig *közvetve*, valamely másik fogalommal társítva, névátviteles (metaforikus, metonimikus) viszonyt létesítve. Az utóbbi esetben nagyobb lehet a kifejező értéke a jelnek, stíliaként értelmeződhet. Az *ügyetlen*, a *zöldfülű* és a *mamaliga* viszonya szemlélteti ezt a jelenséget. Az utóbbi két lexéma közvetve utal a fogalomra. A *mamaliga* eredetileg 'puliszka' jelentésű kölcsönszónak már a románban kialakult 'lány, gyenge, erélytelen ember' jelentése. Az erdélyi magyar nyelvjárásokban mindkét jelentésben előfordul, így jogosan feltételezhetjük, hogy az átviteles jelentéssel való kölcsönzésben szerepe volt a metafora kifejezőerejének is. Ebből az következik, hogy két nyelv szemantikai interferenciájának vizsgálatában a jelölési és kifejezésbeli mód elemzésének – morfémaszerkezet és szemantikai tartalom tekintetében – ki kell terjednie mind a kölcsönszóra, mind az etimónra.

III. Hangalak és jelentés

1. Bevezetés

A nyelvtudomány egyik legrégebbi kérdése az, hogy milyen viszony van a hangalak és jelentés között. Van-e valamilyen szabályszerű összefüggés a kettő között? Motivált vagy önkényes a hangalak és jelentés kapcsolata? Platón *Kratülosz*-ától (Kr. e. 385) napjainkig a kérdés mondhatni napirenden van. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az, hogy a kognitív nyelvészet újra felvetette ezt a problémát. Mielőtt a nézetek közötti különbségeket tárgyalnám, szükségesnek tartom, hogy magára a kérdésfeltevésre reflektáljak.

Ha azt kérdezzük, hogy **motivált-e** vagy **önkényes** a hangsor és a jelentés viszonya, akkor eleve feltételezzük, hogy az egyik vagy másik érvényesül kizárólagos jelleggel. Egy konkrét lexéma esetében ez a feltételezés többé-kevésbé igaz lehet, a szókincs egészére azonban nem. De tulajdonképpen azok is, akik a nyelvi jel önkényesen jelölő voltára szavaznak, jelzik, hogy vannak motivált lexémák is a szókincsben (pl. hangutánzó, hangulatfestő szavak), csakhogy sokan ezeket nagyon kis számúaknak, mellőzhetőeknek gondolják, és úgy vélik, hogy ezek igazából a nyelv periferikus elemei. Am a hangutánzó, hangulatfestő szavak nem minősíthetők kevésbé jelentőseknek, mint a szókincs más rétegébe tartozó elemek. Gondoljunk csak olyan gyakori szavakra mint: *lobban, robban, kattan, ketyeg, köhög, serceg, kukorékol, puha, süg, susog, vihog, zeng, dadog* stb.²² Kiss Jenő (1983) kimutatta, hogy a TESz-ben 951 igéről biztosan állítható, hogy onomatopoétikus. Ez már önmagában mutatja, hogy az expresszív hangalakú elemek száma nem csekély. (Tudomásom szerint az onomatopoétikus elemek előfordulási gyakoriságáról nincsenek adataink, jóllehet nagyon nagy szükség lenne rájuk, hogy tisztábban láthassunk a hangalakai motiváció kérdésében.) Ha a hangalakai motiváció csak az onomatopoétikusnak vélt lexémában jelentkezne, akkor sem volna ez kevés. De bőségesen vannak olyan szavak, amelyek etimológiailag hangutánzóknak tekinthetők, de ma már nyelvérzékünk ezt nem jelzi. Ilyenek a hangjelenséggel kísért mozgást, helyváltoztatást jelentő igéink (*folyik, forog, fűr, száll, pereg, kering*), a hangjelenséggel kísért fényjelenségeket kifejező szavaink (*csillog, pislog, villog, pitymallik*), hangszernevek és az énekléssel kapcsolatos jelenségek nevei (*dob, hegedű, dalol, dúdol*), a felkiáltással kapcsolatba hozható névszói fogalmakat kifejező szavak (*hír, hang*), valamint az indulattal, indulatkitöréssel kapcsolatos szavaink (*harag, düh, dühöng*).²³ Másrészt nem kis számban vannak olyan képzett szavaink is, amelyeknek passzív tövében szintén elhalványult hangutánzó jelleg mutatható ki. Így például a *piros, pirkad, pirkadat, pirul, pörköldik, perkel* szócsalád esetében teljes joggal feltételezhetjük, hogy a *pir-* tövére eredetileg hangutánzó természetű volt (Szilágyi 1976: 286).

Mindezek alapján joggal állapítják meg az újabb megközelítések, hogy a hangalakai motiváció sokkal nagyobb mértékben érvényesül a nyelvben, mint ahogy azt a saussure-i hagyomány feltételezi. A morfémánál alacsonyabb szintű hangcsoportok, az úgynevezett **szubmorfémikus elemek** szintjén is kimutatható, hogy adott fonémák kombinációjához sajátos szemantikai tartalom társulhat. Lakoff figyelt fel arra, hogy az angolban az *sw-* kezdetű lexémák 'gyors (vagy) csavart mozgás' jelentésben használatosak: *swerve* 'kanyarodik, félrefordul'; *swish* 'suhint'; *swipe* 'erős lendülettel üt'; *swirl* 'örvény'; *swill* 'kiöblít'; *swig* 'nagyokat húz (italból), vedel, nyakal'; *swing* 'leng, ing, himbálózik; forog, fordul'; *swirch* 'elcsavar'; *swizzle* 'erősen kevert alkoholos ital'; *swarm* 'rajzik; nyüzsg; hemzseg'; *swell* 'megdagad, megduzzad; kiemelkedik, nagyobbodik, növekszik'; *swoop* 'lecsap, elragad valamit'; *swab* 'felmos, felsúrol'; *swat*

²² A példák egy részét Nyíri Antal tanulmányából (1976: 220–221) vettem.

²³ A hangutánzó szavaknak ez a csoportosítása Szilágyi Ferenc-től származik (Szilágyi 1976: 287).

'agyoncsap (legyet stb.)'.²⁴ Dirven idézett tanulmányában ezt a jelenséget **hangmetaforának** nevezi, mivel a fonémacsoport (sw-) hangképzésbeli módja és a 'gyors, csavart mozgás' jelentés között asszociatív viszony létesült. Cruse szintén utal arra, hogy bizonyos szókezdő mássalhangzókhoz egyfajta szemantikai érték látszik társulni (Cruse 1986: 34–35). Így például az angolban számos *gl-* kezdetű igében megfigyelhető a közös jelentésmezőre való utalás: *glance* 'csillog, ragyog'; *glare* 'fénylik, ragyog, tűz'; *gleam* 'fénylik'; *glimmer* 'hevesen pislákol'; *glisten* 'csillog, ragyog'; *glitter* 'fénylik'; *glow* 'izzik, parázslík'. Ugyanígy megfigyelhető az angolban, hogy gyakran a mai ejtésben hosszú ú-nak hangzó fonémát tartalmazó (gyakran egyetlen szótagú) melléknevek az értelmi képességgel összefüggő negatív emberi tulajdonságot jelölnek: *coon* 'ravasz, dörzsölt'; *drool* 'eszélős'; *fool* 'bolond'; *goof* 'fajankó'; *goon* 'tökfilkó'; *loon* 'fajankó, senkiházi'; *noodle* 'tökfilkó' stb.

Az önállóan vizsgált hangok vagy morfémánál kisebb hangcsoportok jelentéséről beszélni kétféle vonatkozásban is problematikus. Egyrészt jelentésségük fogalmilag nem annyira egyértelműen körülhatárolható, mint a szabad morfémaké. Bizonyos hangkapcsolatok esetében inkább sematikusnak, homályosnak tetsző jelentési *tendenciákról* beszélhetünk, semmint határozott és megcáfолhatatlan jel–jelölt viszonyról.²⁵ Másrészt a hangok valószínűleg nem önmagukban, elszigetelten adóttak a beszélő nyelvismeretében, hanem hangzássémákban ágyazottan (Szilágyi N. 1999: 93–4). Tehát ha egy hang bizonyos helyzetben gyakran ismétlődik hasonló jelentésű lexémákban, akkor nem a hanghoz önmagában társul egy bizonyos jelentésárnyalat, hanem az adott hangot tartalmazó szavak hangzássémájához. Az Értelmező Szótár (ÉrtSz) igéinek vizsgálata során vette észre Szilágyi N. Sándor, hogy a két szótagból álló *r* mássalhangzóra végződő igék többségének jelentésében kimutatható egy közös jelentésbeli elem, mégpedig a körkörös vagy körszerű, esetleg ismétlődő mozgásra való utalás.²⁶ 27 ilyen hangalkakszerkezetű igéből 16 (59,25%) esetében kimutatható az említett közös jelentéskomponens: *csavar*, *csikar*, *facsar*, *habar*, *hadar*, *kapar*, *kavar*, *kever*, *kotor*, *pödör*, *seper*, *sodor*, *takar*, *teker*, *teper*, *vakar*. Az *r* hang jelenléte mellett itt az igék hasonló hangzássémájára is tekintettel kell lenni (kétszótagúság, ismétlődő magánhangzó – ez utóbbi alól csak a *tipor* és *csikar* kivétel). Azáltal, hogy hangsúlyozom a hangzásséma fontosságát, nem szeretném kisebbiteni azt a nyelvi adatokkal igazolható felismerést, **hogy bizonyos hangok (hangcsoportok) alkalmasabbnak, kifejezőbbnek tűnnek számunkra bizonyos jelentések kifejezésére**. Ugyancsak az Értelmező Szótár igéit elemezve figyeltem fel arra, hogy az eredetileg *r* tövéghangzójú igék nagy része hangutánzó természetű: *cseper|edik*, *cseper|eg*, *cser|dít*, *cser|dül*, *cserr|eg*, *csirr|eg*, *csikor|dul*, *csor|gat*, *csor|og*, *csör|dül*, *csör|get*, *csör|tet*, *csur|dít*, *csurr|an*, *dörr|en*, *durr|an*, *durr|og*, *durr|ogtat*, *fetr|eng*, *forr|al*, *forr|aszt*, *for|og*²⁷, *herr|eg*, *hörr|ög*, *hurr|og*, *mor|og*, *mor|golódik*, *mor|dul*, *surr|an*, *surr|og*, *sür|ög(-forog)*, *vibr|ál*, *vicsor|og*, *vicsor|ít*, *vicsor|gat* *zabr|ál*, *zör|get*, *zörr|en*. Nem feltétlenül nyelvspecifikus sajátosság az, hogy az *r* hanghoz bizonyos jelentésárnyalat társul, hiszen nyelvi univerzálénak számít a hangok ikonikus – tehát fonológiai – motivált – használata (Décsy 1987: 65). A 'kör' vagy a 'görbület' fogalmát például a legtöbb nyelv *r* hangot tartalmazó szóval fejezi ki: angol: *curve*, *circle*, *turn*; német: *Kreis*; finn: *piiri*, román: *cerc*, magyar: *kör* (Décsy i. m. 66). A fentebb idézett igék *r* hangjáról azt is feltételezhetné valaki, hogy elhalványult képzővel van dolgunk. De ha az egyetlen szótagból álló ige hangalakját még tovább bontjuk, nagyon különös tövekhez jutunk. Másrészt olyan igék hang-

²⁴ Dirven (1985: 89) idézi Lakoff 1983-ban Trierben tartott előadásából ezeket a példákat.

²⁵ Különböző nyelvek különböző fonémákkal, fonémacsoportokkal teremtenek hangmetaforát. A hangoknak ilyen funkcióban való használata annyira nyelvspecifikus, mint a jelentésmezők sajátos tagolása. Így a legtöbbször bizonyos akusztikai elemek estében kimutatható hangmetafora nem általában, hanem csak az adott nyelvben teremt összefüggést a hangalak és jelentés között. (Ez nem azt jelenti azonban, hogy nincsenek a hangalaki motivációnak univerzális sajátosságai is.)

²⁶ Szóbeli közlés, 1998.

²⁷ A TESz szerint a *forog* etimológiailag a *for-* kezdetű hangutánzó igék szócsaládjába tartozik.

testében is kimutatható hangalaki ikonicitás, amelyekben a motivációban főszerepet játszó hang nem a tő végén, hanem az elején található. Az Értelmező Szótárban szereplő 76 z- kezdetű igéből 44 (57,89%) olyan cselekvést, történést jelöl, amelyhez valamilyen hangjelenség képzelete társul: *zajdul, zajgat, zajog* 'hangoskodik', *zajong, zakatol, zaklat* (eredetileg hangutánzó jelentése lehetett, a *zakatollal* mutat etimológiai rokonságot), *zavarog* 'lármázik', *zendít, zendül, zenebonáz, zenél, zenésít, zeng, zengedez, zenget, zihál, zizeg, zizzen, zokog, zongorázik* (a *zeng* alapján alkotott szó származéka), *zöcsköl* ('rázogat'; az ÉrtSz szerint hangutánzó eredetű), *zökken, zökög* (szintén onomatopoétikus természetűek), *zöngicsél, zördít, zördül, zörget, zörög, zörrent, zötyköl, zötyög, zöttyen, zuborog, zúdít, zúdul, zúg, zúgat, zúg-búg, zuhan, zuhint, zuhog, zuppan, zümmög*. Hogy az önmagukban vizsgált beszédhangok többségéhez a magyar beszélők hajlamosak valamilyen szemantikai természetű minősítést asszociálni, azt T. Molnár István eredményei (1993) minden kétséget kizáróan bizonyítják. Így például az Osgood-féle módszer alkalmazásával megkérdezett személyek véleménye jelentős mértékű egyezést mutatott. A vizsgált beszélők majdhogynem egyöntetűen a *k* hangot 'keménynek', 'erősnek', és az *l*-t 'puhának', 'kellemesnek' minősítették. A fentebb vizsgált *r* hang erősnek, érdesnek, a *z* pedig szögletesnek, harciasnak, keménynek bizonyult.²⁸

Szóhangulat címszó alatt a stilisztika az ókor óta foglalkozik a hangalak és jelentés összefüggésének kérdéseivel. A **szóhangulat** terminus azonban nem azonos a **hangmetafora** fogalmával. A szóhangulat forrását a hangalakban, a jelentésben, illetve az egyéni asszociációkban vélük megtalálni (Fábián–Terestyéni–Szathmári 1958: 151–68). A szóhangulat teljesen alkalmi jellegű, egyetlen személy értelmezéséhez kötött is lehet, a szó hangalakjától függetlenül társulhat a szóhoz valamilyen affektív jellegű szubjektív tartalom. A hangmetafora kimondottan a hangalak és a jelentés ikonikus természetére vonatkozik, és nem annyira szubjektív, mint inkább interszubjektív jellegű, mivel a nyelvi rendszerben létező lexémák konvencionalizálódott jelentésében kimutatható a hangtest és szemantikai tartalom ilyen természetű összefüggése.

Román eredetű kölcsönszavaink között a hangutánzónak, hangulatfestőnek tekinthető elemek száma meglehetősen magas. Mielőtt ezek arányát feltérképezném szükségesnek látszik válaszolnom arra a kérdésre, hogy miért tekinthetők bizonyos kölcsönelemek onomatopoétikus természetűnek. Világos, hogy a hangutánzónak érzett szó nemcsak attól minősül ilyen jellegűnek, mert hangjelenséggel kísért folyamatot jelöl, hanem mert hangalakszerkezete számunkra mintegy leképezi, valamilyen módon felidézi, vagy egyszerűen csak érzékelteti a jelölt mozgást. Azaz egyfajta összhangot valósít meg a jelölt és az emlékezetünkben rögzült képzetek között. Tehát az a kérdés, hogy milyennek kell lennie a lexéma hangalakszerkezetének, hogy a magyar beszélő onomatopoétikusnak érzékelje. Tudomásom szerint ezt a kérdést még nem vizsgálták meg részletesen, így kénytelen vagyok nagyrészt a magam megfigyeléseire hagyatkozni a magyar nyelvi adatokat illetően. Mielőtt megpróbálnám a lehetséges válaszok tartományát megrajzolni, a problémát két kisebb kérdésre kell bontanom: 1. milyen (önmagukban te-

²⁸ Mi a magyarázata annak, hogy a beszélők hangélménye ilyen nagy mértékben egybeesik? A jelenség magyarázatára a pszicholingvisztikában két – egymást nem feltétlenül kizáró – elmélet is kialakult: a **transzpozíciós** és az **asszociációs** felfogás (T. Molnár i. m.). A **transzpozíciós** elmélet szerint a hangszimbolika forrását a beszédhang létrehozását kísérő és eredményező artikulációs mozgásokban kell keresni. A beszédhangok képzésekor, hallásakor a beszédhangok érzékleteit, a hangzás kiváltotta élményeket tudatunk valami módon átviszi, transzponálja az észlelés más forrásain alapuló (látás, tapintás) visszatükrözési szféráiba, és így jönnek létre az ilyen jellegű hangmetaforák. (Ugyanilyen folyamat eredményeként születnek a szinesztéziák.) Ilyenként a hangszimbolika mint jelölési folyamat univerzális jelenségnek mondható. Az **asszociációs** felfogás a szó fogalmi jelentésében látja a hangszimbolika eredetét. Bár a szavak hangsora és jelentése kapcsolata bizonyos mértékben önkényes, a beszélők pszichikumában megfigyelések jönnek létre a szó jelentése és hangsémája között. Ennek pedig az lesz a következménye, hogy a szójelentést (vagy annak bizonyos komponenseit) az egyes hangokhoz társítják az azonos nyelvet beszélők. Ilyen értelemben a hangszimbolika nyelvspecifikusnak is tekinthető.

kintett) hangok tűnnek alkalmas(abb)nak a hangutánzó jelleg kifejezésére? 2. milyen hangok kapcsolata kelti bennünk az onomatopoézis érzetét? Az első kérdésre az expresszív hangalakú kölcsönelemek disztribúciójának elemzése adhat választ, a másodikra pedig az onomatopoétikus hangzássémák feltárása a vizsgált szókincs alapján.

2. A mássalhangzók disztribúciója az onomatopoétikus igetövekben

Az első kérdésre adható választ már-már körvonalaztam a fenti példákhoz fűzött megjegyzéseimmel. Láttuk, hogy a szókezdő *z* és a tövégi (illetve ma már töbelsejinek tekinthető) *r* hang milyen szerepet játszhat a hangalaki motivációban. Károly Sándor arra figyelte föl, hogy nyelvünkben meglehetősen nagy számú a *cs* és a *k* kezdetű hangfestő szó, és hogy ezek eredet szerint összefüggnek egymással, amint azt hangalaki és jelentésbeli egyezésük mutatja (*csattog* – *kattog*, *csámporodik* – *kámporodik*, *csábul* – *kábul*, *cseng* – *kong*, *csárog* – *károg*, *csuporít* – *kuporít*, *csúszik* – *kúszik* stb.) (l. Károly 1958). A hangalaki motiváció kérdésének tisztázása végett az általam tanulmányozott anyagban elkülönítettem az onomatopoétikusnak tekinthető kölcsönszavakat. A hangalaki expresszivitás megítélésében szinte elkerülhetetlenül szubjektív szempontok is vegyülnek. Egy adott hangsor valakinek expresszívnek tűnhet, másnak pedig nem. Csakhogy a hangutánzó szavaknak van egy sajátos hangalakszerkezete: nem minden fonéma és fonémaszerkezet egyforma mértékben alkalmas bizonyos jelentések (például a hangélmény) *expresszív* módon való kifejezésére. Első lépésben megvizsgáltam a kimondottan hangutánzó kölcsönszavak hangalakszerkezetét, és a kapott eredmények figyelembevételével végeztem el a teljes szókincs minősítését a hangalaki expresszivitás szempontjából. Tehát ha egy nem hangutánzó kölcsönszó kizárólag hangalakja alapján onomatopoétikus minősítést kapott, az nemcsak azért történt, mert én azt hangulatfestőnek éreztem, hanem mert fonémaszerkezetében vannak olyan vonások, amelyek megegyeznek a hangutánzó szavak hangzássémájával. A hangutánzás és hang(ulat)festés összefüggésére a történeti nyelvészeti vizsgálatok mutattak rá. Ezek szerint számos ma hangulatfestőnek érzett szó eredetileg hangutánzó volt.²⁹ Tehát nem véletlen, ha a hangutánzó és a hangulatfestő szavak hangalakszerkezetében közös vonásokat fedezhetünk fel (pl. bizonyos hangzók nagyfokú gyakoriságát és szabályos ismétlődését).³⁰ Második lépésben az említett szempontból hangalakilag kifejezőnek minősített kölcsönelemek hangalakszerkezetében megvizsgáltam – szófajokra lebontva – a különböző hangok gyakoriságát és disztribúcióját a csángó és az erdélyi gyűjtésből származó kölcsönszavakban. Először a morfológiaiailag legstrukturáltabb szófajnak, az igének a hangalakszerkezetét vizsgáltam ebből a szempontból. (Az 1. és 2. táblázat ennek a vizsgálatnak a mássalhangzókra vonatkozó eredményeit összegezi.)

Amint a két táblázatból kivehető, a hangutánzó, hangulatfestő igei kölcsönszavakban az *r* hangnak a legnagyobb a gyakorisága. De más nagy megterheltségű mássalhangzókhoz viszonyítva sem kezdőhangként, sem töbelseji ismétlődő mássalhangzóként nem gyakori. Rendszerint a következő helyzetekben található:

²⁹ „Arra, hogy egy hangutánzó többől hogyan sarjadhat mozgási és látási képzetet megjelenítő szó, jó példa a *buggyan*, *buborék*. A víz hangját utánzó *buggyan*, *bukkan* mellett a *buborék* (s a *búb*) a jelenség vizuális oldalát, a domború, félgömb alakú vízhab képzetét ragadja meg” (Szilágyi 1976: 287).

³⁰ A bizonyos hangsorú szavakat hangfestőnek érzékelő emberi jelenségnek nem valamiféle misztikus okai vannak, hanem hangképzési és hangérzékelési élményeinkkel összefüggésben vizsgálható pszichológiai módszerekkel, úgy ahogy azt a kognitív költészettan teszi (Tsur 1992).

a) szó eleji torlódó mássalhangzóként:

dripejál 'dörömböl', *drongenyal* 'összevissza, sokat beszél', *frekál* 'dörzsöl', *prohogyál* 'sokat beszél', *tronkonyál* 'fecseg, karatyl', *tropotyál* 'zajosan jár', *troszkenyál* 'bő csizmában topog a lába', *zgriburál* 'reszket', *kr. nc. il* (cs) 'csikorgat'³¹, *tr. znyil* (cs) 'villámlik' stb.

b) szó eleji zárt szótag utolsó hangjaként:

k. rkejál 'csepeg, csorran', *cirkotyál* 'juhbmérés előtt a juhot kissé megfeji', *csarszajál* 'kapával felületesen dolgozik' (Bakos 1980: 480), *dormál* 'alszik', *durdukál* 'hengergőzik', *durdulikáz* 'hengergőzik', *fircál* 'sűrög-forog', *formójál* 'dorombol', *harkajál* 'hörögve lélegzik', *h. rkitél* 'hörögve lélegzik', *hurdukál* 'gurít (pl. hordót)', *k. rm. nál* 'vakarozik', *mormojál* 'duruzsol', *urlál* 'vonít a kutya', *v. rtyál* 1. 'forgat' (cs); *d. rd. g* 'vacog, didereg', *k. rkicél* 'káricsál a tyúk', *k. rc. g* 'nyikorog' stb.

c) szó eleji zárt szótag után:

bondronyál 'összezavar', *bondroszál* 'összezavar', *handranyál* 'hadarva beszél', *hodrinkál* 'felületesen beszél'

d) többelseji helyzetben (rövid és hosszú változatban egyaránt):

b. r. jál 'bír kiáltással terelgeti a juhokat', *c. rál* 'szemerkél az eső', *c. rkejál* 'csepeg, csorran', (cs); *hurujil* 'zörög, zakatol', *k. rnyag* 'dünnyög', *k. rcag* 'nyikorog'; *h. rrag* 'vicsorítja a fogát', *k. rrag* 'vicsorítja a fogát' stb.

Mind a négy hangtani helyzetben az *r* többnyire zárhangok társaságában fordul elő.

Mind a csángó, mind a erdélyi szóanyagban az *r* hangot a *k* és az *n* követi a megterheltség tekintetében. A *k* többelseji, szókezdő és többelseji ismétlődés tekintetében egyaránt az élen jár. Íme néhány példa szókezdő helyzetbeni *k*-ra (a többelseji ismétlődésére (lásd lennebb): *k. rm. nál* 'vakarozik', *klonkonil* 'kotyog a kotló', *klujil* 'vonít a kutya', *k. r. jál* 'káricsál a tyúk', *k. rrag* 'vicsorítja a fogát', *klefetyál* 'sokat beszél', *kl. ncil* 'vicsorítja a fogát', *klopotyál* 'harangoz'; *kolomponyil* (cs) 'üt, megüt, csap', *koponil* (cs) 'odaüt, ütöget' stb. A nem zárhangok közül az *l* és az *f* viszonylag magas gyakorisága az, ami szembetűnő. Legkevésbé látszik alkalmasnak a hangutánzás kifejezésére a *j* és a *gy* (a csángóban az *sz* és a *ty* is).

1. táblázat

Az erdélyi kölcsönszóanyag onomatopoétikus igéinek mássalhangzó-megoszlása

(A százalékos arányok – a táblázat utolsó oszlopának a kivételével – az onomatopoétikus igék teljes számához viszonyítva értelmezendők.)

Sor-szám	A vizsgált mássalhangzó	Előfordulási gyakorisága (azon onomatopoétikus igék száma, amelyekben előfordul)		Szókezdő helyzetbeni előfordulása		Többelseji ismétlődése		Többelseji ismétlődés aránya (az ismétlődő mássalhangzót tartalmazó onomatopoétikus igékhez viszonyítva)
1.	r	52	48,59%	2	1,87%	1	0,93%	5%
2.	k	47	43,92%	5	4,67%	5	4,67%	25%
3.	n	30	28,03%	1	0,93%	2	1,87%	10%

³¹ Az adatok sorában a (cs)-vel jelölt kölcsönszavak a csángó nyelvjárásból valók. A csángó és a nem csángó (erdélyi) nyelvjárásokból származó adatok különválasztását a kétnyelvűség fajtája és a román nyelvi hatás eltérő mértéke indokolja.

Sor-szám	A vizsgált mássalhangzó	Előfordulási gyakorisága (azon onomatopoétikus igék száma, amelyekben előfordul)		Szókezdő helyzetbeni előfordulása		Töbelseji ismétlődése		Töbelseji ismétlődés aránya (az ismétlődő mássalhangzót tartalmazó onomatopoétikus igékhez viszonyítva)
4.	b	27	25,23%	14	13,08%	4	3,73%	20%
5.	g	24	22,42%	4	3,73%	1	0,93%	20%
6.	l	24	22,42%	0		0		
7.	t	21	19,62%	6	5,60%	1	0,93%	5%
8.	d	17	15,88%	8	7,47%	2	1,87%	10%
9.	ty	16	14,96%	0		0		
10.	f	15	14,02%	11	10,28%	0		
11.	p	13	12,15%	4	3,73%	1	0,93%	5%
12.	cs	12	11,21%	8	7,47%	0		
13.	c	12	11,21%	6	5,60%	2	1,87%	10%
14.	sz	12	11,21%	4	3,73%	0		
15.	h	10	9,34%	10	9,34%	0		
16.	z	9	8,41%	5	4,67%	0		
17.	m	7	6,54%	2	1,87%	1	0,93%	5%
18.	s	4	3,73%	1	0,93%	0		
19.	v	3	2,80%	1	0,93%	0		
20.	zs	3	2,80%	0		0		
21.	gy	1	0,93%	0		0		
22.	j	0		0		0		

Összegezőként elmondható, hogy szókezdő helyzetben főleg bizonyos zárhangok (*k, b, g, t, d, p*) tűnnek expresszívnek a hangutánzó jelleg vonatkozásában. Mindkét táblázat mutatja, hogy a *h* fonéma különösen alkalmas a hangalaki motiváció kifejezésére. Az erdélyi anyagban tíz, a csángóban hat hangutánzó igében fordul elő, és mindannyiszor szókezdő helyzetben. Eből a szempontból egyedülálló a *h* hang ilyen módú felhasználása: *handranyál* 'hadarva beszél', *harkajál* 'hörögve lélegzik', *háukál* 'csahol, ugat (a róka)', *hérkitél* 'hörögve lélegzik', *h. rrag* 'vicsorítja a fogát, morrog', *h. rajál* 'kutyát bosszant, hergel', *hodrinkál* 'felületesen dolgozik', *holobotyi* 'sokat beszél, halandzsál', *hucucál* 'a gyermek föl és le ingatja magát', *hurdukál* 'gurít (pl. hordót)'; (cs): *háujil* 'üvölt, vonít (farkas, kutya)', *hodorozsil* 'zörög, zakatol', *huccázik* 'hintázik', *huhuril* 'huhog', *hujil* 'zúg, lüktet', *hurujil* 'zörög, zakatol'.

2. táblázat

A csángó kölcsönszóanyag onomatopoeitikus igéinek mássalhangzó-megoszlása
(A százalékos arányok – a táblázat utolsó oszlopának a kivételével – az onomatopoeitikus igék teljes számához viszonyítva értelmezendők.)

Sor-szám	A vizsgált más-salhangzó	Előfordulási gyakorisága (azon onomatopoeitikus igék száma, amelyekben előfordul)		Szókezdő helyzetben előfordulása		Töbelseji ismétlődése		Töbelseji ismétlődés aránya (az ismétlődő mássalhangzót tartalmazó onomatopoeitikus igékhez viszonyítva)
1.	r	15	44,11%	0		0		
2.	k	11	32,36%	9	26,47%	3	8,82%	25%
3.	n	8	23,54%	0		0		
4.	t	7	20,59%	3	8,82%	0		
5.	h	6	17,65%	6	17,65%	1	2,94%	8,33%
6.	d	6	17,65%	2	5,88%	2	5,88%	16,66%
7.	g	5	14,70%	4	11,76%	3	8,82%	25%
8.	c	5	14,70%	1	2,94%	1	2,94%	8,33%
9.	z	4	11,76%	2	5,88%	0		
10.	m	4	11,76%	2	5,88%	0		
11.	l	4	11,76%	0		0		
12.	b	3	8,82%	3	8,82%	2	5,88%	16,66%
13.	f	3	8,82%	2	5,88%	0		
14.	cs	2	5,88%	1	2,94%	0		
15.	p	2	5,88%	0		0		
16.	v	1	2,94%	0		0		
17.	s	1	2,94%	0		0		
18.	zs	1	2,94%	0		0		
19.	sz	0		0		0		
20.	ty	0		0		0		
21.	gy	0		0		0		
22.	j	0		0		0		

Ismétlődő töbelseji helyzetben szintén a zárhangok (*k*, *b*, *d*, *g*) mutatkoznak gyakorinak.

k: *k. k. jál* 'dadog', *klakatyil* 'forr, buzzog', *klonkonil* 'kotyog a kotló', *klosk. tyál* 'vartyog a kotló', *kokosál* 'párzik a kakas', (cs): *k. rkicél* 'káricsál', *k. rkeg* 'vartyog a kotló', *kotkod. cseste* 'kotkodácsol' stb.; **b:** *b. lb. jál* 'hebeg, dadog', *bubojál* 'nagy lobogással és robajjal ég a tűz', *bulbucsál* 'buborékol', *bulbukál* 'buborékol', *bobol* (cs) 'szitán rázott kukoricaszemekből jósol', *bombog* (cs) 'mormog'; **d:** *durdukál* 'hengergőzik', *durdulikáz* 'hengergőzik', *d. rd. g* (cs) 'vacog, didereg; csörömpol, zörög', *dondog* (cs) 'gagyog, dúdol, motyog'; **g:** *gugulál* 'becéz, simogat', **g. g. jil** (cs) 'gágog a lúd', **g. lg. jil** (cs) 'kortyog, gargarizál', **g. ng. jil** (cs) 'dadog, hebeg'.

3. A magánhangzók disztribúciója az onomatopoétikus igetövekben

A hangutánzó, hangulatfestő igék magánhangzóinak megterheltsége azt mutatja, hogy a mély magánhangzók a nyelvérzékelés számára jobban kifejezik az igényelt motiváltságot, mint a magas megfelelőik (3., 4. táblázat). Ezt részben mutatja a megfelelő magánhangzót tartalmazó igék száma is, de főleg a többelseji ismétlődés. Bár az *i* a gyakoriság tekintetében mindkét táblázatban az élen áll, a többelseji ismétlődés szempontjából messze elmarad a hasonló gyakoriságú mély magánhangzók mellett (a csángó szóanyagban nem is fordul elő többelseji ismétlődő helyzetben). Az *.* hang nagyfokú megterheltsége azzal magyarázható, hogy a román onomatopoétikus igékben is rendkívül gyakori.³² Az erdélyi adattárban a megterheltsége 18,69%, a csángó nyelvjárásokban 26,47%, ami a román onomatopoétikus igékbeli *.* gyakoriságához (25%) nagyon közel áll. Az *.* gyakorisági mutatójának csángó (20,59%) és erdélyi (11,21%) értékbeli különbsége szintén a román nyelv hangalaki hatásának mértékéről árulkodik.

3. táblázat

Az erdélyi kölcsönszóanyag onomatopoétikus igéinek magánhangzó-megoszlása
(A százalékos arányok – a táblázat utolsó oszlopának a kivételével – az onomatopoétikus igék teljes számához viszonyítva értelmezendők.)

Sor-szám	A vizsgált magánhangzó	Előfordulási gyakorisága (azon onomatopoétikus igék száma, amelyekben előfordul)		Szókezdő helyzetbeni előfordulása		Többelseji ismétlődése		Többelseji ismétlődésének aránya (az ismétlődő magánhangzót tartalmazó onomatopoétikus igékhez viszonyítva)
1.	o	34	31,77%	0		18	16,82%	35,29%
2.	i	31	28,97%	0		4	3,79%	7,84%
3.	u	25	23,36%	1	0,93%	11	10,28%	21,56%
4.	. (î)	20	18,69%	1	0,93%	7	6,54%	13,72%
5.	á	16	14,93%	0		0		
6.	a	15	14,02%	0		6	5,60%	11,76%
7.	. (ă)	12	11,21%	0		2	1,87%	3,92%
8.	e	5	4,67%	0		3	2,80%	5,88%
9.	ó	1	0,93%	0		0		
10.	.	1	0,93%	0		0		
11.	é	0		0		0		
12.	í	0		0		0		
13.	ö	0		0		0		
14.	ő	0		0		0		
15.	ü	0		0		0		

³² Miclău szerint az *î* hang a román hangutánzó igék 25%-ában fordul elő (Miclău 1977: 178).

16.	ű	0		0		0		
-----	---	---	--	---	--	---	--	--

A mély magánhangzók közül különösen az *o* és az *u* emelkedik ki mind a gyakoriság, mind a többelseji ismétlődés tekintetében. A csángó és az erdélyi adattárban egyaránt az *o* hang ismétlődik a legtöbbször a motivált ige-ötvekben (ez az érték 26,47, illetve 16,82%). Ezt illusztrálja a következő adatsor: *bondronyál* 'összezavar'; *bondrozsal* 'összezavar'; *bongározik* 'bögöly elől menekül a marha'; *boszkorogyál* 'varázsol; megront'; *csokonyál* 'üt, ütöget, kopácsol (a madár)' (Zsemlyei 1974: 372); *csokotál* 'összetör, összeüt (húsvéti piros tojást)'; *formojál* 'dorombol (a macska)'; *holobotyi* 'sokat beszél'; *klonkonil* 'kotyog (a kotló)'; *klopotyál* 'harangoz'; *kokosál* 'párzik (a kakas)'; *mormojál* 'morgogva beszél'; *sopotyál* 'suttog(va beszél)'; *szforojál* 'horkol'; *szkocsorál* 'fecseg, karattyol', *tronkonyál* 'fecseg, karattyol', *tropotyál* 'zajosán jár, dobog, tánc közben a padlót ütögeti', *floskotál* 'sokat beszél'; (cs): *bobol* 'szítán rázott kukoricaszemekből jósol', *bombog* 'mormog', *dondog* 'gagyog, dúdol, motyog', *hodorozsil* 'zörög, zakatol, elront', *kolomponyil* 'üt, megüt, csap, verdes', *koponil* 'odaüt, ütöget', *kotkod.* *cseste* 'kotkodácsol', *moronsil* 'motyog', *tokonyil* 'üt, összeüt'.

4. táblázat

A csángó kölcsönszóanyag onomatopoétikus igéinek magánhangzó-megoszlása
(A százalékos arányok – a táblázat utolsó oszlopának a kivételével – az onomatopoétikus igék teljes számához viszonyítva értelmezendők.)

Sor-szám	A vizsgált magánhangzó	Előfordulási gyakorisága (azon onomatopoétikus igék száma, amelyekben előfordul)		Szókezdő helyzetbeni előfordulása		Többelseji ismétlődése		Többelseji ismétlődés aránya (ismétlődő magánhangzókat tartalmazó onomatopoétikus igékhez viszonyítva)
1.	i	11	32,36%	0		0		
2.	o	9	26,47%	0		9	26,47%	42,85%
3.	. (î)	9	26,47%	0		4	11,76%	19,04%
4.	u	8	23,59%	0		4	11,76%	19,04%
5.	. ă	7	20,59%	0		4	11,76%	19,04%
6.	á	4	11,76%	1	2,97%	0		
7.	e	3	8,82%	0		0		
8.	a	1	2,97%	0		0		
9.	.	1	2,97%	0		0		
10.	é	1	2,97%	0		0		
11.	í	0		0		0		
12.	ó	0		0		0		
13.	ö	0		0		0		
14.	ő	0		0		0		
15.	ü	0		0		0		
16.	ű	0		0		0		

Az *u* hang stilisztikai szerepéről, expresszivitásáról, „hangulatáról” sokat írtak a költők, irodalmárok, nyelvészek (l. Zlinszki 1937; Zolnai 1957; Vértes 1987). T. Molnár István pszicholingvisztikai vizsgálódásában (1993) a megkérdezettek többsége az *u* hangot férfiasnak, erősnek, sötétnek és száraznak minősítette. Ismétlődő többelseji *u* hang található a következő

onomatopoétikus kölcsönszavakban: *bujgújal* 'félrebeszél', *bulbucsál* 'buborékol', *bulbukál* 'buborékol', *cucurál* '(hajat, fület) cibál, húz', *durdukál* 'hengergőzik', *durdulikáz* 'hengergőzik', *gudurál* 'játszik (a gyermekkel)', *gugulál* 'becéz, simogat', *hucucál* 'a gyermek föl és le ingatja magát', *hurdukál* 'gurít (pl. hordót)', *(mek)pupul* 'megcsókol'; (cs): *fluturáddzik* 'nagy pelyhekben hull a hó', *huhuriel* 'huhog', *hurujil* 'zörög, zakatol'.

Nemcsak bizonyos hangok tűnnek alkalmasabbnak a hangutánzás kifejezésére, hanem bizonyos hangalak szerkezetek is. Jobb volna tulajdonképpen nem **hangalak szerkezet**ről, hanem **hangzássémáról** beszélni. A hangalak szerkezet a lexéma hangjainak struktúrája. Ilyen értelemben a hangalak szerkezet a hangtest ismert hangzóinak viszonyhálózata. A hangzásséma a beszélő memóriája felől értelmezendő, és az analógia összefüggésében vizsgálendő. A hangzásséma, amint a neve mutatja, egyfajta vázlatos hangkép a ténylegesen hallott szó hangalak szerkezetéről. A hangzásséma ismert és ismeretlen (változó) elemeket tartalmaz. Ezzel szemben a hangalak szerkezetben nem feltételezünk ismeretlen elemet. A beszélő memóriájában feltételezett hangzásséma a hangalaki analógia működését értelmezhetővé teheti.³³ A szó felismerésében a hangsorát alkotó fonémák közül nem mindegyik egyenlő mértékben jelentős. Az eddigi kutatások alapján bizonyosnak látszik, hogy a szókezdő hang erősen rögzített a beszélő emlékezetében, és a szófelismerés jelensége nagymértékben előre ható azonosítással történik (Gósy 1992: 58–61). (Ezzel van összefüggésben az a jelenség, amikor a beszélőnek valamely név nem jut az eszébe, de meg tudja mondani, hogy melyik a kezdő hangja, és talán még azt is, hogy hány szótagból áll.)

A következőkben a hangutánzónak vagy hangulatfestőnek minősíthető román eredetű igéink hangzássémáit próbálom rekonstruálni a vizsgált anyag alapján. Az izoláltan vizsgált hangok elemzéséből is kitűnt, hogy a szótöbéli ismétlődés nagyon gyakori az onomatopoétikus igéknél. Mivel a magán- és a mássalhangzó egyaránt ismétlődhet ilyen helyzetben, a következő két – pusztán a tö kezdő szótagjaira vonatkozó – hangzásséma írható fel:

(1) $C V_1 C V_1^*$ (ahol a V_1 azonos magánhangzót jelöl, a $*$ pedig más, pontosan meg nem határozott hangot)

pl. *tokonyil*, *gudurál*, *k. r. jál*, *csokotál*

vö. *robog*, *csobog*, *gabalyít*, *teper*, *lobog*

(2) $C_1 V C_1 V^*$ (ahol a C_1 azonos mássalhangzókra utal)

pl. *bubojál*, *cucurál*, *gugulál*

vö. *dadog*, *huhog*, *kukorodik*

A 3., 4. táblázat szemlélteti, hogy az ismétlődő magánhangzó a csángó és az erdélyi szóanyagban az esetek 100, illetve 86,28%-ában mély magánhangzó. Így az (1)-es számú képlet a következőképpen módosítható:

(1a) $C V_{\text{Ivel}} C V_{\text{Ivel}}^*$ (ahol a V_{Ivel} azonos veláris magánhangzót jelöl, a $*$ pedig pontosan meg nem határozott hangot)

Az 1-es és 2-es táblázat alapján megállapítható, hogy a többelseji ismétlődő mássalhangzók közül a zárhangoknak a legnagyobb a megterheltsége. Az erdélyi onomatopoétikus igékben a többelseji ismétlődő mássalhangzóknak 85%-a zárhang. A csángó adatoknál ez az arány 83,33%. (Érdekes, hogy mindkét adattárban a külön-külön vizsgált zárhangok ilyen szempontú

³³ A hangzásséma kifejezést, amint már jeleztem, Szilágyi N. Sándortól kölcsönöztem. Ő nem definiálja pontosan a terminust, de úgy gondolom, hogy mindketten ugyanabban az értelemben használjuk. A hangzássémára való utalás nála más problémakörben vált szükségessé (Szilágyi N. 1998: 93–4). Jeleznem kell, hogy a hangzásséma nemcsak az auditív információkat kódolja, hanem a hangok képzésével járó beszédészervi mozgásokat, artikulációs gesztusokat is.

gyakorisága ugyanazt a hierarchiát hozta ki.) A legmegterheltebb a *k*, a legkevésbé megterhelt a *t*. A kettő között helyezkedik el (csökkenő gyakorisági sorrendben): a *b/g* és a *d*. Ezek figyelembevételével a (2) hangzásséma pontosítható:

(2a) $C_{\text{Izár}} V_1 C_{\text{Izár}} V_1^*$ (azonos ismétlődő zárhangok után rendszerint ugyanaz a mássalhangzó áll, vagyis szótagismétlődés történik)

k. *k. jál* 'dadog', *n. n. jál* 'döng a méh'

Mivel nem kis számban vannak olyan onomatopoétikus igék, amelyekben magán- és más-salhangzó egyaránt ismétlődik, könnyen megalkotható a harmadik hangzásséma:

(3) $C_1 V_1 C_1 V_1^*(*)$

pl. *cucurál*, *huhuriel*, *k. k. jál*, *g. g. jil*

Az ismétlődő szótag közé azonban egy mássalhangzó is ékelődhet, és ez némileg módosítja a magán- és mássalhangzó ismétlődésére vonatkozó fentebbi hangzássémát:

(4) $C_1 V_1 C C_1 V_1^*(*)$

bulbucsal, *bulbukál*, *durdukál*, *durdulikáz*, *mormojál*, (cs): *bombog*', *dondog*, *kotkod*. *cseste*

Az első hangzásséma a leggyakoribb a vizsgált hangutánzó igék sorában. Az erdélyi adatárban 51,40%-ot, a csángóban pedig 67,60%-ot tesz ki. A második hangzásséma 14,95%, illetve 32,36%-os. Ez jól mutatja azt, hogy a magánhangzó ismétlődése sokkal gyakoribb, mint a mássalhangzóé. Mindkét adatárban az előbbi mintegy kétszerese az utóbbinak. A harmadik és a negyedik hangzásséma együtt az erdélyi adatokban 12,14, a csángó adatokban pedig 26,47%-os. Az onomatopoétikus igék 54,20, illetve 70%-át jellemzi ez a négy hangzásséma együtt.³⁴

Ezek alapján elmondható, hogy a többeli hangzóismétlődés jellemző sajátossága az ilyen természetű igéknek, és ez az ember abbéli kommunikációs igényével magyarázható, hogy összhang, egyfajta ikonicitás legyen a között, amiről beszél, és ahogyan beszél: ismétlődő, ritmikus hangsort ismétlődő hangcsoporttal visszaadni. Ez a motiváció egyáltalán nem tűnik jelentéktelennek a román eredetű igéink sorában.

Milyen hangzásséma alapján minősülnek expresszívnek azok a hangutánzó igék, amelyek nem illenek a három előbbi hangzásséma közül az egyikbe se? Az ilyen hangalaki igék elemzése azt mutatja, hogy ezek jelentős részének szókezdeten mássalhangzó-torlódás figyelhető meg. Ez a kölcsönzavak idegenszerűségét, „rosszul hangzóságát” erősíti, és így még inkább alkalmasnak tűnnek a hangalaki motiváció kifejezésére. Az ilyen onomatopoétikus igék hangzássémája kétféle is lehet aszerint, hogy a torlódó mássalhangzót zárt vagy nyílt szótag követi:

(5a) $C C V C V C V^{***}$

pl. *klipocsál* 'pislog', *dripejál* 'dörömböl', *szf. rag* 'sír (a fa) a tűzön', *szf. rejál* 'locsog', *zgriburál* 'reszket'

(5b) $CCVCCV^{***}$

pl. *drongönyál* 'kolompol', *flankotyál* 'vartyog a kotló', *kl. ncil* 'vicsorítja a fogát', *tr. znyil* (cs) 'villámlik', *troszkenyál* 'bő csizmában topog a lába', *zbingejál* 'vessző végére szúrt agyaggömböcskét elröpít'

Amint a fenti példákból is kivehető, a negyedik hangzássémába illeszkedő román eredetű hangutánzó igék szókezdeten az első mássalhangzó gyakran zárhang vagy réshang (főleg *f*, *sz* vagy *z*, míg a második mássalhangzó *l* vagy *r*. Ezek alapján mindkét hangzásséma képlete pontosítható:

(5c) $C_{\text{zár/rés}} (f/sz/z) C_{\text{lr}} VCV^{***}$ (ahol az első magánhangzó zár- vagy réshang (főleg *f*, *sz* vagy *z*), a második mássalhangzó pedig *l* vagy *r*)

³⁴ A csángó és az erdélyi százalékos adatoknak ez a nagyfokú arányeltolódása valószínűleg azzal van összefüggésben, hogy a csángó nyelvjárásokban mindössze harmincnégy hangutánzó igét jegyeztek le, míg az erdélyi nyelvjárásokból százhatet.

(5d) $C_{\text{zár/rés}} (f/sz/z) C_{l/r} VCCV^{***}$

Szó volt már arról, hogy a román hangutánzó igékben nagyon gyakori az *i* fonéma. Mivel a magyar fonémarendszerben nem szerepel ez a hang, idegen a magyar nyelvérzék számára, és így kétszeresen is alkalmas a hangalaki ikonicitás valamilyen mértékű kifejezésére. Főleg zárhang vagy *h* mássalhangzóval kezdődő szavakban fordul elő:

(6) $C_{\text{zárhang, h}} \cdot C_{z,r}^{***}$

pl. *b. zăjăl* 'zümmög', *b. zzeġ* 'pezseg, forr (a víz)', *h. rrag* (cs) 'vicsorítja a fogát', *k. rceg* (cs) 'nyikorog'

Román nyelvi adatok a szótagbeli *i* gyakoriságára a hangutánzó igékben: *bîfîi* 'reszketni', *bîjbîi* 'tapogatozni', *fîfîi* 'nyüzsögni, fel-alá járni', *gîfîi* 'nehezen lélegzeni', *gîlgîi* 'csorogni'. (A példák az (1) hangzássémával is összhangba vannak.)

A *c*, *cs* kezdetű onomatopoétikus igék a magyarban és a románban egyaránt előfordulnak (*cincog*, *cuppant*, *cammog*, *csahol*, *csárog*, *csepeg*, *csobog*, *csücsörít* stb. – *îrîi* 'csepegni', *îşni* 'sisteregni', *îopăi* 'topogni, ugrálni', *ciripi* 'csipogni', *ciočni* 'összeütni', *ciocoti* 'összevern stb.) A hangzássémáknak ez a hasonlósága jó alapot teremt a kölcsönszavak integrálódására. A *c* vagy *cs* affrikátával kezdődő ilyen természetű igékre a következő két hangzásséma vonatkozik:

(7a) $C_{\text{affr}} (= c, cs) V_{(, l, /*)} C_{(r/*)} V^{***}$

(ahol az első magánhangzó rendszerint . vagy . , a második mássalhangzó *r*, de előfordulhat más fonéma is a jelölt helyeken)

pl. *c. răl* 'szemerkél az eső', *cirejăl* 'szítal az eső', *csumelăl* 'rágcsál'

(7b) $C_{\text{affr}} (c, cs) V C_{\text{zár, r}} C V^{***}$ (az első mássalhangzó affrikáta (általában *c* vagy *cs*), a második mássalhangzó pedig zárhang, esetleg *r*)

pl. *cirkejăl* 'csepeg, csorran', *cirkotyăl* 'juhbmérés előtt kissé megfeji a juhot', *csoknyăl* 'összeüt, összekoccint', *csoplil* 'farag'

A vázolt hangzássémákból, de a magán- és mássalhangzók disztribúcióját szemléltető táblázatokból is egyértelműen kitűnik, hogy a hangutánzó, hangulatfestő igék kezdőhangja az esetek 97–98%-ában mássalhangzó. Ugyanakkor az is világos, hogy a nyelvérzék számára bizonyos hangok (a mássalhangzók közül a zárhangok és az *r*, *l*, *z*, valamint a mély magánhangzók) alkalmasabbnak tűnnek a hangutánzói jelleg kifejezésére. A többelseji hangzó ismétlődésével járó hangalakszerkezetek számbeli fölénye a nem ilyen természetű hangzássémákkal (5a, 5b, 6, 7a, 7b) szemben arra az emberi kommunikációs igényre utal, hogy a nyelvi közlemény hangalakilag leképezze az érzékelt akusztikai jelenséget. Így megfelelőnek tűnnek az ilyen szerkezetek az ismétlődés, ritmikuság, tagoltság szemantikai kódolására.

4. Az onomatopoétikus igék hangzássémája

A románból kölcsönzött igéink nagy többsége az *-l* honosító igeképzővel illeszkedett a magyar nyelv alaktani rendszerébe. A csángó és az erdélyi adatok elemzése ebben a vonatkozásban is némi eltérést mutat. Az erdélyi nyelvjárásba átkerült onomatopoétikus igék szinte kivétel nélkül *-ăl* végződéssel illeszkedtek a megfelelő hangalaki paradigmasorba; 107 expresszív hangalakú igéből 79 (73,83%) ilyen módon honosodott meg. A csángó onomatopoétikus igék többsége azonban *-il* végződéssel lett használatos, és mindössze két *-ăl* végződésű ige található (*ălintăl* 'dédelget, becéz', *fr. năl* 'főkez').³⁵ Az (*ă*)*l* és az (*i*)*l* hangalakú képzőknek gyakorisá-

³⁵ A kölcsönzött igék többsége a románban IV. ragozású, *-i* végű ige átvétele. A csángó adattárban 198 igéből 118-nak (59,9%), a nem csángó adatok között 298-ból 163-nak (54,69%) a román etimonja *-i* végződésű. Tehát a román etimon végződését illető arányok a két adattárban nagyjából megfelelnek. A beilleszkedés folyamata azonban a csángó és a nem csángó nyelvjárásokban, amint a fentiekből is látható, eltérő. Ha a kölcsönzött igék egészét nézzük, még szembeűnőbb ez a különbség. 142 nem csángó nyelvváltozatba tartozó ige román etimonja *-i* végződésű. Ebből 123 (86,71%) *-ăl* végződésű igeként illeszkedett a megfelelő

ga és ilyen módú megoszlása alapján az onomatopoétikus igék egészére, mint összetett morfémazserkezetre (tő + képző struktúrára) a következő hangzássémák írhatók fel az előbbi alfejezetben megállapítottak szerint:

- (1) C V_{1vel} C V_{1vel} *ál/il
(*gudurál* 'játszik a gyermekkel', *hurujil* (cs) 'zörög, zakatol')
- (2) C₁ V₁ C₁ V₁ *ál/il
(*gugulál* 'becéz, simogat', *g. g. jil* (cs) 'gágog a lúd')
- (3) C₁ V₁ C C₁ V₁ *ál/il
(*durdukál* 'hengergőzik', *g. ng. jil* (cs) 'dadog, hebeg')
- (4) C_{zár/} rés (f/sz/z) C_{l/r} VCCV *ál/il
(*flankotyál* 'vartyog a kotló', *kr. nc. il* (cs) 'csikorgat')
- (5) C_{zárhang, h, c} V C_{zr} * (*) ál/il
(*c. rál* 'szemerkél az eső', *g. rg. jil* (cs) 'gargarizál')
- (6) C_{c, cs} V C_{zár, r} C (V) (*) ál/il
(*cirkejál* 'csepeg, csorran', *csoplil* (cs) 'farag')

Van néhány olyan onomatopoétikus ige, amely nem az -l, hanem a -g igeképzővel honosodott meg. Ez természetesnek tűnik, hiszen jövevényigék -g képzővel való meghonosodásának oka a legtöbbször az onomatopoétikus jelleg.³⁶ Ezt a felismerést teljes mértékben igazolja az általam vizsgált kölcsönszóanyag: -g képzővel kizárólag onomatopoétikus igék használatosak. De amint fentebb láttuk, a román eredetű expresszív hangalakú igék nagy többsége az -l képzővel illeszkedett be a magyar igék hangalakú paradigmasorába.³⁷ Mi lehet az oka annak, hogy néhány expresszív ige -g képzővel lett használatos? A -g képzős igék adatsora azt mutatja, hogy itt a -g képző szófajváltó funkciója érvényesült, mivel a román etimonok a többségben nem igék, hanem hangutánzó indulatszavak. Ez összhangban van azzal, hogy valamikor a -g képző egyedüli funkciója az onomatopoétikus igék képzése volt (Kiss 1983: 287). A következő adatok példázzák ezt az észrevételt:

- r. *bíz* 'züm-züm' > m. *b. zzeg* 1. 'pezseg, forr', 2. 'zümmög'
r. *fīs* 'sziszegést utánzó szó' > m. *f. szag* 'sír a nedves fa a tűzőn'

nyelvjárásokba, és mindössze 15 (10,53%) -il végű ige található. (Mind a 15 egyszeri előfordulása hapax alak.) Négy ige adatainak sorában figyelhető meg ingadozás a két végződés között (*gidil*, *gidilál* 'csiklint'; *klonkonilál* 'kotyog a kotló'; *pacilál* 'megjárja valamivel', *purcsilál* 'párosodik'). Ez az ingadozás azonban az -ál végződés javára látszik eldőlni. Ez azért állítható, mivel az adatok többsége mind a négy ige esetében erre utal. Ezek alapján a nem csángó nyelvjárásokra alkalmazható az a felismerés, hogy az ige -il vagy -ál végződése a beilleszkedés folyamatára utal: az integrálódott igék -ál végződésűvé lesznek, az -il végződés pedig az ige újszerűségére, hapax voltára utal. A csángó igék elemzése azonban más képet mutat. Itt 95 ige-nak a románban -i végű etimon felel meg. Ebből 92 (96,84%) -il végű igévé lett a csángó nyelvjárásban, és mindössze 3 (3,16%) használatos -ál végződéssel. Ez a csángó beszélők nyelvérzékének a gyengülésére utal, mivel gyakran éppen a hangrendi illeszkedés, illetve a magyarban is többségben levő -ál végződésű igék analógiája nem működik. Az adattárban ebből a szempontból kettős alakváltozatok úgy kerülnek egymás mellé, hogy ennek alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy melyik csángó adat és melyik nem. Így például a *csoknyál* 'összeüt' a csángó nyelvjárásokban *csoknyil* lesz, a *csokotál* 'összekoppint, összetör' *csokotil*, a *retesál(ódik)* 'elvesztődik' pedig *retesil*.

³⁶ A magyar-szlovák nyelvhatár menti nyelvjárásban számos onomatopoétikus jövevényige a -g képzővel lett használatos: *bruncsog* 'morog', *krápog* 'kortyog', *mrancsog* 'nyávog', *szepog* 'szortyog' (Kiss 1971: 175).

³⁷ Az igék meghonosodásával kapcsolatos általánosabb érvényű kérdések tárgyalását l. Bárczi 1948.

- r. *hír* 'a kutya vicsorgását utánzó indulatszó' > m. *h. rrag* 'vicsorítja a fogát'³⁸
 r. *cír* 'varjú, kotló vartyogását utánzó szó' > m. *k. rrag* 'vartyog, káricsál (a tyúk)'
 r. *sfír* 'serc' > m. *szf. rag* 'sír a nedves fa a tűzön'

De a -g képzős igék között vannak olyan elemek is, amelyeknek román etimónja nem hangutánzó indulatszó, hanem onomatopoétikus ige. Ilyenkor valószínűleg a magyar szinonim ige hangalaki hatásával (azaz egyfajta hangalak-keveredéssel), esetleg a -g képzős igék paradigmatorának analógiájával kell számolnunk. Más magyarázatot nem találhatunk arra, hogy ez a néhány román eredetű ige miért nem a honosító -l igeképzővel lett használatos, mint az onomatopoétikus igék többsége:

- r. *bombăi* 'zümmög, füttyöl, motyog' > m. *bombog* 'mormog'
 (*mormog, motyog* → *bombog*)
 r. *dîrdîi* 'didereg' > m. *d. rd. g* l. 'didereg' (*didereg* → *d. rd. g*)
 r. *dondăi* 'gagyog' > m. *dondog* 'gagyog, motyog' (*motyog* → *dondog*)

A jelenség összetettségét mutatja az, hogy a példázott kölcsönszavak hangalakjának kialakulásában az ismétlődő fonémákat tartalmazó hangzássémák hatását is figyelembe kell vennünk. (A kérdésnek ezzel a vonatkozásával részletesen foglalkozom a fejezet 6.1. alpontjában.)

A -g képzős onomatopoétikus igék esetében a következő hangzássémák figyelhetők meg:

- (1) C₁ V₁ C C₁ V₁* g
bombog, d. rd. g, dondog
 (2) C_{zárhang, h} C_{z, r} (C) (*) g
b. zzgl, h. rrag, k. rrag, k. rceg 'nyikorog', *k. rkeg* 'vartyog a kotló'

5. Az onomatopoétikus melléknevek és főnevek hangjainak disztribúciója és hangzássémája

5.1. Melléknevek

A hangalaki expresszivitással jellemezhető melléknevek magán- és mássalhangzóinak megoszlása nagyfokú rokonságot mutat az onomatopoétikus igék vizsgálatának ilyen vonatkozású eredményeivel. Az 5. táblázat az onomatopoétikus melléknevek mássalhangzóinak a disztribúciójáról szolgáltat adatokat.

5. táblázat

Az onomatopoétikus melléknevek mássalhangzó-megoszlása

(A százalékos arányok – a táblázat utolsó oszlopának a kivételével – az onomatopoétikus melléknevek teljes számához viszonyítva értelmezendők.) A táblázat a csángó és az erdélyi nyelvjárásokból származó adatokat összevontan szemlélteti, mivel ebben a vonatkozásban a két adat-tár között nincs jelentős különbség.)

³⁸ Az RK a *h. rrag* kölcsönszó eredetetésében mind a *hîrîi* igével, mind a *hîr* hangutánzó indulatszóval számol. A fentebb elmondottak alapján a hangutánzó indulatszóból való származtatás a valószínűbb.

Sor-szám	A vizsgált más-sal-hang-zó	Előfordulási gyakorisága (azon onomatopoétikus melléknevek száma, amelyekben előfordul)		Szókezdő helyzetbeni előfordulása		Töbelseji ismétlődése		Töbelseji ismétlődés aránya (ismétlődő mássalhangzót tartalmazó onomatopoétikus melléknevekhez viszonyítva)
1.	n	38	41,75%	1	1,09%	2	2,18%	9,09%
2.	r	37	40,65%	1	1,09%	0		
3.	k	33	36,26%	11	12,08%	6	6,53%	27,27%
4.	l	34	37,36%	1	1,09%	0		
5.	b	26	28,57%	23	25,27%	5	5,48%	22,72%
6.	sz	24	26,37%	4	4,39%	0		
7.	m	19	20,87%	8	8,79%	1	1,09%	4,54%
8.	t	17	18,68%	9	9,87%	1	1,09%	4,54%
9.	f	15	16,48%	7	7,69%	1	1,09%	4,54%
10.	c	15	16,48%	3	3,27%	2	2,18%	9,09%
11.	g	13	14,28%	4	4,39%	3	2,27%	13,63%
12.	p	12	13,18%	9	9,81%	1	1,09%	4,54%
13.	d	11	12,08%	2	2,18%	0		
14.	ty	10	10,98%	4	4,39%	0		
15.	z	7	7,69%	2	2,18%	0		
16.	cs	6	6,53%	1	1,09%	0		
17.	j	6	6,53%	0		0		
18.	h	4	4,39%	4		0		
19.	gy	4	4,39%	0		0		
20.	s	2	2,18%	0		0		
21.	v	0		0		0		
22.	zs	0		0		0		

Ha azt vizsgáljuk, hogy hány expresszív hangalakú melléknévben fordul elő az adott hang, akkor a zárhangok jelentősége még nem annyira szembetűnő. De ha szókezdő helyzetbeni előfordulását és a töbelseji ismétlődését elemezzük, akkor jelentős különbséget észlelhetünk a zárhangok és a nem zárhangok arányát illetően. Így az onomatopoétikusnak tekinthető melléknevek kezdőhangja 73,48%-ban zárhang. Az ismétlődő mássalhangzót tartalmazó tövek 86,37%-a szintén zárhang. A zárhangokon belül különösen a *b*, a *g* és a *k* gyakorisága mutat magas értékeket mind szókezdő, mind töbelseji ismétlődő helyzetben: *b*: *babaló* 'ügyetlen, tökkelütött', *babaló* 'ügyetlen', *bibán* 'részes', *b. lb. jit* (cs) 'hebegő, dadogó', *bufnát* 'pufók arcú', *bujgujet* 'zavarodott, ütődött', *bulbukált* 'kidülledt szemű'; *g*: *ganga* 'ügyetlen, esztelen', *góga* 'ügyetlen', *g. ng. jit* (cs) 'dadogó' *gribonosz* (cs) 'púpos'; *k*: *k. rna, k. rnúj* 'dünnyögő', *kokojnátos* 'hetyke', *kokosát* (cs) 'púpos', *krákács* 'karikalábú', *krákos* 'görbe lábú'

6. táblázat

Az onomatopoétikus melléknevek magánhangzó-megoszlása

(A százalékos arányok – a táblázat utolsó oszlopának a kivételével – az onomatopoétikus melléknevek teljes számához viszonyítva értelmezendők.)

Sor-szám	A vizsgált magánhangzó	Előfordulási gyakorisága (azon onomatopoétikus melléknevek száma, amelyekben előfordul)		Szókezdő helyzetbeni előfordulása		Töbelseji ismétlődése		Töbelseji ismétlődés aránya (ismétlődő magánhangzókat tartalmazó onomatopoétikus melléknevekhez viszonyítva)
1.	á	37	40,65%	0		2	2,18%	6,45%
2.	i	32	35,16%	0		1	1,09%	3,22%
3.	u	32	35,16%	1	1,09%	5	5,49%	16,12%
4.	o	30	32,96%	0		6	6,53%	19,35%
5.	a	26	28,57%	0		6	6,53%	19,35%
6.	. (i)	10	10,98%	1	1,09%	3	3,27%	9,67%
7.	e	10	10,98%	0		2	2,18%	9,67%
8.	ó	10	10,98%	0		0		
9.	. (ã)	8	8,79%	0		4	4,39%	12,90%
10.	.	6	6,53%	0		0		
11.	é	1	1,09%	0		0		
12.	í	0		0		0		
13.	ö	0		0		0		
14.	ő	0		0		0		
15.	ü	0		0		0		
16.	ű	0		0		0		

Akárcsak az onomatopoétikus igék esetében, a hangalakilag expresszívnek minősíthető melléknevek hangzássémájában a veláris hangzók dominálnak. A töbelseji ismétlődő vokálisok 87,11%-a mély magánhangzó. Itt is az **a**, **o**, **u** hangok nagy megterheltsége a szembeűnő. (Lásd a 6. táblázatban az egyes hangok gyakoriságát.) Íme néhány adat erre vonatkozólag: **a**: *babaló*, *babalók* 'ügyetlen', *fánfa* 'az orrán át beszélő', *ganga* 'ügyetlen, esztelen', *prapagyit* 'ügyetlen', *tapalág* 'kis termetű, idétlen'; **o**: *bolokás* (cs) 'nagy, esetlen ökör', *flostyora* 'pletykáló', *kloncát* (cs) 'foghíjas, csorba', *kokojnátos* 'hetyke', *motohárica* 'ügyetlen kézfogású', *modoroj* 'durva', *mofturosz* 'szeszélyes'; **u**: *bujgujet* 'zavarodott, ütődött', *bulbukált* 'kidülledt szemű', *burduhosz* 'pocakos', *bustyuhán* 'nagy fejű', *buzdugány* 3. 'acsarkodó', *mutuj* 2. 'ügyetlen, buta, gyámoltalan', *umflát* 'haragos'.

Az onomatopoétikus ige- és névmások felírt hangzássémáknak egy része a melléknevek hangsorára is jellemző:

(1) C V_{1vel} C V_{1vel} ***(*)

b. d. rán 'faragatlan, modortalan', *m. k. tyila* 'ügyetlen, lágy ember', *modoroj*³⁹, *motohárica*, *mutuj*, *tapalág*, *sz. k. jit* 'fösvény, akadémuskodó'

(2) C₁ V C₁ V**(*)

bibán 'részes', *góga* 'ügyetlen', *mumátyi* 'kényes, válogatós'

³⁹ A jelentés megadása nélkül felsorolt kölcsőnelemek fennebb már szerepeltek a szemantikai vonatkozásukkal együtt.

(2a) C₁ V₁ C₁ V₁ **(*)

babaló, babalók, kokojnátos, kokosát

(3) C₁ V₁ C C₁ V₁ **(*)

b. lb. jit (cs), bulbukált, ganga, g. ng. jit 'dadogó', fanfa

(4) C_{zár/rés} (f/sz/z) C_{l/r} VCCV **

flára 'bőbeszédű', flenkes 'csámpás', flityinkó 'homoszexuális', kloncát 'foghíjas, csorba', flostyora 'pletykáló'

Amint a fenti hangzássémák érzékeltetik, itt is az onomatopoétikus elemek hangsorát jelentős mértékben meghatározza a zárhangok és a veláris magánhangzók kombinációja. A következő két – az igealakok elemzésénél nem szereplő – hangzásséma is ilyen természetű:

(5) C_{1zár} C_{likv} V_{vel} C_{1zár} V_{vel} **(*)

krákács, krákos, kr. k. nát 'karikalábúakra jellemző járás', prapagvit 'ügyetlen'

(6) C_{zár} V₁ C C_{zár} V₁ **(*)

burduhosz 'pocakos', bortosz 'odvas'

Az onomatopoétikus igék elemzésénél említettem, hogy a szó eleji mássalhangzó-torlódás idegenszerűsége jelöltté teszi a kölcsőnelemet, és ez a hangalaki jelöltség a nyelvérték számára kifejezésbeli többletként értelmeződhet. A hangulatfestő melléknevek hangsorának 20%-a szó eleji mássalhangzó-torlódással jellemezhető. A sorrendet illetően a torlódó mássalhangzók szerkezete nem véletlenszerű: ha két mássalhangzóról van szó, előbb zár- vagy réshang fordul elő, majd likvidák következnek. (Az esetek 66,66%-ában a torlódó mássalhangzók első eleme zárhang, és 33,33%-ban réshang.) Ha három mássalhangzó van a szó kezdetén, akkor az első kettő zár- vagy réshang, a harmadik pedig likvida. Az (5) hangzásséma ennek értelmében általánosabban újrafogalmazható olyan módon, hogy magába foglalja valamennyi mássalhangzó-torlódást tartalmazó expresszív hangalakú melléknevet:

(7) C_{zár/rés} C_{likv} V C_{zár/rés} (C) V **(*)

bláz. n 'gyámoltalan', blég 'szerencsétlen, ügyetlen', flostura 'pletykás', gribonosz (cs) 'púpos', grundzosz 'göröngyös', kloncát, krákos, krucsis 'hibás (szövés)', prosztuj 'együgyű, buta', szpr. hujit 'bolondos, könnyelmű'

Bakos Ferenc szerint: „A magyar hangrendszerbe való beilleszkedésük szempontjából az egyes hangkapcsolatok (*bl, br, dr, fl*) viselkedése nem sokban tér el egymástól. Nemigen lehet jelentőséget tulajdonítani annak, hogy a *bl, fr, vl* és *vr* torlódás csaknem az összes példában feloldatlan marad“ (Bakos 1982: 48–49). Nem alaptalan azonban a hangalaki expresszivitás bizonyos mértékű szerepét ebben a vonatkozásban is figyelembe venni a fentebb említett hangalaki jelöltség összefüggésében. Az *fl* torlódásának fel nem oldódása például 96,29%-os. (Egyetlen jövevényszóban történt meg a mássalhangzó-torlódás kiküszöbölése: r. *fluier* > m. *furulya*, ami megerősíti azt a véleményt, hogy ez a kölcsönszó talán nem is román eredetű.) A 28 fel nem oldott *fl* kezdetű kölcsőnelemből 18 (69,28%) onomatopoétikus természetű. Íme néhány ezekből: *flankotyál* 'vartyog a kotló', *flára* 'bőbeszédű, pletykás', *flékura* 'tréfás, bolondozó', *fl. sk. ráj* 'híg sár, latyakos idő', *fliskejál* 'fütöl', *fliskó* 'fűzfásip', *floccs* 'híg sár', *flostura* 'pletykás', *fliszkotyál* 'sokat beszél', *floszkotya* 1. 'híg sár', 2. 'pletykáló'; *flujerál* 'sípól', *flyák* 'ocsmány szájú'

Végezetül megjegyezném, hogy a felírt hangzássémák nem merítik ki teljesen az expresszív hangalkú melléknevek fonémaszerkezetét, de többségük beilleszthető a fenti hangzássémák valamelyikébe.

5.2. Főnevek

Mindezek után természetesnek mondható az elvárás, hogy az expresszív hangalakúnak minősített főnevek hangzóinak megoszlása és hangzássémái nagyjából megfeleljenek az ilyen természetű igei és melléknévi szótövek fonémaszerkezetének. Ez az elvárás azért is tekinthető jogosnak, mivel az onomatopoétikus kölcsőnelemek nem kis számban alkottak szócsaládot az erdélyi magyar nyelvjárásokban. Gyakran keletkeztek képzéssel, elvonással származék alakok, és ezeknek a meglehetősen nagy száma az expresszív hangalakú kölcsőnelemek ilyen jellegű termékenységet bizonyítják. Íme néhány példa az igei és főnévi jelentésű onomatopoétikus kölcsőnelemek együttes előfordulására egyazon nyelvjáráson belül [a szócsalád (sz)-szelel jelölt párja a származék]:

buha 'bagoly' – *buhul* (sz) 'huhog' (Nagy-Küküllő menti tsz.), *floccs* 'híg sár' – *focsirlás* (sz) 'nedves' (Kide); *klefetyál* 'pletykál' – *klefetya* (sz) 'pletykás' (Magyarfodorháza); *parapács* 'sokat beszélő' – *parapácskodik* (sz) 'élénken és bátran beszél' (Énlaka); *pupuza* 6. 'száj (tréf.)' – *pup. zál* (sz) 'beszél' (Magyarláros), *tropotyál* 'zajosán jár, dobogtat' – *tropotyá* (sz) 'dobogás' (Domokos vidéki tsz.); *zbing. jál* 'vessző végére szúrt agyaggömböcskét elröpít' – *zb. ng. jálás* 'vessző végére szúrt agyaggömböcske elröpítése' – *zbingój* 'gyermekjáték' (Kis-Szamos menti nyj.) stb.

Ugyanakkor nem kevés azon adatok száma sem, amelyek arról tanúskodnak, hogy onomatopoétikus természetű, szócsaládot alkotó, nem származék kölcsőnelemek több szófajban is meghonosodtak: *b. lb. jil* 'dadog' – *b. lb. jít* 'dadogó' (csángó nyj.), *boszkonyál* 'várázsló, megront' – *boszkonyitara* 'várázslás, ráolvasás' (Kis-Szamos mente), *bujgujál* 'félrebeszél' – *bujgujet* 'zavarodott, ütődött' (Visa), *bulbuk* 'buborék' – *bulbukál* 'buborékol' (Válaszút), *pupuj* 'csók' – *pupul* 'csókol' (Magyarlapád) stb.

Az expresszív hangalakú főnevek magán- és mássalhangzóinak disztribúciója az említett elvárást igazolta.⁴⁰ Itt is a mély magánhangzók megterheltsége messze felülmúlja a magas magánhangzókét. Az onomatopoétikus főnevek 61,16%-a mély hangrendű, a többesjei ismétlődő magánhangzók 93,75% szintén mély. A veláris hangok gyakorisága csökkenő sorrendben a következő: *a* (52), *u* (43), *o* (38), *á* (28), . (8), . (2). (A zárójelben szereplő érték azon kifejező hangalakú főnevek számát jelzi, amelyekben a vizsgált hang előfordul.) Összehasonlításként ideírom a magas magánhangzók megterheltségét jelző adatokat is: *i* (21), *e* (6), *é* (4), *í* (1), *á*, *ö*, *ő*, *ü*, *ű* (0). A többséjében leggyakrabban ismétlődő mély magánhangzók éppen azok, amelyek az előbb a legnagyobb gyakorisági mutatóval szerepeltek, bár a sorrend némileg változik:

u (26): *buburuca* 'apró kinövés a fa törzsén', *buduhála* 2. 'rongyos ruhákban járó személy', *buhuna* (cs) 'bagoly; nagy és borzas fejű ember'; *burbuna* 'örvény, mély víz'; *burduf* 3. 'pocakos nő', *burdus* 'terhes nő', *butura* 3. 'idétlen, rút'; *duduja* 'kerek, hasas literes üveg'; *guruca* 'szájacska, csók'; *hucuca* 'hintá'; *huhuréz* 'bagoly'; *huruba* 'földkunyhó, putri'; *kokucuj* 'maradékból süttött cipó, vakarék'; *kukuj* 'ütéstől származó daganat'; *kukuveá* 'bagoly'; *pupuj* 'csók'; *tyigujitura* 'táncrigmus' stb.

a (15): *babaló* 2. 'kappan, gyáva, fataró'; *babatyí* 'vénasszony'; *bagabonc* 'csavargó'; *csokonyitara* 'harkály'; *dajna* 'részeg kornyikálás'; *flandura* 2. 'romlott erkölcsű nő'; *hadarág* 3. 'gyors beszédű'; *kalabálé* 'veszekedés, csetepaté'; *mamaliga* 'híg sár, latyak'; *parapács* 'élénk, virgonc, gyors és bátor beszédű gyermek' stb.

⁴⁰ A csángó és a nem csángó nyelvjárásokból származó adatok között ebből a szempontból nincs szignifikáns különbség, ezért a felsorolandó mennyiségi értékek a két adattár együttes elemzésének az eredményei.

o (12): *bobok* 2. 'újjonc'; *csokonyitara* 'harkály'; *csorogár* 'szegény ember'; *csorog* 'cigány'; *floszkotya* 'híg sár'; *gologány* 2. 'hórihorgas, magas növésű ember'; *klopocel* 'hóvirág'; *kotor* (4) 'kopott seprűcsont'; *kotoroj* 2. 'elkopott seprű'; *potlogár* 'csirkefogó, tolvaj'; *ropota* 'záporosdó'; *tropotya* 'járás nagy zajjal, dobogással' stb.

á (4): *hálá-bálá* 'zsivajos, hangos beszéd' (Bakos 1982: 464); *pápaláptye* 'nemtörődöm; tu-tyimutyi ember'; *tránká-flánká* 'zagyva beszéd'; *házsmándá* 'magas termetű ember'

A kifejező hangalakú főnevek mássalhangzóinak disztribúciója szintén hasonlít az onomatopoétikus igék és melléknevek hangalkakszerkezetének vizsgálatakor nyert eredményekhez. Itt is a zárhangok dominálnak, bár nem olyan nagy fölényrel, mint például az igéknél. Ha azt nézzük, hogy hány lexémában szerepel az adott mássalhangzó, akkor a megoszlás kiegyensúlyozottabbnak tűnik. A zárhangok és az *r* együtt 61,14%-os arányban fordulnak elő. Bizonyos nem zárhangok nagyobb megterheltsége azzal magyarázható, hogy egyesek közülük kötött morféma szerepben épültek be az adott főnév hangalkakszerkezetébe. Így például a *j* viszonylag nagyfokú megterheltsége az *-uj*, *-oj* végződés gyakorisága alapján értelmezhető, amelyeknek az eredete valószínűleg a román végartikulus *-l* morfémával van összefüggésben. A *j* hang 14 expresszív hangalakú főnévben fordul elő és ebből 10 *-uj*, *-oj* végződésű: *b. nzoj* 'darázs'; *buboj* 'kelés'; *csoroj* 'hím varjú; cigány' (Bakos 1982: 441); *csóroaj* 'forrás, csorgó'; *fliszkoj* 'füzfásip'; *kotingoj* 'rest suhanc'; *kokucuj* 'maradékból sült cipó, vakarék'; *kotoroj* 2. 'elkopott seprű'; *kukuj* (cs) 'ütéstől származó daganat'; *pupuj* 'csók'.

Ugyanilyen jellegű az *l* mássalhangzó megterheltsége, amely az *-l* honosító képző gyakoriságával magyarázható, hiszen az igéből képzett melléknevek, főnevek gyakran tartalmaznak *l* hangot, amint ezt a származékokat szemléltető fenti példák közül néhány már jelzi: *bulbukál* – *bulbukált*, *zbing. jál* – *zb. ng. jálás*, *csoplil* – *csoplás* stb.

A szókezdés és a töbelseji ismétlődés tekintetében a zárhangok gyakorisága egyértelműen felülmúlja a nem zárhangok megterheltségét. Az onomatopoétikusnak minősíthető főnevek szókezdő hangja az esetek 66,66%-ában zárhang. A töbelseji ismétlődő mássalhangzók az esetek 82,92%-ban szintén zárhang. De a zárhangok nem egyenlő mértékben részesei ennek a nagyfokú gyakoriságnak. A *k*, *b*, *p* és *g* szókezdő helyzetben a zárhangok 61,53%-át teszi ki. Ugyanez az arány a töbelseji ismétlődés esetén 70,73%. A következő adatok mindkét mássalhangzóhelyzetre példákkal szolgálnak:

k: *kalabálé* 'veszekedés, csetepaté'; *klopocel* 'hóvirág'; *kokana* 'dáma'; *kókuca* 'ütéstől keletkezett daganat'; *kukuvéa*; *kukuvéjka* (cs) 'bagoly'; *kukuca* 'kisfiú'; *kurkudus* 'éretlenül maradt szilva' stb.

b: *b. nzár* 'cserebogár'; *b. nzoj* 'darázs'; *buba* 'kelevény'; *buburuca* 'apró kinövés a fa törzsén'; *bufnica* 'hallgatag ember'; *buha* 'buxsi'; *buhuna* (cs) 'bagoly; nagy és borzas fejű ember'; *burbuna* 'örvény, mély víz'; *bufna* (cs) 'fülesbagoly' stb.

p: *parapács* 'gyors és bátor beszédű gyermek'; *prikulics* (6) 'kicsi, fürgé ember; csintalan gyermek'; *pucinyel* 'kicsi, alacsony ember'; *punga* 3. 'száj' (tréf.); *pup* 'konty'; *pupuj* 'csók'; *pupuza* 6. 'száj' (tréf.).

Már az idézett példák is sugallják, hogy az onomatopoétikus főnevek hangzássémái szintén hasonlítanak a kifejező hangalakú ige és a melléknév hangzássémáihoz. Ismétlődő magánhangzót tartalmaz 59 főnév, ami az expresszív hangalakú főnevek 56,73%-a:

(1) **C V₁ C V₁*****

csokonyitara, *csorogár*, *gologány*, *kalabálé* stb.

Ezen belül az 59 főnévből 43 (72,88%) ismétlődő magánhangzója veláris. Ez a 43 főnév az onomatopoétikus főnevek 41,34%-át jelenti. Csak 6 főnév fonémaszerkezetében fordul elő, hogy az első szótag zárt legyen. Ezekre az esetekre az (1a) hangzásséma módosított képlete az (1b) érvényes:

(1a) C V_{Ivel} C V_{Ivel} ***(*)

buduhála, guruca, hadarág, hucuca, kotor, kotoroj, potlogár, pupuj, ropota stb.

(1b) C V_{Ivel} CCV_{Ivel} ***(*)

b. zd. ralégy 'böglyö', *bukluk* 'bonyadalom', *burbuna, burduf, burdus, dajna, potlogár* stb.

A szókezdő mássalhangzó a tö belsejében megismétlődik 32 expresszív főnévben. Ez 30,76%-os arány. Az ismétlődés 29 esetben közvetlenül az első magánhangzó után következik a (2)-es hangzásséma szerint, és csupán háromszor megy át az ismétlődő mássalhangzó a következő szótagba (2a hangzásséma):

(2) C₁ V C₁ V**(*) *kokucuj* 'maradékból sült cipó'

(2a) C₁ V C C₁ V**(*)

durdána 'testes nő', *g. rgálóc* 'ádámcsutka', *kurkudus* 'éretlen szilva'

A 32 ismétlődő mássalhangzót tartalmazó főnévből huszonkétszer a magánhangzó is ismétlődik a (2)-es hangzássémájú főnevek esetében, és így tulajdonképpen szótagismétlődés történik:

(2b) C₁ V₁ C₁ V₁**(*)

babaló, bobok 2. 'újong', *buburuca, duduja, huhuréz, kukuca, kukurigu, kukuveá* stb.

A kifejező hangalakúnak minősített főnevek csoportjában tizenegy mássalhangzó-torlódással kezdődik (4), és mindössze háromszor fordul elő, hogy a mássalhangzó-torlódással együtt magánhangzó-ismétlődés is jelentkezik (5):

(4) C_{zár/} rés(f/sz/z) C_{1/r} VCCV **

flácska 'híg sár', *flandura* 'romlott nő', *fliszkoy* 'fűzfasíp' stb.

(5) C_{zár/} rés (f) C_{likv} V_{Ivel} C_{zár/} rés (f) V_{Ivel} **(*)

klopocel, fl. sk. ráj 'híg sár, latyak', *floszkotya* 'híg sár'

(6) C_{zár} V₁ C C_{zár} V₁ **(*)

Végül meg kell említenem az ikerszavakból álló összetételeket, mivel a hangalakszerkezetük rokonságot mutat a feltárt hangzássémákkal. Az olyan kölcsőnelemek esetében, mint *bita-bota* 'botokkal játszott gyermekjáték', *hálá-bálá* 'zsivajos, hangos beszéd', *tránká-flánká* 'zagyva beszéd' a hangzásséma tulajdonképpen ismétlésen alapszik, akárcsak az onomatopoétikus kölcsőnelemek legtöbbje, csak hogy itt most nem egy-egy hangzó ismétlődik, hanem a szóelem egésze úgy, hogy felcserélődik valamely hangja, esetleg hangteste tovább terebélyesedik. Ikerítésen alapuló expresszív összetételeket a mellékneveknél is találunk: *tándá-mándá* 'ügyetlen, szerencsétlen', *tyiká-puká* 'gyenge, gyáva', *lász. m. -l. szátye* 'közömbös, nemtörődöm' (Zsemlyei 1974: 454), sőt még határozó is előfordul: *k. nyé-k. nyestye* 'nagy nehezen, kényszerből'. Ezekre is hangzássémát lehetne írni, ha nagyobb számban fordulnának elő. Nemcsak abban az értelemben, hogy a hangzássémákban kifejezzük, hogy rendszerint milyen hangok ismétlődnek, hanem az ismétlődés **sorrendjét** is. Megfigyelték ugyanis, hogy az összetételek hangalakszerkezete bizonyos szabályok szerint szerveződik (Tsur 1992: 85). Ezek a szabályok már-már univerzális jellegűnek mondhatók, mivel minden nyelvben valamilyen mértékben érvényesülnek. Íme néhány ezekből a szabályokból az összetételek második elemére vonatkozólag:

a második elem:

1. több szótagú, mint az első; gyakran morfológiailag összetettebb (*k. nyé-k. nyestye*)

2. általában mássalhangzó kezdetű, akkor is, ha az első szóelem magánhangzó kezdetű (*ámul-bámul, illeg-billeg, illog-villog, izeg-mozog, ihog-vihog*)

3. rendszerint mély hangrendű, akkor is, ha az első szóelem magas vagy vegyes hangrendű (*bita-bota, tyiká-puká*, vö. *cseng-bong, csip-csup, tik-tak*, az angolban: *ping-pong, sing-song, ding-dong, chit-chat*)

4. ha mindkét szóelem egyetlen mássalhangzóval kezdődik (nincs mássalhangzó-torlódás), a második elem kezdő hangzója képzésekor a levegő nagyobb mértékű akadályba ütközik (pl. réshang–zárhang szembenállás: *hálá-bálá*, vö. *locs-pocs*, az angolban *walkie-talkie*)⁴¹

Amint látható, a kölcsőnelemek ikerszavas összetételeire is érvényesek az eddig megfogalmazott szabályok. További kérdés, hogy mi történik a torlódó mássalhangzóval kezdődő szóelemek esetében (*tránká-flánká*), de ez már csak a román ikerítéses összetételek elemzésekor derülne ki. Tény, hogy ezek a szabályok a nyelvekre vonatkozólag általános érvényűek, és ilyenként elősegíthetik az ilyen hangzássémájú szerkezetek kölcsönzését. (A szabályok miéértje-re a utolsó alfejezetben próbálok válaszolni.)

6. Az expresszív hangzássémák érvényesülése

A továbbiakban az a kérdés, hogy érvényesülnek-e a hangzássémák a nyelvhasználatban, és ha igen, akkor milyen módon. A hangzássémákat az emberi emlékezetben a hasonló hangalakú szavak paradigmáisorai mögött létező sematikus szerkezeteknek képzelhetjük el. Bizonyos gyakorisággal ismétlődő hangalakszerkezetek bizonyos hangzássémákat hozhatnak létre, mintegy lenyomatot képezve az emlékezetben. Mint tudjuk, az egyazon szókezdő vagy -végző hangalaki paradigmáisorba került lexémák kölcsönösen befolyásolhatják egymás jelentését. Ha a szavak hangalaki paradigmáisorra ilyen mértékben hat a szemantikai jelenségekre, akkor feltételezhetjük, hogy a hangzássémák is (mint másodlagos paradigmáisorok) megnyilvánulnak valamilyen módon a nyelvhasználatban. A tanulmányozott onomatopoeitikus elemek esetében három jelenség megnyilvánulási módjában a hangzássémák hatására gyanakodhatunk. Az egyik a hangalaki beilleszkedés problémával kapcsolatos, a másik az úgynevezett „hangulatfestő” szavakkal, a harmadik pedig a kölcsőnelemek stilisztikai-affektív értékének változásával.

6.1. Hangrendi illeszkedés a hangzássémákkal összhangban

A vizsgált expresszív kölcsőnelemek hangalakalakja és a román etimonok viszonyát elemezve arra figyeltem fel, hogy bizonyos kölcsönsvavak az ismétlődő fonémákat tartalmazó hangzássémákkal összhangban illeszkedtek az adott magyar nyelvváltozatba, jóllehet a román etimonok nem ilyen fonémaszerkezetűek, és a magyarban más integrációs lehetőségek is adótak számukra. Ezt példázza a következő adatsor:

r. *bondări* 'habozik' > m. *bondronyál* 'összezavar'

r. *forăi* 'orrán át lélegzik' > m. *formojál* 'dorombol'

r. *pupa* 'megcsókol' > m. *(meg)pupul* 'ua.'

r. *sforăi* 'horkol' > m. *szforojál* 'ua.'

(cs):

r. *bombăi* 'zümmög, füttyöl, motyog' > m. *bombog* 'mormog'

⁴¹ A szabályok megnyilvánulása további vizsgálat tárgyát kell képezze a magyarban is. Tsur munkájában nem szerepel az ajakréssel ejtett-ajakerekítéses szembenállás (*dirmeg-dörmög*), sem a "közeli-távoli" dimenzió (*holtomiglan-holtodiglan*). Máskülönbén már a Czuczor-Fogarasi szótár *Előbeszéde* megfogalmaz két ikerítésre vonatkozó szabályt a magyar nyelv vonatkozásában: (1) „... az önhangzó változik, s akkor az első alak jobbára vékony hangú és kicsinyítő értelmű, a második vastag hangú (*billegballag, giz-gaz, retyerutya*)”; (2) „...az első (elem) önhangzóval, a második mássalhangzóval, még inkább ajakival kezdődik (*ákombákom, ekczemoncza, illeg-billeg*)”.

- r. *dondăi* 'gyagyog, motyog' > m. *dondog* 'ua.'
 r. *pocni, pocăni* 'erősen odaütni' > m. *koponil* 'odaüt, ütöget'
 r. *tocăni* 'üt, összeüt' > m. *tokonyil* 'ua.'

A román *ă* hang a magyar nyelvjárásokban *a* vagy *e* fonémával helyettesítődik, és csak ritkán *o* (Zsemlyei János vizsgálatában [1972: 170] az esetek 3%-ában). A fentebb idézett adatok azt mutatják, hogy valószínűleg a hangzóismétlődést tartalmazó hangzássémának is szerepe volt abban, hogy az olyan román eredetű hangutánzó igék, amelyeknek etimónja nem tartalmaz ismétlődő magánhangzót, ilyen hangalakban lettek használatosak. Hogy nem csupán hangrendi illeszkedés ennek az oka, azt éppen a sokkal gyakoribb *ă* > *a* megfelelés mutatja. (A hangrendi illeszkedés tekintetében a *bondări, sforăi* eredetű kölcsönszavak *bondranyál*, illetve *szforajál* alakban is meghonosodhattak volna.) A román *a*-nak pedig egyáltalán nincs *u* megfelelője a román eredetű kölcsönszavainkban. Ennek ellenére a román *pupa* 'csókol' ige a magyar nyelvjárásban *pupul*, a *buha* ('bagoly') származéka *buhul* ('huhog') alakúvá lett, ami szintén arra mutat, hogy nem alaptalan a hangzóismétlésen alapuló hangzássémák hatására gondolni.

A kifejező hangalakú kölcsönelemek alakváltozataiban is az onomatopoeitikus lexémákra jellemző hangzássémák hatását lehet gyanítani, hiszen egy adott expresszív lexéma alakváltozataiban ami közös, az a hangzássémaképletekbe leírható (pl. azonos magánhangzók, ismétlődő zárhangok, esetleg azonos szótagszám stb.). Ismétlődésen alapuló hangzássémával jellemezhető kölcsönelem-tövariánsainak magánhangzói mintegy a hangzássémához alkalmazkodva fordulnak elő, azaz következetes ismétlődéssel és rendszerint nem keveredve:

- r. *boscodi* 'varázsol, megront' > m. *baszkanyál* – b. *szk. nyál* – *boszkonyál* – *bozgonyál* – *buszkunyál* 'ua.'
 r. *troncăni* 'fecseg, karattyol' > m. *trankanyál* – tr. *nk. nyál* – *tronkonyál* 'ua.'
 r. *șopti* 'suttog, suttogva beszél' > m. *sopotyál* – (*sopotyol*) – *suputyol* 'ua.'
 r. *tăpălăgă* 'lág, érélytelen ember' > m. *tapalág* – t. *p. lága* – *tépélág* – *tápálága* – *tetelók* 'ügyetlen gyámoltalan; lomha, nehézkes járású; esetlen'

A hangzássémák alapján bizonyos román szavak hangalakja a magyar nyelvérzék számára olyannyira expresszívnek tűnhet, hogy az ikerítés lehetőségét fedezi fel benne:

- r. *tot ațita* 'mindegy' > m. *tétátétá* 'ugyanaz, mindegy'
 r. *calabalic* 'veszekedés, csetepaté' > m. *kalabálé* → *kalabala* 'ua.'
 r. *fîrîi* 'sűrög-forog' > m. *fircál* → *ircál-fircál* 'ua.' (Bakos i. m. 54)

Ugyanide tartoznak a fentebb idézett *sopotyálnak* a magyarban ikerített változatai: *setyepotyál, sutyuputyál*. A román etimon két hangalaki változatából (*bîță, botă* 'bot') ikerítődött a *bita-bota* 'botokkal játszott gyermekjáték'. Hangalaki módosulás nélkül ikerített összetételnek minősülhetnek a magyar beszélők számára az olyan kölcsönelemek, mint: *băsgulubăs* 'ügyetlen' (a román etimon jelentése: 'a fejedelmi gárda vezetője'), *tyiká-puká* 'gyenge, gyáva'.⁴² Nem lehetnek egészen függetlenek az ilyen ikerítő tendenciáktól a 'tutyimutyi, nemtörődöm ember'; 'híg sár, flity-floty' jelentésű *pápaláptye* (< r. *papă-lapte*) alakváltozatai *pápaláptya, papalatty, papaláptya*. Ugyanígy jöhetett létre a *tetántrugyit* 'mamlasz' (< r. 'tot am trudit') *tetrámtrudit* variánsa.⁴³

⁴² Bakos Ferenc idézett művében a *tyiká-puká* kölcsönelemet némi fenntartással a r. *chică-apucă* ('aki a varkocsba kapaszkodik') lexémából eredezteti, hozzáfűzve, hogy „problematisztikus volta ellenére is feltehető a románból való átvétel”.

⁴³ Szemléletes példát idéz Simon Györgyi az olyan kölcsönelemekre, amelyek eredetileg nem kifejező hangalakúak, de – a meghonosodás folyamatában ikerítődve – ilyenné válik: r. *semințe* 'mag' > m. (székely nyj.) *szamunca, szemunce, szemunca, szemincia, szelemunca, szelemuncia* 'ua.'. Valószínűleg ebből ikerítődött a hasonló jelentésű *szekce-monca, ekce-monca, ekce-mence* (Simon 1960: 443).

6.2. Expresszív hangzásséma és a hangulatfestés összefüggése

Azokat a kölcsönszavakat, amelyek a románban nem feltétlenül onomatopoétikus természetűek, azáltal, hogy fonémaszerkezetük beilleszkedik a hangalakilag motivált igék hangzássémájába, a magyar nyelvérzék hangulatfestőnek értelmezheti. Az ilyen módon expresszívnek tekintett kölcsönelemek részben a kölcsönzés miéttjére is válaszolnak. Az ismétlődő hangzót tartalmazó hangzásséma és a szó eleji mássalhangzó-torlódás különösen alkalmassá teszi őket arra, hogy onomatopoétikusként értelmeződjenek:

- m. *boszkorogyal* 'varázsol, megront' < r. *a boscorodi* 'ua.' (a románban ukrán eredetű)⁴⁴
- m. *csarszajál* 'kapával felületesen dolgozik' < r. *a ciorsăi* 'életlen szerszámmal vág'
- m. *dormál* 'alszik' < r. *a dormi* 'ua.' (a románban latin eredetű)
- m. k. *rm. nál* 'vakarózik' < r. *a scărmana* 'tépi a haját dühében' (ismeretlen eredetű)
- m. *(meg)kl. tyál* 'megbolondul' < r. *a clăti* 'lelkileg megrendül' (szláv eredetű)
- m. m. k. *tyila* 'ügyetlen, lágy ember' < r. *mă cătile* 'hé, gyerek' (nagyon kétséges ez az eredetetés, de a hangalak mindenképpen román hatásról árulkodik)
- (cs): m. *bobol* 'szitán rázott kukoricaszemekből jósol' < r. *bob, a bobi* 'ua.' (szláv eredetű)
- m. *fr. nál* 'főkez' < r. *a frîna* 'ua.' (francia eredetű)
- m. *tr. znyil* 'villámlik' < r. *a trăsni* 'ua.' (szláv eredetű)

A román etimon eredetének vizsgálata azt mutatja, hogy ezek az igék nem belső keletkezésűek, hanem a románban is átvételek. A példák közül is látható, itt nem annyira hangutánzó, mint inkább hangulatfestői funkciójuknál fogva tűnnek kifejezőnek az általuk jelölt szemantikai tartalom jelölésére. Hangulatfestői funkciójuk pedig a hangalakszerkezetükből származik, és a hangalakszerkezetük összhangban van az onomatopoétikus igék hangzássémájával.

A hangzássémák ilyen módon való érvényesülését a legmeggyőzőbben a hangsor expresszivitásával szervesen összefüggő jelentésváltozások illusztrálják:

- r. *prohodi* 'egyházi szertartással temet' > m. *prohogyál* 2. 'sokat beszél'
- r. *a repeti* 'ismétel' > m. *repetyél* 'ketyeg (az óra)'
- r. *trata* 'tárgyal, értekezik' > m. *taratyál* 'fecseg'

A jelenség természetesen a főnevek és a melléknevek jelentésváltozásában is érvényesül:

- r. *başgulubaş* 'fejedelmi gárda vezetője' > m. *básgulubás* 'ügyetlen'
- r. *pup* 'halom, cipő, hamuba sült pogácsa' > m. *pup* 2. 'konty'
- r. *papă-lapte* 'nemtörődöm ember' > m. *pápaláptya* 2. 'híg sár, flity-floty'
- r. *tanana* 'cigánytánc' > m. *tánáná* 'gyámoltalan, félénk'

Az ilyen kölcsönszavak expresszivitása a hangzásséma felől azzal magyarázható, hogy hangsorukban erőteljes utalás van az onomatopoétikus igék hangzássémájára, és ezáltal kifejezésbeli értéktöbbletre tesznek szert. Az ilyen értelemben elgondolt expresszivitásuk nem kis mértékben motiválhatja a jelentésváltozást. A *tánáná* jelölésmódosulását például aligha értelmezhetjük meggyőzően pusztán a román etimon jelentése alapján. Inkább arról lehet itt szó, hogy a hangalakjában expresszív kölcsönelem bizonyos mértékben eltávolodik az etimon ismert jelentésétől, és ebben az eltávolodásban az idegenszerű, de bizonyos hangzássémákba beilleszkedő alakja mintegy magához vonz adott jelentéseket.

⁴⁴ Az etimológiai minősítések a DEX-ből származnak.

6.3. Expresszív hangzásséma és stilisztikai-affektív értékbeli gyarapodás

A vizsgált lexémák bizonyos hányada az RK-ban és Zsemlyei János adattárában stilisztikai-affektív értékre vonatkozó minősítéseket is tartalmaz.⁴⁵ Megvizsgáltam, hogy az említett forrásokban tréfásnak, gúnyosnak, pejoratívnak minősített átvételek hogyan viszonyulnak az expresszív hangzássémák kérdéséhez. Azt találtam, hogy ezek között jelentős arányban vannak olyan hangalakú lexémák, amelyekre jellemzőek az expresszív hangzássémák. Tehát a jelentés mellett a kifejezőnek érzett hangalak szerkezetnek is szerepe van abban, hogy a kölcsönelemek stilisztikai minősítésre vonatkozó jegyekkel gyarapodtak. A 41 pejoratívnak tekintett lexémából 21, azaz 51,21% onomatopoétikus természetű. A gúnyosnak minősített lexémák esetében ez az arány 41,89%-os (55-ből 23), míg a tréfásnak ítélt kölcsönelemnél 36% (50-ből 18). Egyes kölcsönszók kétféle affektív értékben is használatosak. Ezeket mind az egyik, mind a másik affektivitásértékbeli kategóriába besoroltam. A következő adatokról van szó:

pejoratív: *bába* 'öregasszony, öreg feleség'; *babaló* 1. 'ügyetlen, tökkelütött'; 2. 'kappan, gyáva, fataró'; *babalók* 'ügyetlen'; *básgulubás* 'ügyetlen'; *batut* 'bolond, ostoba'; *bibán* 'részes'; *blesztemát* 'gyalázatos, haszontalan (gyermek)'; 'aljas, semmirevaló, csúnya szájú (ember)'; *bujgújet* 'zavarodott, ütődött'; *buzdugány* 'acsarkodó'; *cineminytye* 'bosszúálló, macacs, ravasz'; *dranga* 'idétlen ember'; *durdána* 'testes nő'; *floszkotya* 'pletykáló'; *ganga* 'ügyetlen, esztelen'; *góga* 'ügyetlen'; *h. rka* 'vénaasszony, vénség'; *hurdukál* 'bosszúsan veszekszik'; *kl. tyál: mekkl. tyálodik* 'megbolondul'; *klonkonyál* 'napraforgómagot rág, és közben e rágás jellegzetes hangját hallatja'; *potlogár* 'csirkefogó, tolvaj'

gúnyos: *bába*; *burduhász* 'pocakos'; *dranga*; *házsmándó* 'magas termetű ember'; *k. k. jála* 'dadogós'; *m. r. jál* 'morgolódik'⁴⁶; *pápaláptye* 'tutyimutyi, nemtörődöm ember'; *picigoj* 'sovány (ember)'; *povesztyál* 'sokat beszél, fecseg'; *pr. p. gyál: elpr. p. gyál* 'elfecsérel, elpazarol'; *prosztuj* 'együgyű'; *pupuza* 'vénlány'; *r. nzsál* 'vicsorítja a fogát, vi-gyorog'; *sopotyál* 'suttog(va beszél)'; *sz. k. jít* 'fösvény'; *tándáló* 'szerencsétlen, ügyetlen'; *tándá-mándá* 'üres beszéd'; *tapalág* 'ügyetlen, gyámoltalan, pipogya'; *tetántugyi* 'mamlasz, él-hetetlen'; *tronkonyál* 'fecseg, karattyol'; *umflát* 'haragos'; *zdránca* 'hanyagul, rendetlenül öl-tözködő, rongyos'; *zg. rcsit* 'fösvény'

tréfás: *blesztemát*; *braszka* 'béka'; *cínyebinye* 'fogd meg jól'; *drák* 'ördög'; *girtány* 'ádamcsutka'; *k. k. jála* 'dadogós'; *klonkonyál*; *popor* 'embertömeg'; *prohogyál* 'sokat be-szél'; *pupuza* 'száj'; *putyěrë* 'erő'; *puzdirika* 'alacsony (ember)'; *r. nzsál*; *sopotyál*; *szforojál* 'horkol'; *totundrák* 'mindegy'; *(ki)trezál* 'kijózanodik'; *zapacsit* 'félkegyelmű'

7. Onomatopoétikus jelentésátvitel

A 6.2.-ben idézett adatok olyan expresszív hangalakú kölcsönszavak voltak, amelyek a románban nem onomatopoétikusak, de a magyarban ilyen jellegüként értelmeződtek. Vannak olyan hangalakú kifejező erővel minősíthető kölcsönszavaink, amelyek szintén jelentésváltozáson mentek át, de ezeknek az etimónja már a románban onomatopoétikus:

r. boncăi 'bög (a tehén)' > *m. bankól* 'vonít (a kutya)'

⁴⁵ Bár az RK szerkesztői Zsemlyei János adattárát beépítették a szótár anyagába, számos stilisztikai értékre vonatkozó megjegyzés elmaradt az adattárból. Ezeket felhasználva elemeztem a stilisztikai minősítéssel ellátott kölcsönszavakat.

⁴⁶ A *házsmándó*, *k. k. jála*, *m. r. jál* kölcsönszók Zsemlyei János adattárából valók (Zsemlyei 1974: 465, 507, 587).

r. *bîrîi* '“bîr” kiáltással tereli a juhokat’ > m. b. r. *jâl* 'berreg a motor' (Zsemlyei 1979: 60)

r. *bîzîi* 'döngicsél, zümmög' > m. b. *zzeg* 'pezseg, forr a víz'

r. *ciocoti* 'zajosan eszik, faragással zajt csap' > m. *csokotâl* 2. 'faütővel labdajátékot játszik'

r. *fleşcăi* 'cupog, szortyog, meglágyul, elernyed' > m. *floskotâl*, *floszkotyâl* 'sokat beszél'

r. *forîi* 'orrán át lélegzik, prüszköl (a ló)' > m. *formojâl* 'dorombol (a macska)'

r. *cloncăni* 'kotyog, károg' > m. *klonkonil* 2. 'napraforgómagot rág, és közben e rágás jellegzetes hangját hallatja'

r. *nânăi* 'gagyog, dünnög, dúdol' > m. n. n. *jâl* 'döng (a méh)'

r. *troscăni* 'recseg-ropog' > m. *troszkenyâl* 'bő csizmában topog a lába'

A példaként idézett adatok is érzékeltetik, hogy a fonémaszerkezetük folytán hangutánzó-nak, hangulatfestőnek érzett kölcsőnelemek az etimon eredeti jelentésétől eltérő képzeteket is képesek felidézni, távoli asszociációs kapcsolatokat teremtenek, és ezáltal a jelentésváltozások motiválói lehetnek. Az ilyen jellegű jelentésmódosulásokat sem lehet szabályszerűen levezetni, kikövetkeztetni a román etimon eredeti jelentéséből, mivel az expresszívnek érzett hangalak az, ami a jelölési viszonyt megváltoztatja. Az ilyen természetű jelentésváltozásban jelentős szerepe van a hangmetaforának, valamint a hangzássémáknak. Ez a szemantikai jelenség nem minősíthető **névátvitel**nek, mivel nem annyira a jelöltek hasonlósága, mint inkább a szó hangalakszerkezete az, ami kiváltja az ilyen jellegű jelentésváltozásokat.⁴⁷ Itt nem a lexéma jelentése alapján történik a jelölésmódosulás, hanem az expresszív hangalak vívódik át más szemantikai tartalom jelölésére. Tehát ez a jelenség nem névátvitel, hanem jelentésátvitel, mégpedig **onomatopoétikus jelentésátvitel**, mivel elsősorban a hangutánzó, hangulatfestő elemekre jellemző. Ezt a megkülönböztetést azért tartom szükségesnek megtenni, hogy elhatároljam attól, amit általában a jelentésátvitel alatt értenek. Jelentésátvitelkor a lexéma szemantikai tartalma úgy módosul, hogy valamely hangalakilag hasonló lexéma jelentése átvivődik rá. Az *illedelmes* hatására ilyen módon történt a jel-jelölt viszony megváltozása az eredetileg 'okos' jelentésű *ildomos* szó esetében. Itt az a kérdés, hogy milyen hangsor(ok) hatásával magyarázható az onomatopoétikus jelentésátvitel. A fenti példák az ilyen természetű jelentésváltozásra azt szemléltetik, hogy általában nem valamely konkrét lexéma jelentés-besugárzásával kell számolnunk, hanem inkább azzal a ténnyel, hogy az ilyen kölcsönszavak hangalakszerkezete beilleszkedik az onomatopoétikus kölcsőnelemek hangzássémájába, és ezáltal a hangutánzó szavak jelentésmezéjébe is. Ez abból is látszik, hogy jelentésváltozásuk kizárólag a hangutánzással összefüggő jelentéskörökben mozog. Az azonos jelentésmezőbe tartozó nyelvi elemek érintkezése természetesnek és gyakorinak tekinthető.

Természetesen arra is lehet példát hozni, amikor a hangalaki paradigmasorba tartozó konkrét onomatopoétikus elem hatásával kell számolni. Hogy a hangalaki paradigmasorban melyik elemnek a jelentése hatott, az a jelentésvizsgálatokból nagy valószínűséggel kikövetkeztethető. A következő adatok ezt szemléltetik:

r. *ciocoti* '1. zajosan eszik, 2. faragással zajt csap' > m. *csokotâl* 'piros tojást összeütöget, összetör'

r. *ciocni* 'összeüt (piros tojást)' > m. *csoknyâl* 'ua.' (*csoknyâl* → *csokotâl*)

r. *droangă* 'kolomp' > m. *dranga* 'idétlen ember'

⁴⁷ Gombocz Zoltán jelentéstana óta a magyar szakirodalomban a névátvitelt és a jelentésátvitelt a következőképpen különítik el. A névátvitel kizárólag a **szemantikai tartalommal** magyarázható: a jelöltek (reális vagy hangulati) *hasonlóságával* vagy (helyi, idő, ok stb. alapján létrejött) *érintkezésével*. A jelentésátvitelben a nevek (hangsorok) érintkezése váltja ki a jelölésmódosulást (Gombocz 1926: 67–109; Károly 1970: 167–74; Hadrovics 1992: 94–185).

- r. *tranca-flanca* 'szerencsétlen, ügyetlen' > m. *tranka-flanka* 'ua.' > m. *tranka* 'ua.' (*tranka* → *dranga*)
 r. *tanda-manda* 'lárifári' > m. *tanda-manda* 'ügyetlen, szerencsétlen'
 r. *tántálău* 'szerencsétlen, ügyetlen' > m. *tândălău* 'ua.' (*tândălău* → *tândă-mândă*)
 r. *tropotit* 'dobogás' > m. *tropotyit* 'féltség, ügyetlen'
 r. *prăpadit* 'ügyetlen' > m. *prapagyit* 'ua.' (*prapagyit* → *tropotyit*)

(A hangalaki paradigmasorok hatásának megnyilvánulását a 10. alfejezetben részletesen tárgyalom.)

8. Onomatopoétikus névátvitel

A fentebb vázolt szemantikai jelenséggel rokon az a folyamat, amelyet az alábbiakban **onomatopoétikus névátvitelnek** nevezek, és ez éppen abban különbözik a onomatopoétikus jelentésátviteltől, hogy nem annyira a hangalak, mint inkább az etimon *jelentése* irányítja a jelentésváltozást. (De ez nem azt jelenti, hogy a hangsor expresszivitásának nincs szerepe a jelentésmozgás motiválásában.) Az új és az eredeti jelentés között világosan kimutatható **hasonlóságon** vagy **érintkezésen** alapuló kapcsolat van. Az onomatopoétikus névátvitel esetében ezenkívül érvényesül az a mentális folyamat, amelyet Szilágyi N. Sándor a **szolidáris értékek vonzásának** nevez, arra utalva, hogy a pozitív értékjelentésű szavak pozitívakat, a negatív értékjelentésűek pedig negatívakat vonzanak, mivel az emberi tudatban ezek szorosabban kötődnek egymáshoz.⁴⁸ Ez utóbbi jelenség főleg a negatív értékjelentésű melléknevek jelentésváltozásainál figyelhető meg. A mindennapi szemléletben egyik negatívnak tartott emberi tulajdonság feltételezi a másikat. Így például a DADOGÓ EMBER fogalma rendkívüli erővel vonzza az ÉRTELMI FOGYATÉKOSSÁG és a LELKI GYENGESÉG fogalomkörét. Ilyen módon adott jelentéskörök között erős szemantikai érintkezések alakulnak ki, amelyek alapot teremtenek bizonyos névátvitelhez. (A kérdést a szemantikai rendszerek érintkezését tárgyaló fejezetben részletezem.) Az onomatopoétikus névátvitelt szemléltetik a következő jelentésváltozások:

- r. *gîngav* 'dadogó' > m. *ganga* 'ügyetlen, esztelen'
 r. *crancău* 'ügyetlen, fejtefenkedő' > m. *kránk*. *u* 'dologkerülő, naplopó'
 r. *flascătește* 'csámcsog' > m. *fliszkotyál* 'sokat beszél'
 r. *gîrla* 'folyó, patak' > m. *g. rla* 'örvény'
 r. *pricăjit* 'satnya, csenevész' > m. *prik. zsit* 'szerencsétlen, gyámoltalan'
 r. *modoro* 'hallgatag, lusta, buta' > m. *modoroj* 'durva'
 r. *tot am trudit* 'folyton dolgoztam' > m. *tetánrugyi* 'mamlasz, lágy ember'

A fenti adatokban érvényesülő szemantikai jelenségek értelmezéséhez azonban nem elegendő az adatok önmagukban való vizsgálata. Figyelembe kell venni olyan változásokat előidéző erőket, amelyek az elszigetelten vizsgált adatokból nemigen tűneik ki. Tekintettel kell lenni ar-

⁴⁸ Az értékjelentést Szilágyi N. Sándor a jel tárgyhöz való értékelő viszonyulásként értelmezi, amely szükségszerűen megnyilvánul a nyelv szemantikai rendszerében; a szolidáris értékek vonzását pedig az értékjelentések kapcsolathálózataként. Az értékjelentés *nyelvi* jelenség, amelyet szemantikai és lexikológiai módszerekkel vizsgálni lehet a szókapcsolatokban, összetételekben, metaforikus jelentésekben. Az értékjelentés szempontjából a szavak pozitívak, negatívak, illetve közömbösek lehetnek. A *virágnak* pozitív értékjelentése van. Ez pusztán nyelvi vizsgálódásból megállapítható, hiszen a metaforikus használata (*virágom*: 'kedvesem') és bizonyos kifejezésekben való előfordulása (*virágos kedvében van*) egyértelműen utal erre (Szilágyi N. 1996: 11–12).

ra, hogy a még meg nem honosodott kölcsönszó a nyelvérzék számára **jelölt**.⁴⁹ Szemantikai jelöltsége megnyilvánul az idegenszerűségével összefüggő stilisztikai, affektív értékbeli gazdagodásban és a pejoratív, negatív értékjelentések nagy számában. Felfigyeltek ugyanis arra, hogy bizonyos fogalomkörök valósággal vonzzák a kölcsönszavakat. Ilyen például az értelmi vagy testi fogyatékoság, a jellem gyengesége, betegségek jelentésmezői és általában a negatív értékjelentésű lexémák csoportjai.⁵⁰ Csak ha érvényesítjük ezt a szempontot a kölcsönszókincs egészének vizsgálatában, akkor adhatunk valószínű választ arra, hogy a fenti adatokhoz hasonló expresszív hangalakú kölcsönelemek miért mennek át bizonyos (főleg negatív értékjelentésű) változáson.

9. Az onomatopoézissel összefüggő más jelentésszerkezeti változások

Vannak olyan – az onomatopoézis természetével összefüggő – jelentésváltozások, amelyek sem névátvitelnek, sem jelentésátvitelnek nem minősíthetők. Nem névátvitelnek, mert a jelentés mozgása a fogalom szféráján belül marad. Nem jelentésátvitelnek, mert a változást a szemantikai tartalom motiválja. Ilyenkor a jelentésszerkezetben valamilyen más természetű változás történik: a szó fogalmi szférája változik meg. Ez lehet jelentésszűkülés, jelentésbővülés vagy mellérendelt fogalmak érintkezése. Ezeket az eseteket együttesen – jobb megnevezés hiányában – **onomatopoétikus jelentésszerkezeti változásnak** nevezhetjük.⁵¹ A megnevezés azért indokolt, mert ilyenkor nem egyszerűen annyi történik, hogy a kölcsönszó a megnevezés fogalomkörü hierarchiájában más szinten nyer végleges helyet, hanem gyakran a jelentésszerkezete új szemantikai komponenssel gazdagodik. Ilyen természetű jelentésváltozásra példák a következő adatok:

- r. *řáčni* 'csattan' > m. c. *k. nyál* 'gyermekjáték: a labdát az ütővel elüti'
- r. *řis* 'sziszeg', DEX: 'szivárog (pl. a gáz)' > m. f. *řag* 'sír (a nedves fa a tűzön)'
- r. *řřři* 'sistereg, serceg, sustorog' > m. řř. *řeál* 'locsog'
- r. *vřři* 'zúg, csorog' > m. *vřřeg* 'szortyog, cuppog a csizmába került víz'
- r. *řbřgái* 'megcsendül' > m. řb. *řg. řál* 1. 'vessző végére szúrt agyaggömböcskét elrőpít', 2. 'megsodort zsinorra fűzött gombot húzogatóssal bűgat'

A *vřřeg* esetében úgy szűkült a jelentés, hogy a cselekvés alanya ([vřř]) és helye ([csizmában]) állandósult eleme lett a jelentés szerkezetének. Hasonló jelenségre utal a c. *k. nyál* és a f. *řag* jelentésváltozása. A řř. *řeál* esetében a mellérendelő fogalmak érintkezésével magyarázható a jelölés módosulása. Amint a későbbiekből kitűnik, ezek a szemantikai jelenségek igen gyakoriak, és a kölcsönszó hangalakjától függetlenül érvényesülhetnek. Itt csupán azt szemléltetjük, hogy az onomatopoétikus kölcsönelemek esetében is érvényesül, sőt megnyilvánulásukban a hangalaki expresszivitás motivációs erőként működhet, akárcsak az onomatopoétikus névátvitel esetében.

⁴⁹ A kölcsönszó jelöltségének szerteágazó problémájára részletesen kitérek a két nyelv szemantikai rendszerét vizsgáló fejezetben.

⁵⁰ Weinreich 1953: 58–59; Hill 1995. Szilágyi N. Sándor (1994) az RK-ban szereplő nem csángó melléneveket vizsgálta, és megállapította, hogy 83,4%-uk negatív értékjelentésű, pejoratív.

⁵¹ Az onomatopoétikus mezőösszefüggés megnevezés nem megfelelő, mivel túlságosan széles körű. Hiszen a mezőösszefüggés a szó fogalmi szférájára (mellé-, főlé- és alárendelt fogalmak), fogalmi jegyeire, valamint az illető szóval valamilyen más (helyi, idő, ok stb.) szempontból érintkező fogalmakra egyaránt kiterjed (Károly 1970: 61–63). Itt pedig csak a szó fogalmi szférája változik meg. Az onomatopoétikus mezőösszefüggés megnevezés ilyen értelemben magában foglalja mindazt, amit fennebb onomatopoétikus jelentés- és névátvitelnek, valamint jelentésszerkezeti változásnak neveztem.

10. A hasonló hangalakok paradigmasorának hatása

A hasonló hangalakok paradigmasor-hatása érvényesül a nem kimondottan onomato-poétikus kölcsönelemek esetében is. Hangalaki paradigmasoron a következőkben a nyelvi rendszernek azt a memoriális összefüggés-hálózatát értem, amelynek alapján a legkülönbébb lexikális egységek a hangalak hasonlósága folytán egymás mellé kerülnek, és asszociáció révén könnyen felidézik egymást. A hangalaki paradigmasort a legtágabban értelmezem, így a terminus magába foglalja mind a Horger Antal (1926: 36–42) által definiált **etimológiai és nyelvtani képzettsort**, mind a Saussure-féle asszociatív tengelyt (Saussure 1916/1967: 156–160). Hogy a szó kapcsolatban van hasonló hangzású szavakkal, azt a jelentés olyan változásai igazolják a nyelv történetében, mint: **összecsengés okozta jelentéscsere, jelentés-besugárzás, beleértés, alakvegyülés, népetimológia** (Hadrovics 1992: 74–94). A hangalaki paradigmasor hatásával ezért is kell komolyan számolnunk, mert másképpen nem tudunk megmagyarázni bizonyos jelentésváltozásokat.

10.1. Jelentés-besugárzás

Mivel indokolhatnánk a következő jelentésváltozásokat, ha kihagynánk a számításból hasonló hangalakú szavak paradigmasorának valószínű hatását?

- r. *a se necăji* 'szomorkodik' > m. *nyekezsál* 5. 'akadozva beszél, dadog'
- r. *geambaș* 'kupec' > m. *dzsámbás* 3. 'rossz járású (ember, ló, kutya), 4. sánta'
- r. *pui* 'fióka, kisgyerek' > m. *pulya* 4. 'elpuhult, gyáva'

A *nyekezsál* esetében valószínűleg a székely nyelvjárási *nyekeg* hangalaki hatásával van dolgunk. Ez abból látszik, hogy a Székelyföld több pontján 'dadog' jelentésben a *nyekeg* és *nyekezsál* igéket dublettként említik (Gálffy–Márton 1987: 106–107). A *dzsámbás* jelentésének változását vizsgálva a magyar *csámpás* alaki és jelentésbeli hatásával kell számolni, amint azt az RK szerzői meg is jegyzik. A *pulya* új jelentése arra enged következtetni, hogy a *puha* melléknév paradigmatisztikus hatása érvényesült. (A szófaji átcsapás is ezt látszik igazolni.)⁵² Az ilyen eseteket, amikor a hangalaki paradigmasorban pontosan kimutatható, hogy melyik lexéma jelentése lehetett hatással az adott lexéma jelentésváltozására, jelentés-besugárzásnak tekintjük.

Ugyanezt a jelenséget példázza a csángó m. *k. jil* jelentésmódosulása, ahol a magyar *makog* szemantikai természetű hatására gondolhatunk:

- m. m. *k. jil* 'dadog, makog' < r. *măcăi* 'hápog a kacsá; fecseg'

Valószínűleg ugyancsak a jelentés-besugárzás jelenségével hozható összefüggésbe a *druga* (*durga*) többjelentésű kölcsönszó jelentésszerkezetének a változása is:

⁵² Az ilyen jellegű magyarázatok azonban óvatosságot igényelnek az értelmező részéről, ugyanis nagy a belemagyarázás veszélye. Másrészt nem lehetünk egészen bizonyosak abban, hogy valóban és kizárólag a paradigmasor hatásának köszönhető-e az adott jelentésmódosulás. Így például a csángó *koponil* 'ütöget' gyakorító és a román *pocni* 'erősen odaütni' mozzanatos igék aspektusbeli különbségének magyarázatakor a *kopog* hatására is gondolhatunk, de ebben nem lehetünk biztosak. Ebben a példában azonban nagyon valószínű a magyar *kopog* hatása, mivel a *koponillal* nemcsak a kezdő szótag tekintetében, hanem a hangtest egészében nagyfokú a hasonlóság.

m. *druga* 1. 'gyapjúfonáshoz használt nagy, karika nélküli orsó'; 2. 'durva szösz'; 3. 'vastag, durva fonál'; 4. 'durva lepedő' < r. *durgă* 'orsó, orsónyi fonál'

A 2., 3. és 4. jelentésében szinte kivétel nélkül mindenhol *durga* alakban jegyezték le. (Szórványosan előfordul még *durgu*, *durgou* alakokban is, de ezek egyszeri előfordulású változatok, a *durga* viszont az említett jelentésekben néprajvi szinten elterjedt.) Bár a jelentésváltozások fokozatos módosulásokat feltételezve talán levezethetők a román etimonból, vagy a lexéma legelterjedtebb első jelentéséből, mégis gyanakodhatunk a hangalakilag nagyon közel álló m. *durva* hatására. Egyrészt mert a *dr-* szó eleji mássalhangzó-torlódás egyetlen más kölcsönszóban sem oldódott fel. (Az erdélyi szóanyagban 22, a csángó szóanyagban 14 lexéma románja *dr-* kezdetű, és valamennyi megőrizte a mássalhangzó-torlódást tartalmazó szókezdetet.) Másrészt a 'durva' jelentésmozzanat a 2., 3. és 4. jelentésben egyaránt jelen van.

A *b. zérál* jelentésváltozása szintén összefüggésbe hozható a magyar hangalaki paradigmator hatásával. A román etimonnal megegyező jelentés mellé ('szalad a marha a légycsípés előtt') a kölcsönszó felvette a 'bosszant' jelentést is. Itt a magyar *bizget* jelentésének a besugárzására gondolok, bár az eredeti jelentésből talán levezethető a jelölésváltozás; de ez még nem zárja ki a hasonló hangalakú és azonos jelentésű magyar lexéma hatását. Elképzelhető, hogy a jelölésben rejlő változási tendenciát elősegíti egy hasonló alakú magyar szó jelentése, és ilyen esetben két irányból jövő hatásra is lehet gondolni.

Vannak olyan esetek, amikor a hangalaki és a jelentésbeli rokonság olyan nagy mértékű, hogy mindkét irányból értelmezhető a jelölés értékének változása. Így például a *plánta* módosulása az etimon szemantikai tartalmából is levezethető volna, de szinte bizonyosak lehetünk a m. *palánta* hatásában, hiszen ezt a feltételezést erősíti a hangalakok nagyfokú hasonlósága és a denotatív jelentés ilyen irányba való eltolódása:

r. *plantă* 'növény' > m. *plánta* 'palánta'

Ez a folyamat **hangalakkölcsönzés**ként is értelmezhető (vö. 10.5.).

A jelentés-besugárzást nemcsak az anyanyelvi hangalaki paradigmator irányíthatja, hanem a hasonló hangalakú kölcsönszavak sora is, amint azt a onomatopoétikus jelentésátvitelnél láthattuk. Ilyenkor a kölcsönszók párhuzamos jelentésátfedését tapasztalhatjuk:

r. *pupăză* 'búbos banka' > m. *pupuza* 'katicabogár'

r. *buburuză* 'katicabogár' > m. *buburuza* 'ua.' (*buburuza* → *pupuza*)

r. *cercei* 'fülbegaló' > m. *csércsēj* 'ua.'

r. *cîrcei* (tbsz.) 'inda, fémgyűrű' > m. *kircsēj* 'fülbegaló' (*csércsēj* → *kircsēj*)

r. *gogoșea* 'fánk' > m. *gogosěl* 'paradicsompaprika'

r. *gogoșar* 'paradicsompaprika' > m. *gogosăr* 'ua.' (*gogosăr* → *gogosěl*)

r. *cracăș* 'karikalábú' > m. *krákás* 'ua.'

r. *crac* 'láb- vagy nadrágszár' > m. *krák* 'görbe lábú' (*krákás* → *krák*)

r. *pipirig* 'káka' > m. *pipirig* 2. 'katicabogár' (Zsemlyei 1979: 57)

r. *pipirigă* 'katicabogár' > m. *pipiriga* 'ua.' (*pipiriga* → *pipirig*)

r. *brîncălău* 'torokdaganatú' > m. *brîncălő* 'meddő tehén'

r. *rîncălău* 'hibásan herélt bika v. csődör' > m. *rîncălő* 'ua.' (*rîncălő* → *brîncălő*)

Néha a jelentés-besugárzás több mozzanaton, több lexémán keresztül láncszerűen terjedhet. A magyar nyelvjárási *szulica* 3. 'fullánk' a román *suliță* ('lándzsa, kopja, dárda, gerely') átvétele. Az RK szerint a 'fullánk' jelentés kialakulása tisztázásra szorul. Bakos Ferenc nem tárgyalja a kölcsönszónak ezt a vonatkozását.⁵³ A *szula* lexémát Gógánváralján (Kis-Küküllő menti tájszólás) szintén lejegyezték 'a méh fullánkja' jelentésben. Ennek a román etimonja (*sulă*) 'ár, cipészár' jelentésű. Tehát itt is tulajdonképpen jelentésmódosulás történt, amelynek

⁵³ Bakos i. m. *szula*: 413, *szulica*: 366, 391, 413, 451.

a forrását a *szulák*-ban vélem megtalálni. A székely nyelvjárásban a *szulák* 'fullánk' jelentésben használatos (Gálffy–Márton 1987: 161). Valószínűnek tartom, hogy a *szula* hangalakú szót a *szulák*-kal összefüggésben értelmezték. (Az is lehetséges, hogy az előbbi az utóbbi származékának tekintették. Ez azért feltételezhető, mert az adattárban bőven van példa arra, hogy a *-k* végződésű lexéma utolsó hangja elvonódott, mivel a többes szám jeleként értelmeződött. A *szulák* 'fullánk' jelentésével kapcsolatban a fejtegetést lásd néhány bekezdéssel lennebb a *holbura* tárgyalásánál.) Tehát *szulák* → *szula* irányú jelentés-besugárzás történt. A *szulica* pedig a *szula* kicsinyítő képzős alakjának tekintették, és így természetes lehetett a jelentésmezők érintkezése. (Erre a jelenségre is lehet példákat idézni, amint a későbbiekből majd kiderül.) A feltételezést támogatja az, hogy mind a *szula*, mind a *szulica* szerepel 'fullánk' jelentésben a székelyes csángóban. Tehát a jelentéslánc így írható fel:

1. *szulák* 'fullánk' → *szula* ('cipészár')
2. *szula* 2. 'fullánk' → *szulica* (1. 'lándzsa'; 2. 'ösztöke')
3. *szulica* 3. 'fullánk'

Egy másik tisztázatlan jelentésváltozás szintén a jelentés-besugárzás jelenségével értelmezhető. A *matraguna* kölcsönszó a Kis-Szamos menti és a Borsa völgyi nyelvjárásban 'rendetlen öltözetű' jelentést is felvette. (A *mătrăgună* román etimon 'nadrágulya' jelentésű.) Ehhez a jelentésváltozáshoz sem Bakos, sem az RK nem fűz megjegyzést. Mivel a szemantikai tartalom alapján nemigen vezethető le ez a jelentésmódosulás, a hangalaki paradigmásor hatására gondolhatunk. A *matahula*, m. t. *huj* alakváltozatokban is élő *matahála* 'rendetlen öltözetű nő' jelentésű. Úgy gondolom nem alaptalan ennek a kölcsönszónak a jelentés-besugárzásával magyarázni a változást, hiszen mind a *matraguna*, mind a *matahála* ismert a mezőségi nyelvjárásban.

A román 'karalábé; teke, ütőfa' jelentésű *gulie* a székely nyelvjárásban *gulye*, *gulya* alakúvá lett. Az eredeti jelentésekhez egy újabb társult: 'ütés okozta daganat'. Ebben a jelentésben kizárólag *gulja*, *gulya* alakban jegyezték le. Az eredeti szemantikai tartalom aligha motiválja ezt a jelentésváltozást. A kölcsönelemnek ez a jelentése szerepel Bakos Ferenc monográfiájában és az RK-ban, de egyikben sem találtam magyarázatot a jelenségre.⁵⁴ Van a kölcsönszavak sorában egy olyan hangalakú szó, amely csupán egyetlen fonémában különbözik a *gulya* hangsorától és jelentésben megegyezik vele. Ez a kölcsönelem a *gusa* (7). A két lexéma hangalaki közelségének az is kedvez, hogy mindkettőből származékige is keletkezett, és ezek is a hangalak és jelentés szempontjából érintkeznek:

- gulya* (4) → *felgulyádzik*, *fölgujásodik* 'feldagad, megdagad'
gusa (7) → *fëlgusál* 'feldagad'

Annak a feltételezésnek a valószínűségét, hogy a *gusa* szemantikai struktúrája hatott a *gulya* jelentésére, erősíti az, hogy mind a főnévi, mind az igei alakok a székely nyelvjárásban elterjedtek.

A kölcsönszó jelentésváltozását elősegítheti egy hasonló hangtestű és jelentésű lexéma. A r. 'oldan 'süldönyül' → 'süldő (disznó, nyúl)' a csángóban lezajlott jelölésmódosulás a minősítő szemantikai komponens ('süldő') alapján levezethető. Ámde a hasonló fonémaszerkezetű, általánosabb jelentésű m. *godán* 'süldő' és román etimonjának (*godană* 'kocamalak') lehetséges hatásával is számolni kell, hiszen a *godán* a *süldő* dublettjeként él a moldvai csángóban. Ugyancsak ezt az értelmezést támogatja az, hogy a *soldán* jelentése máshol is ilyen irányba mozdult el: Ádámoson 'hízott disznó' jelentésben jegyezték le. Tehát a jelenség hasonló hangalakok és a denotatív értékek összjátékának eredményeként értelmezhető. Ilyen vonatkozásban itt is több irányból támogatott folyamat érvényesült.

⁵⁴ Bakos i. m. 295, RK (*gulye* címszó). Szinnyei József és Blédy Géza adattárában is szerepel a *gulya*, de nem a vizsgált jelentésben (Szinnyei 1895: 537; Blédy 1942: 49).

A hasonló hangalakú kölcsönszavaknak ez a nagyfokú jelentésbeli érintkezése valószínűleg azzal magyarázható, hogy a még meg nem honosodott és idegennek érzett lexéma a beszélő memóriájában hangalakilag nem annyira árnyalt, nem annyira mélyen rögzült, mint egy gyakori anyanyelvi szó hangsora.⁵⁵ Bizonyára itt a hangzássémák szófelismerésben játszott szerepével is számolnunk kellene, ha lenne elegendő ismeretünk ezen a téren. Hiszen az újabb pszicholingvisztikai kutatások szerint a szófelismerés nem mindig balról jobbra haladva, a megjelölés sorrendjében történik (Grosjean 1996: 9).

Tulajdonképpen a román nyelv hangalaki paradigmáinak befolyását is figyelembe kell venni, mivel kölcsönzésre nem került román szavak feltételezhető hatása is kimutatható. A *kotingoj* például a magyar nyelvjárásokban 'lusta kamasz' jelentéstüvé lett. A román *cotîngoi*, *cotîngan* jelentése 'kamasz, suhanc'. Hajlamosak lennénk a jelentésváltozást a hangalak expresszivitásának hatásával magyarázni, de itt nem erről van szó. Az ATLRT szerint Erdély északi román nyelvjárásában a *cătingan*, *cîtingan* határozószónak 'lassan, nehézkesen' jelentése van. Így minden valószínűség szerint mind a *cotîngan*, mind a *cătingan* belejátszott a magyar *kotingoj* jelentésének alakulásába:

{r. *cotîngan* 'kamasz' × r. *cătingan* 'lassan, nehézkesen'} > m. *kotingoj* 'lusta kamasz'

A *streáng* jelentésváltozásában is egy hasonló hangalakú román lexéma jelentésének a nyomát fedezhetjük fel:

m. *streáng* (*strángój*) 'suhac' < r. *treang* 'kötél, istráng'
(r. *trengar* 'suhanc' → m. *streáng*)⁵⁶

Az is előfordul, hogy az expresszívnek érzett kölcsönszó jelentésének módosulására mindkét nyelvi rendszerből találunk magyarázatot, és akár kettős hatást is feltételezhetnénk. Jó példa erre a következő:

r. *clefeti* 'csámcsog, cuppant' > m. *klefetyál* 'pletykál'
r. *cleveti* 'pletykál' (m. *pletykál* → *klefetyál*)

Ilyen esetekben nehéz dönteni valamelyik nyelv paradigmáinak kizárólagos hatása mellett. Bár a magyar *pletykál* közelebb áll hangalakilag a *klefetyál* kölcsönszóhoz (talán az egyetlen hangalakilag vele rokonítható magyar ige), a román *cleveti* nyelvjárási ejtésben hangalakilag nagyon közel kerül a *klefetyál*-hoz, és így hatásával éppen úgy számolhatunk, mint a magyar ige esetében. (Ezért is tulajdonítják az RK szerzői a *cleveti* hatásának a jelentésváltozást.) De ugyanakkor a fentebb említett kettős irányú befolyásoló erő gondolatát sem vethetjük el egészen. Ugyanilyen értelmezési keretben tárgyalható a *szeketura* jelentésszerkezetének változása:

m. *szeketura* 3. 'másokat bosszantó személy'; 4. 'bosszantás' < r. *secătura* 'értéktelen, jelentéktelen dolog, semmiség, értéktelen személy'

Itt elsősorban az erdélyi magyarság nyelvében elterjedt német közvetítésű *szekál* és főnévi származékának a *szeketura* hatására gondolhatunk, de teljes bizonyossággal nem zárhatjuk ki az azonos jelentésű román *sicîitor* jelentés-besugárzásának a gondolatát sem.

⁵⁵ Grosjean szerint a kétnyelvűek memóriájában érvényesül az ún. *anyanyelvi homofon effektus*. Ez abban nyilvánul meg, hogy az olyan kölcsönszó, amelynek hasonló hangalakú anyanyelvi megfelelője van, sokkal nehezebben rögzül az emlékezetben, mint bármely más nem ilyen természetű kölcsönszó (Grosjean 1995: 9–10).

⁵⁶ A *strengar* lehetséges hatásának a gondolatát az RK-ből vettem. Az RK a jelentés változását a szemantikai tartalom felől is megindokolja. A 'kötél' jelentéséből véli levezethetőnek ezt a denotatív érték-módosulást a 'kötélrevaló' → 'suhanc' alapján. Ez a feltételezés nem zárható ki teljes mértékben, mégis valószínűbbnek tartom a r. *strengar* 'suhanc' hatását. (A szó ismert voltát igazolja az, hogy 'csavargó' jelentésben át is került a magyar nyelvjárásokba.)

Nemcsak a paradigmasor hatásának eldöntése lehet problematikus, hanem annak a megítélése is, hogy egyáltalán paradigmahatással van-e dolgunk, vagy pedig névátvitellel. A *holbură* jelentésváltozása jó példa erre:

r. *holbură* 'apró szulák' > m. *holbura* 1. 'apró szulák', 2. '(méh)fullánk'

Az RK névátvitellel magyarázza a jelentésváltozást (175. l.), Bakos Ferenc pedig a magyar *szulák* hangalaki hatásával (1982: 97). Az utóbbi vélemény nagyon megkérdőjeleződik, ha figyelembe vesszük, hogy a székely nyelvjárásban a *fullánk* dublettjeként él a *szulák* hangalakú szó (Gálffy–Márton 1987: 161). Itt vagy valóban arról van szó, hogy a székely nyelvjárásban a *fullánk* metaforikus viszonyban van a *szulák*-kal, vagy pedig téves jelentéserőtelmezés történt: a *holbura* 'szulák' jelentését 'fullánk'-nak értették, mivel a nyelvjárási közös jelentés összekapcsolja őket, és így nem feltételezhetünk a jelentéstől független hangalaki paradigmasor-hatást.

10.2. Népetimológia

A meg nem honosodott kölcsőnelem hangalaki jelöltsége abban is megmutatkozik, hogy a beszélő az idegennek, motiválatlannak érzett lexéma hangsorát néha úgy módosítja, hogy értelmessé, magyarossá teszi azt. Mivel a hangalak és a jelentés szempontjából hozzá legközelebb álló magyar szó hatására történik ez a módosulás, a hangalaki paradigmasor hatásának egy sajátos eseteként könyvelhetjük el. Rendszerint a kölcsőnszó hangalakjának csupán egy része (szó eleje, szó vége) változik meg. Ez a hangalaki módosulás a legtöbbszor nem jár jelentésváltozással, csupán a szó a magyar nyelvérzék számára motiválttá válik:

r. *comarnik* 'féleresz a juhakolban, ahol a juhokat fejik' < m. *komárnyék* 'ua.'⁵⁷

r. *solniță* 'sótartó' < m. *sónica* 'ua.'

r. *huhurez* 'bagoly' < m. *huhurém* 'ua.'

Olyan adataink is vannak, ahol a hangsor változása jelentésmódosulással társul:

m. *ficsúr* 'előkelősködő, pierkőc fiatalember' < r. *fecior* 'fiúcska, legény'

m. *kártof* 2.: *kártofil* 'karfiol' < r. *cartof* 'burgonya'

m. *koklănc* 'a kendő szövésmintája' < r. *cocleț* 'nyüistszem, harisnyaszem'

zemorda 'zsenedice' < r. *zămurcă* 'híg lére eresztett étel'⁵⁸

Nehéz volna eldönteni, hogy melyik következik be hamarabb: a hangalak vagy a jelentés változása, hiszen a kettő feltételezi egymást. A hangalak változása azonban további jelentésmódosulásokat idézhet elő. Így például a *zemordă*-t 'meleg leves, orda' jelentésben is lejegyezték (Bakos i. m. 185).

Megjegyzendő, hogy az ilyen módon létrejött lexémák a jelölési módban különböznek. Ilyen vonatkozásban nem egyenértékűek a hasonló vagy azonos jelentésű magyar nyelvi megfelelőjükkal, hiszen jelölési módjukkal a megnevezett tárgynak más és más tulajdonságát emelhetik ki. A *komárnyék* jelentés szempontjából nem azonos a *félerezzel*, hiszen jelentésstruktúrájában ott hordozza az 'árnyék' jelentésmozzanatot, amely egy funkcionális nézőpontból jellemzi a jelöltet.

A népetimológia érvényesülési köre tovább tágul, ha figyelembe vesszük, hogy a **kötött morfémák** szintjén is kimutatható. Fennebb népetimológiának tekintettük azokat az eseteket, amelyekben a kölcsőnelem hangalakja azért módosult, mert hangsorának valamely elemét (elemét) egy hozzá hangalakilag közel álló anyanyelvi morfémával azonosították. Ugyanez törté-

⁵⁷ Bakos is a népetimológia megnyilvánulásának tekinti a székely nyelvjárásokban lejegyzett *komárnyék* hangalakot (i. m. 52).

⁵⁸ Az RK is jelzi, hogy a *zemorda* és a *kártofil* hangalakjának módosulásában a népetimológia is szerepet játszhatott. A *ficsúr* hangalakot Bakos is a népetimológia eredményének tartja (Bakos i. m. 52).

nik akkor, amikor elvonással megrövidül egy morfológiailag összetett szónak gondolt lexéma hangsora, ha ez azért megy végbe, mert tévedésből a fonémasor valamely elemét magyar toldalék funkciójával azonosították. Ilyen meggondolás alapján sorolom a népetimológia körébe az alábbi jelenségeket.

A románból átkerült főnevek *-a* végződése némelykor birtokos személyragként értelmeződött, és emiatt elvonódott:

- m. *bánic* (< *bánica*) '15–20 literes véka' < r. *baniṭă* 'ua.'
- m. *matász* (< *matásza*) 'nyersselyem' < r. *mătasă* 'ua.'
- m. *musztác* (< *musztăca*) 'bajusz' < r. *mustaṭă* 'ua.'

A szóvégi *-t*-t és *-k*-t vélt tárgyragként, illetve többes számú jelként vonták el a következő esetekben:

- m. *goda* (< *godák*) 'kocamalac' < r. *godac* 'egyéves malac'
- m. *kalabálé* (< *kalabálék*, *kalabalyik*) (cs) 'veszekedés, csetepaté' < r. *calabalíc* 'ua.'
- m. *domika* (< *domikát*) 'kenyérleves tûróval' < r. *domicat* 'ua.'
- m. *roska* (*roskát*) 'vörhenyes, piros szőrű (állat)' < r. *roşcat* 'vörös(es)'
- m. *szpurka* (< *szpurkát*) 'ronda' < r. *spurcat* 'mocskos, undorító'

Hasonlóképpen tévesen magyar helyhatározóragnak értelmeződhet a szóvégi *-ba* és *-n* (*kocsorba* 'juh fülébe vágott jegy' → *kocsor*: "többnyire a *kocsorukba* szoktak jelet vágni"; *gircsán* 'ádámcsutka' → *gircsa*). Arra is van példa, hogy a szó eleji *z*-t a magyar *az* határozott névelőhöz tartozónak érezték, és így elhagyták: *zárrár* 'sárgabarackfa' → *árrár*; *zesztre*, *zésztre* 'hozomány' → *észtrë*, *esztre* (cs).⁵⁹

10.3. Belehallás

A belehallás jelensége rokon a népetimológiával, hiszen itt is az idegennek, ismeretlennek érezt lexémát rokonítják valamely hasonló hangalakú anyanyelvi szóval. Csakhogy a népetimológia esetében ez mindig a lexéma hangsorának megváltozásával jár együtt, a belehallás esetén pedig a hangsor változatlan marad. Ugyanakkor abban is különbözik a belehallás jelensége a népetimológiától, hogy itt mindig jelentésváltozás áll be annak a hasonló alakú magyar szónak a hatására, amelyet fölfedezni vélnek a kölcsönelem hangstébeiben:

- m. *berszán* 4. 'vesszőből font **szán**forma gyermekjáték' < r. *bîrsan* 'barcasági'; 'juhfejta'
- m. *szárika* 'nadrág helyett viselt vászonból készült nadrágszár' < r. *sarică* 'guba, szűr'
- m. *vakisa* 'rövidlátó ember' < r. *oacheşă* 'fekete szemű, szemöldökű és hajú ember'; szeme körül fekete karikás juh'

A belehallás jelensége is kapcsolódik a **kötött morfémák** jelentésformáló funkciójához. Belehallás által olyan fonémacsoportok értelmeződhetnek kötött morfémáknak, amelyek az átadó nyelvi rendszerben nem töltenek be ilyen funkciót. Így például a román *-că*, *-iṭă*, *-uṭă* végű szavak a magyarban *-ka*, *-ica*, *-uca* szóvégüvé lettek, és némely esetben **kicsinyítő képző**ként értelmeződtek. Ezt a feltételezést egyértelműen igazolja a jelentésváltozások iránya: az ilyen szavak egy része jelentésszerkezetébe felvette a 'kis', 'apró' szemantikai komponenst. Ezt szemléltetik a következő adatok:

- r. *-ṭă* > m. *-ca* :

⁵⁹ A példaként idézett kölcsönelemek hangalakját elvonás eredményeként értelmezi Bakos Ferenc (i. m. 66–7) és az RK is (lásd a megfelelő szócikkeknel). Az RK a *szpurka* eredetétetését lehetségesnek tartja a r. *spurc* 'piszok' melléknévből is. A szó eleji *z*- elhagyására hozott példák nem szerepelnek Bakosnál.

- r. *căruță* 'kocsi, szekér' > m. *karuca* 1. 'kisebb ökörszekér', 3. 'kis szekér'
 r. *roșeață* 'kivörösödés, kiütés' > m. *rosăca* 'kis hólyag (az inyen)'
 r. *codiță* 'hajfonat' > m. *kódica* 'kislányok hajfonata'
 r. *cîrțiță* 'sipoly' > m. *kertica* 'kis seb'
 r. **-că** > m. **-ka**:
 r. *gîlcă* 'gubanc' > m. *gilka* 'apró csomó (a megsodort fonalon)'
 r. *măciucă* 'bunkó, csomó' > m. *macsuka* 8. 'kis csomó'
 r. *motroască* 'fonalköteg' > m. *matruska* 'az újra felcsavart kis fonalköteg'

A román szövégződés ilyen irányú értelmezését megkönnyíti az, hogy analóg szerkezetekről van szó, hiszen a románban van *-că*, illetve *-iță*, *-uță* kicsinyítő képző: *badercă* 'kis hordó'; *budașcă* 'kis méretű faedény'; *flișcă* 'kis éles hangú síp'; *putincă* 'kis fabödön'; *bisericuță* 'kis templom'; *clăiță* 'kisebb kalangya'; *cocuță* 'kisméretű kalács'; *dubiță* 'kisebb zárt autó'; *guruță* 'kisebb zárt autó'; *portiță* 'kiskapu' stb. De amint a fenti példákból látható, az azonos hangalakú szövéget akkor is kicsinyítő képzőként fogták fel, amikor a román etimon hangalakjában és jelentésében ez a funkció nem mutatható ki. A két nyelv kicsinyítő képzőinek hasonló hangalakúsága kedvező alapot teremt az ilyen jellegű interferencia érvényesülésének.

A kötött és a szabad morféma határának eltolódása szintén a belehallás jelenségéhez kapcsolható szemantikai folyamatot tükröz. A gyakorító igéket vizsgálva figyeltem fel arra, hogy a *-gál* szövéget gyakorító képzőként fogták fel az olyan igéknél, amelyeknek román etimonjai *-g* tövégiiek (vagy ilyenként értelmeződnek) és a magyarban *-(á)l* igéképzővel honosodtak meg. Ezt az ige jelentésének gyakorító mozzanattal való gazdagodása igazolja:

- r. *zbîng* 'valamely eldobott tárgy ütközésekor keletkező hangot utánzó szó' > m. (meg)*zbingál* 'meghajigál'
 r. *jîngăș* 'finom, gyöngéd, törékeny, válogatós, finnyás' > m. *zsingás* 'kényes, válogatós' → *zsingál* 'vizsgálgat' (vevő az áru minőségét)

Nagyon természetes volna a román etimon alapján, hogy a *zbingál* ige 'meghajít' jelentésben legyen használatos, de a szövégződésbe a magyar beszélők „belehallották” a gyakorító jelentésre utaló *-gál* szuffixumot is, és ez kihatott a kölönszó jelentésének az értelmezésére.

10.4. Alakvegyülés (kontamináció)

A hasonló hangalakú és jelentésű szavak keveredése a kétnyelvűek beszédében szintén azt igazolja, hogy a hasonló hangalakuszerkezetű lexémák kölcsönösen felidézhetik egymást attól függetlenül, hogy azok melyik nyelvi rendszerbe tartoznak. Tehát hangalakilag keveredhet egy román és egy magyar szó (*cimint*, *pucinkó*), egy még meg nem honosodott kölcsőnelem és egy magyar szó (*klontyog*, *flantyog*), és ami a leggyakoribb, két kölcsönszó (*gogosál*):

- m. *cimint*: *cimintkő* 'cementkő' = r. *ciment* 'cement' X m. *cement*
 m. *pucinkó* 'kicsi, alacsony (ember)' = r. *puțin* 'kevés' X m. *picinkó* 'kicsiny'
 m. *klonkog* 'kotyog (a tyúk)' = m. *klosk.* *jál* 'kotyog a kotló' (< r. *cloșcăi* 'ua.') X m. *kotyog* 'ua.'
 m. *flantyog* 'vartyog a kotló' = m. *flankotyál* (< r. *floncoti* 'ua.') X m. *vartyog*
 m. *gogosál* 'paradicsompaprika' = m. *gogosár* 'paradicsompaprika' X m. *gogosél* 'kicsi kalács, fánk'

10.5. Hangalakkölcsönzés és hangzásséma-érintkezés

Bizonyos román szavak átvételét, parole-kölcsönszóként való használatát hasonló hangalakú és jelentésű magyar szavak is elősegíthetik. Ez a jelenség szorosan kötődik a kétnyelvűség

kérdéséhez. Kimutatták ugyanis, hogy a kétnyelvűek mentális szótárában két nyelv azon lexémái, amelyek egymással homofonikus és szinonimikus viszonyban állnak kölcsönösen felidézhetik egymást, és nem véletlenül a két nyelvi rendszer lexikális szintű interferenciája ilyen esetekben a legmagasabb fokú (Grosjean 1995: 9–12; Hell 1998: 91–120; Kroll–Groot 1997: 172–3). Az ilyen szópárok halmazából külön kiemelném az onomatopoétikus jellegűeket. A hangutánzó szók eleve érzékenyebbek a változás iránt, erősen hajlamosak a hangalaki módosulásra, mivel a természeti jelenség hangjait a nyelv fonéma-rendszere csak megközelítőleg és ingadozóan adja vissza (Benkő 1988: 88–89). Ilyenként az anyanyelvi és a hasonló hangalakú és jelentésű kölcsönszó úgy jelenhet meg a beszélő számára, mint ugyanazon lexéma hangalaki variánsa, és ez elősegítheti az átvétel integrációját: *handranyál* – *hadar*; *harkajál* – *horkol*; *huhuriíl* (cs) – *huhog*; *kukurigu* – *kukuriku*; *m. k. jíl* (cs) – *makog*.

A nem onomatopoétikus és visszakölcsönzésnek nem minősíthető elemeknél is megfigyelhető az ilyen jellegű **hangalakkölsönzés** jelensége: *ármonika* (cs) – *harmonika*; *brázda* – *barázda*; *buzdogány* – *buzogány*; *brána* – *márna*; *csuperka* – *csiperke*; *fákliá* – *fáklya*; *hollëra* (cs) – *kolera*; *kápák* – *kupak*; *kokos* – *kakas*; *korcsitura* – *korcs*; *prédika* – *prédikáció*; *rozmálin* (cs) – *rozmarin* stb. De vannak olyan átvételek, amelyek nem tekinthetők pusztán hangalakkölsönzésnek, bár van bizonyos mértékben hasonló hangalakú és jelentésű magyar megfelelőjük, mivel az érintkező lexémák közötti hangalak szerkezeti eltérés jóval nagyobb, mint az előbbieket esetében, és néha jelentés-eltolódás is jelentkezik, mint az alábbi adatsorban előforduló *taratyál* esetében: *bulbuk* – *buborék*; *bulbukál* – *buborékol*; *h. rejál* – *hörög*; *c. c. jél* – *cincog*; *supojál* – *suttog*, *taratyál* (< r. *a trata* 'megtárgyal, megbeszél') '*fecseg, karattyol*' – *karattyol*. Ilyenkor a hasonló hangzássémák alapján történő érintkezésre gondolhatunk.

11. Expresszív hangalakú kölcsönelemek jelentésköre

Melyek azok a jelentésmezők, amelyek nagyobb mértékben igénylik a kifejező hangalak használatát? A hangutánzó kölcsönelemek esetén ezt – előzetes feltevéseink alapján – aránylag pontosan meghatározhatjuk. De mi a helyzet a hangulatfestő lexémákkal? Miért olyan nagy a számuk bizonyos fogalomkörök esetében? Ebben az alfejezetben bemutatott eredmények és következtetések ezekre a kérdésekre adandó válaszokat újabb szempontokkal gazdagítják.

Az onomatopoétikus elemek jelentéskörök szerinti megoszlásának aránya az erdélyi és a csángó adattárban nagyjából megegyezik. Ezért a számszerű adatok a következőkben a csángó és az erdélyi expresszív lexémák összesített eredményeire vonatkoznak. Mivel szófajonként különböznek a jelentéskörök, előbb a kifejező hangalakú főneveket, mellékneveket, majd az igéket tárgyalom ebből a szempontból. (A szófajoknak ez a sorrendje egyben az onomatopoézis arányának a növekedését is mutatja.)

11.1. Főnevek

A hangalakilag motivált főnevek legnagyobb jelentésbeli csoportja **negatív emberi tulajdonságokra** vonatkozik. (Az expresszív hangalak szerkezetű főnevekből 30-ra [28,57%-ra] jellemző ez a denotáció.) Az ilyen jellegű főnevek csoportján belül a jelentéskörök tovább pontosíthatók. Így meg lehet különböztetni belső jellemvonásra, magatartásra és külalakra vonatkozókat. Megjegyzendő, hogy valamennyi alcsoportot közösen jellemzi az olyan tulajdonságokat láttató nézőpont, amelyek eltérnek a megszokottól, az elvárttól, az átlagostól, azaz nem illeszkenek be bizonyos kognitív sémákba, nem prototipikusak. Az ilyen főnevek többsége jelentésszerkezetében minősítő jelentésmozzanatot hordoz, és ez a jelölési sajátosságuk a mellékne-

vek funkciójához közelíti őket.⁶⁰ **Jellemvonást** jelölő főnevek: *babaló* 2. 'kappan, gyáva, fataró'; *básibozuk* 'erőszakos gyerek'; *bulándra* 2. 'erkölcstelen nőszemély'; *flandura* 2. 'romlott erkölcsű nő'; *kotingoj* 2. 'rest suhanc'; *lász. m. lász. tye* 'közömbös, nemtörődöm ember'; *pápaláptye* 'tutyimutyi, nemtörődöm ember'; *tránká-flánká* 3. 'semmirevaló'; **maga-tartásra** vonatkozók: *bolunzia* 'bolondozó, tréfálkozó ember'; *bufnica* 2. 'hallgatag (ember)'; *flostyora* 'pletykáló személy'; *flyiák* 'ocsmányságokat beszélő ember'; *hadarág* 3. 'gyors beszedű ember'; *h. mnyiszitura* 'falánkember'; *potlogár* 'csirkefogó, tolvaj'; **külalakra, fizikai megjelenésre** utaló főnevek: *buha* 3. 'buksi'; *buhuna* (cs) 'nagy és borzas fejű ember'; *burduf* 3. 'pocakos'; *burdus* 'terhes nő'; *butura* 3. 'idétlen, rút'; *c. nk* 'alacsony ember gúnyneve'; *csorogár* 'szegény ember'; *durdána* 'testes nő'; *gologány* 2. 'hórihorgas, magas növésű ember'; *házmándó* 'magas termetű ember' (Zsemlyei 1974: 465); *krák* 5. 'görbe lábú (ember)'; *prikulics* 5. 'alacsony, csúnya ember, gyermek'; *pucinkó* 'kicsi, alacsony ember'; *pucinyel* 'kicsi, alacsony ember'; *puturosz* 2. 'esetlen, nagy darab asszony'.

Az **állatnevek** kölcsönzésében szintén szerepe van az onomatopoézisnek. A hagyományos szemléletben az olyan nevek kölcsönzése, amelyeknek a fogalmi jelentés szempontjából van anyanyelvi megfelelője, luxuskölcsönzésnek tűnik. Csakhogy nem a referenciális jelentés az egyedüli kritériuma a kölcsönzésnek. Ha az átadó nyelvben a jelöltnek hangalakilag motivált neve van, ez jelentős mértékben támogatja, elősegíti a kölcsönzés folyamatát. A bagoly nevei a románban szinte kivétel nélkül expresszív hangalakúak, ezért nem meglepő, hogy olyan nagy számban kerültek át az erdélyi magyar nyelvjárásokba. Az onomatopoézis szerepét igazolja az a tény is, hogy a kifejező hangalakú állatokat jelölő szavak közül mindössze négy van olyan, amely egyszeri előfordulása. A hangutánzóí jelleget itt is számba jöhet az anyanyelvi hangalaki paradigmatörés hatása. A *picigoj*, *picigus* hangalak a magyar beszélő mentális szótárában a *pici* szócsaládjával lép érintkezésbe, és ez is növelheti kifejezőerejét. Ugyanakkor az *i* kicsiséget jelölő említett nyelvi univerzálé gondolatát sem lehet itt teljesen figyelmen kívül hagyni. Hogy a jelenség nem magyarázható pusztán a kiegyensúlyozott kétnyelvűség következményeivel, az abból is látszik, hogy az ilyen adatok sorában mindössze négy kizárólag csángó kölcsönelem szerepel: *b. nzar* 'cserebogár'; *b. nzoj* 'darázs'; *b. zd. ralégy* 'bögöly'; *bobok* (cs) 'kisliba'; *bondár* (cs) 'dongó, darázs'; *braszka* 'béka'; *buburuza* 'katicabogár'; *bufna* (cs) 'fülesbagoly'; *buha* 'bagoly'; *bungoj* 'bögöly'; *csokonyitara* 'harkály'; *csuvika* 'bagoly'; *huhuréz* 'bagoly'; *kokovéjka* (cs) 'bagoly'; *kukuvéa* 'bagoly'; *picigoj* 'cinke'; *picigus* 'cinege'; *pipiriga* 'katicabogár'; *pupuza* 'búbos banka'.⁶¹

A testrésznevek csoportjában is kimutatható az onomatopoétikus jellegű réteg. Világos, hogy itt mindössze hang(ulat)festésről lehet szó. Mégis mitől lennének expresszívek az erre a jelentésmezőre vonatkozó szavak? Figyeljük meg a következő kölcsönelemek hangalakját és jelentését: *g. tlány* 'ádámcsutka, gége, torok'; *gircsán* 'ádámcsutka'; *g. rgáloc* 'ádámcsutka'; *girtány* 'ádámcsutka'; *git* 2. 'nyeldeklő, ádámcsutka'. A transzpocíziós elmélet a hangmetaforák magyarázatát a hangképzésbeli érzéki tapasztalatokkal hozza összefüggésbe (T. Molnár 1993). Így járok el én is, amikor azt állítom, hogy a hátul képzett *g* hang az artikulációs élmény alapján a nem anyanyelvi beszélő számára igen kifejezőnek tűnhet a 'gége', a 'torok', az

⁶⁰ A minősítő jelentésjegyek részletes vizsgálatára a jelentésmezők tárgyalásakor kerül sor a következő fejezetben.

⁶¹ Az *állatterelgető indulatszók* kölcsönzési motivációinak sorában is jelentős szerepe van az onomatopoézisnek. A következő kölcsönelemek minden bizonnyal nem azért kerültek át a magyarba, mert a nyelvjárásainkban nincs a megfelelő állatnak terelgető szava: *cuga* 'disznó-, malachívó'; *cuksi* 'sertéshívogató'; *háccá* 'disznóüző szó'; *házza* 'lúdüző szó'; *hérc* 'birkaüző szó'; *h. szk* (cs) 'libahívó szó'; *kluca* 'kotlóhívó szó'; *utyu* 'kacsa-hívó szó'. (A kövér dölt betűs lexémák Bakos monográfiájának az RK-hoz írt kiegészítő jegyzetéből valók: 1982: 459–76.) A kérdésre *A szókölcönzés folyamata és indítékei* c. fejezetben részletesen kitérek.

'ádámcsutka' jelölésére.⁶² Hasonlóképpen nem lehet véletlen, hogy olyan 'száj', 'ajak' jelentésű kölcsönelemekre idézhetni példákat, amelyeknek a jelöltje a hangtestükben ajakkerekítéses magánhangzókat és/vagy ajakhangú mássalhangzókat tartalmaznak: *buza* 'száj; ajak'; *buzáta* 'ajak'; *guruca* 'szájacska'; *punga* 3. 'száj'; *pupuza* 6. 'száj'. Itt említem meg, hogy a bőr felszínén kidudorodó daganatok, kelések, kelevények megnevezésében az onomatopoétikus elemekre jellemző hangzássémák nyomait fedezhetjük fel: *buba* 'kelevény'; *buboj* 'kelés'; *buburuca* 'pattanás'; *gusa* 'ütéstől keletkezett daganat'; *kokor* 'ua.' (Bakos i. m. 467); *kókuca* 4. 'ua.'; *kukuc* 'daganat', *kukuj* (cs) 'ütéstől származó daganat'.

Úgy tűnik, bizonyos jelentésmezők valósággal vonzzák az expresszív hangalakú lexémákat. A földrajzi környezet, a természeti jelenségek jelentéskörét figyelve vettem észre, hogy a 'híg sár, latyak' szemantikai mező meglehetősen gazdag kifejező hangalakú kölcsönelemekben: *csurufála* 'híg sár'; *csuruflyáka* 'ua.'; *flácska* 'ua.'; *fl. sk. ráj* 'híg sár, latyak'; 'latyakos idő'; *flocs* 'híg sár'; *floszkotya* 'ua.'. Hogy ez a szemantikai mezőben erőteljesebb igény mutatkozik a hangalaki motivációra az abból is látszik, hogy két, egészen más jelentésmezőbe tartozó expresszív hangalakú kölcsőnelem is felvette ezt a jelentést: a *pápaláptye* és a *mamaliga*. Az előbbi eredetileg 'nemtörődöm ember'-t jelent, az utóbbi 'puliszkát' (Zsemlyei i. m. 424). A víz jelenlétét feltételező természeti jelenségek megnevezése gyakran hordoz onomatopoétikus jelleget: *burbuna* 'örvény'; *csorbana* 1. 'kis forrás'; 2. 'pocsolya, tócsa' (Zsemlyei i. m. 377); *csórogy* 'forrás'; *gírla* 'örvény'; *ropota* 'záporosó'; *virtyézs* 'forgó, örvény'.

A beszéd és általában az emberi hangjelzés jelentésmezőjét ugyanez az onomatopoétikus igény jellemzi: *dajna* 3. 'részeg kornyikálás'; *gercsáva* 'kötekedés, galiba'; *hadarág* 3. gyors beszédű ember'; *hálá-bálá* 'zsivaj, hangos beszéd'; *kalabálé* 'veszekedés, csetepaté'; *tránká-flánká* 'zagyva beszéd'.

11.2. Melléknevek

A kifejező melléknevek nagy többsége negatív emberi tulajdonságokra vonatkozik (jellembeli gyengeség, előnytelen testalkat, értelmi fogyatékoság, beszédhiba). Az erdélyi expresszív mellékneveknek 81,42%-a ilyen természetű. A csángó adatokban ez az arány 80,95%-os. (Ez az eredmény is azt mutatja, hogy nem hiba az onomatopoétikus kölcsönelemek jelentéskörök szerinti megoszlását együtt, a kölcsönszó egészében vizsgálni.) Mivel szám szerint 91 kifejező hangalakú melléknév található az adattárban, eltekintek a teljes felsorolásuktól. Ehelyett csupán idézek belőlük példaként a különböző jelentésmezők gazdagságát szemléltetve. Jellembeli gyengeségre vonatkozók: *babalók* 3. 'ügyetlen'; *básgulubás* 'ua.'; *bujgujet* 'zavarodott, ütődött'; *buk. m. lai* 'szerencsétlen'; *ganga* 'ügyetlen, esztelen'; *góga* 'ügyetlen'; *k. p. cinát* 'csökönnyös, makacs'; *m. k. tyila* 'ügyetlen, lágy ember'; *nētēntok* 'ügyetlen, bamba, félénk, gyáva'; *prapagyit* 'ügyetlen'; *pucita* 'lusta'; *sz. k. jít* 'fösvény'; *tánáná* 'gyámoltalan, félénk'; *tándá-mándá* 'ügyetlen, szerencsétlen'; *tetántugyi* 'mamlasz, élhetetlen'; *tyiká-puká* 'gyenge, gyáva' (Bakos 1982: 476) stb. Előnytelen testalkatot, megjelenést megnevező expresszív hangalakú melléknevek: *burduhósz* 'pocakos'; *burgya* 'ua.'; *debelát* 'rendetlen öltözkű'; *döblec* 3. 'testes, kövér'; *flandurósz* 'rongyos, hanyag öltözetű'; *kokosát* 'púpos, görnyedt hátú'; *krákács* 'karikalábú'; *krákos* 'görbe lábú'; *pucoj* 'alacsony növésű (ember)'; *punytyikusz* 'potrohos'; *puzdirika* 'alacsony (ember)'; *zdránca* 2. 'hanyagul, rendetlenül öltözködő, rongyos' stb. Az értelmi fogyatékoságra utaló melléknevek: *blesztemát* 3. 'buta'; *c. knit* 'ütődött, félköttya'; *kl. tyit* 'bolond, ütődött'; *prosztuj* 'együgyű, buta'; *prosztuló* 'ostoba'; *tonita* 'bárgyú, ostoba' stb. Hibás, szokatlan beszédű egyéneket minősítő melléknevek: *b. lb. jít*

⁶² Bakos Ferenc pontosan erről a hasonló hangalakú és jelentésű kölcsönszólánról azt írja: „nem világos azonban, hogy mi vezetett átvételükre”, és nem is fogalmaz meg semmiféle feltételezést ezzel kapcsolatban (1982: 432).

'hebegő, makogó'; *csöpéléág* (cs) 'selyp'; *fanfa* 'orrán át beszélő'; g. *ng. jít* (cs) 'dadogó'; *tránká-flánká* 2. 'zagyva beszédű' stb.

11.3. Igék

Az indulatszókat leszámítva, az igék sorában a legnagyobb az onomatopoezis aránya. Az erdélyi igékből 107 (34,74%) expresszív hangalakú. A csángó adatok esetében ez az arány 16,26%-ot tesz ki.

Az onomatopoeitikus igék legnagyobb mértékben az **emberi hang megnyilvánulásának** kifejezésére szolgálnak. Ez az általános megfogalmazás magába foglalja a beszédre, énekre és a kevésbé tagolt artikulációra (morogás, dünnögés, horkolás) vonatkozó igéket. A 141 kifejező hangalakú igéből 36 (25,53%) ilyen jellegű: *b. lb. jál* 'hebeg, dadog'; *b. r. jál* 'bír kiáltással terelgeti a juhokat'; *bombog* (cs) 'mormog'; *bujgújál* 'félrebeszél'; *dajnál* 'részegen, rosszul énekel'; *d. k. jál* 'dadog'; *dondog* (cs) 'gagyog, dúdol, motyog'; *drongenýál* 'összevissza, sokat beszél' (Zsemlyei i. m. 403); *f. n. jál* 'dünnög'; *fliszkotyál* 'sokat beszél'; *forójál* 'horkol'; *g. lg. jil* (cs) 'kortyog, gargarizál'; *g. ng. jil* (cs) 'dadog, hebeg'; *harkajál* 'horkol'; *h. rkotyál* 'horkol' (Zsemlyei 1979: 19); *handranyál* 'hadarva beszél'; *hodorozsál* 2. 'sokat beszél; gyorsan beszél, hadar' (Zsemlyei 1974: 468); *holobotyi* 'sokat beszél, halandzsál'; *hurdukál* 2. 'bosszúsan veszekszik'; *k. k. jál* 'dadog'; *k. rnyag* (cs) 'dünnög'; *klefetyál* 'sokat beszél'; *kr. nc. il* (cs) 'csikorgatja a fogait'; *m. k. jil* (cs) 'dadog, makog'; *m. r. jál* 'morgolódik' (Zsemlyei i. m. 587); *mormojál* 'halkan, morogva beszél'; *moronsil* (cs) 'szemrehányást tesz, motyog'; *nyekezsal* 5. 'akadozva beszél'; *povesztyál* 'sokat beszél, fecseg'; *prohogyál* 2. 'sokat beszél'; *sopotyál* 'suttogva beszél'; *szforójál* 'horkol'; *szpovegyál* 'feleslegesen sokat beszél'; *taratyál* 'fecseg'; *tronkonyál* 'fecseg, karattyol'; *tyivujál* 'táncszót kiáltoz'.

Meglehetősen sok hangalakilag motivált kölcsőnelem az **állatok hangja** és a lexéma hangsora között teremt ikonikus viszonyt. Harmincegy ilyen referenciájú lexémát találtam, ami az onomatopoeitikus igék 21,98%-a: *bankól* 'vonít (a kutya)'; *b. nzag* 'döngicsél a méh'; *b. unál* 'vonít (farkas, kutya)'; *bizdirál* 'menekül a bögöly elől a szarvasmarha'; *b. zajál* 'zümög'; *b. zerál* 'szalad a marha a légycsípés elől'; *b. zzeg* 2. 'zümög'; *c. c. jél* (cs) 'cincog'; *f. sz. jál* 'sziszeg (a gúnár)'; *flankotyál* 'vartyog (a kotló)'; *formojál* 'dorombol (a macska)'; *g. g. jil* (cs) 'gágog a lúd'; *gujicál* 'visít (a malac)'; *h. r. jál* 'kutyát ingerel'; *háujil* (cs) 'üvölt, vonít (a farkas, kutya)'; *háukál* 'csahol, ugat (a róka)'; *h. rrag* 'vicsorítja a fogát, morrog'; *huhuri. l* (cs) 'huhog'; *k. rkicél* (cs) 'karicsál (a tyúk)'; *k. ujil* 'vonít (a kutya)'; *k. r. jál* 'karicsál (a tyúk)'; *vartyog* (a kotló); *k. rkeg* (cs) 'vartyog (a kotló)'; *k. rrag* 'ua.'; *kl. ncil* 'vicsorítja (a fogát a kutya)'; *klonkonál* 'kotyog (a kotló)'; *klosk. tyál* 'vartyog (a kotló)'; *kotkod. cseste* (cs) 'kotkodácsol'; *mormojál* 3. 'dorombol (a macska)'; *n. n. jál* 'döng (a méh)'; *tyivujál* 2. 'rikoltoz (a madár)'; *urlál* 'vonít, ordít (kutya, farkas)'. Ugyancsak ide tartoznak azok az állatterelgető lexémák, amelyek az állatok hangjának utánzásából keletkezettek. Ilyen például a *cuga-cuga* disznóhívó, a *kluca* (a kotló megszólítása) vagy az *utyu* kacsahívó (Bakos 1982: 476).

19 ige hangalakja expresszív módon utal különböző **emberi tevékenységekre** (főleg munkafolyamatokat) kísérő akusztikai jelenségekre. Ez a kifejező hangalakú igék 13,47%-a. (Az adatok sorában szereplő *bobol* nem annyira a jelölt cselekvéssel járó hangot, hanem inkább a műveletet és a művelet eszközeként használt kukoricaszemek mozgásának a hangulatát idézi.) A következő kölcsönszavakról van szó: *bakanyál* 'ütöget, farag, javít' (Bakos i. m. 458); *bobol* (cs) 'szítán rázott kukoricaszemekből jósol'; *cirkotyál* 'a juhbemérés előtt kissé megfaji a juhhot'; *csarszajál* 'kapával felületesen dolgozik' (Bakos i. m. 480); *csokonyál* 1. 'üt, ütöget'; 2. 'életlen szerszámmal vág' (Bakos uo.); *csoknyál* 'összeüt, piros tojást ütöget'; *csoplál* 'farag, bevág'; *csupelál* 'baromfit megkopaszt'; *dripejál* 'dörömböl, döngöl'; *drongenýál* 'kolompol';

frekál 'dörzsöl, súrol'; *hurdukál* 'gurít (pl. hordót)'; *klopotyál* 'harangoz'; *kolomponyil* (cs) 'út, megüt, csap, verdes'; *koponil* (cs) 'odaüt, ütöget'; *pagnyál* 'cserdít'; *szkocsorál* 'megpiszkál tüzet'; *tropotyál* 'zajosan jár, dobog, tánc közben a padlót ütögeti'; *trozkenyál* 'bő csizmában to-pog a lába'.

Ugyancsak 19 kifejező hangalakú ige (13,47%) vonatkozik a **tárgyak, természeti jelensé-gek** hangjelenséggel kísért mozgásformáira: *b. zzeg* (cs) 'pezseg, forr'; *bubojál* 'nagy lobo-gással és robajjal ég a tűz'; *bulbucsál* 'buborékol'; *bulbukál* 'buborékol'; *c. rál* 'szemerkél az eső'; *cirejál* 'szítál az eső'; *cirkejál* 'csepeg, csorran'; *d. rd. g 2.* (cs) 'csörömpöl, zörög'; *f. szag* 'sír (a nedves fa a tűzön)'; *flujerál* 'sípól (a mozdony)'; *hodorozsil* (cs) 'zörög, zaka-tol'; *hujil* (cs) 'zúg, lüktet'; *hurujil* (cs) 'zörög, zakatol'; *k. rc. g* (cs) 'nyikorog'; *klokotyál* 'zubog a víz'; *repetyél* 'ketyeg (az óra)' (Bakos i. m. 472); *szf. rag* 'sír a fa a tűzön'; *szf. réal* 1. 'locsog', 2. 'sistereg'; *vizseg* 'szortyog, cuppog a csizmába került víz'.

A hangélmény mellett és azzal együtt az expresszív ige a **cselekvés intenzitásának, ismét-lődésének** jelölésére is szolgálhat: *bubojál* 'nagy lobogással és robajjal ég a tűz'; *frekál* 'súrol'; *klipecsál* 'pislog'; *k. rm. nál* 'vakarózik'; *szkocsorál* 'megpiszkál tüzet'; *zgriburál* 'reszket'.

Végül még megemlítendő két, az előbbieknél jóval kisebb csoport: az egyik a **gyermekjá-tékokban** végzett műveletekre, a másik a **testi érintkezésen alapuló emberi viszonyulásokra** vonatkozik. Amint a következő két példasor szemlélteti, a kettőt nem mindig lehet élesen elha-tárolni. Ugyanakkor ezekben az adatokban a gyermeknyelv hangalaki motiváltságának az igé-nyét is láthatjuk: 1. *bizsázik* 'tüzzel játszik'; *bizsil* 'tüzzel játszik'; *c. k. nyál* 'gyermekjáték: a labdát az ütővel elüti'; *durdukál* 'hengergőzik'; *durdulikáz* 'hengergőzik'; *durigázik* 'hengergőzik'; *gudurál* 'játszik (a gyermekkel)'; *hucázik* (cs) 'hintázik'; *hucucál* '(a gyermek) föl és le ingatja magát; karján kisgyermeket hintáztat'; *pupelázik* 'bújocskázik'; *zb. negejál* 'vessző végére szúrt agyaggömböcskét elröpit'; 2. *digilál* 'csiklint'; *gidil* 'csikland'; *gugulál* 'becéz, simogat'; *(mek)pupul* 'megcsókol'; *álintál* 'dédelget, becéz' stb.

12. A hangalaki illeszkedés és a jelentés összefüggése

A román–magyar nyelvi interferencia vizsgálatainak eddigi eredményei alapján meglehető-sen pontos képet kaphatunk arról, hogy a magyar nyelvérzék számára idegennek tűnő román etimonok hangalakja milyen hangváltakozási szabályok alapján módosul és alkalmazkodik a magyar nyelv lexémáinak fonémaszerkezetéhez (Márton 1972; Zsemlyei 1979: 80–188; Bakos 1982: 16–54). Az ilyen irányú elemzések azon a kimondatlan feltételezésen alapultak, hogy a román etimonhoz viszonyított hangalaki módosulásokat a jelentéstől független szabályszerűsé-gek irányítják. Tehát az a probléma nem vetődött fel, hogy esetleg a jelentés bizonyos mérték-ben befolyásolhatja a hangmegfelelésekre vonatkozó megállapításokat. A vizsgálódásom sze-mantikai szempontosságának köszönhetően néhány olyan jelenségre figyeltem föl, amely arra enged következtetni, hogy a hangalaki változások szabályszerűségei nem teljesen függetlenek a kölcsőnelemek jelentésétől. Megállapították például, hogy a magyar fonémarendszerben nem szereplő román illabio-veláris . és . hang rendszerint *a, e* (ritkábban *á* vagy *o*), illetve *i, o, u* (esetleg *e, é*) fonémákkal helyettesítődnék (Zsemlyei 1972: 170; Bakos 1982: 20–22). Ugyan-akkor arra is felfigyeltek, hogy mindkét hang a maga eredeti minőségében is meghonosodott az erdélyi magyar nyelvjárásokban. Bakos szerint az . és . megőrzése a kölcsőnelemek hanga-lakszerkezetében arra utal, hogy az illető lexéma hapax vagy friss keletű (Bakos i. m. 54). Az erdélyi nyelvjárásból származó szóanyag elemzése arra mutat, hogy a kérdés ennél összetet-tebb. Ugyanis újnak aligha minősíthető átvételek hangsorában is megtalálhatók az említett han-gok. Így például a *k. rzsa* 'görbe bot'; 'mankó' (r. *cîrjă* 'ua.') magyar nyelvjárásokban való jelentkezését már Edelspacher (1881) és Szinnyei (1895) is jelzi, mégis az RK-ban az adatok nagy többségében megőrzi az . vagy . hangot. Ami a hapax kérdését illeti, arra az alábbiak-ban részletesen kitérek, most csak annyit említenék meg, hogy számos, az RK-ban joggal nép-

nyelveinek minősített vagy pedig az adatok nagy száma alapján elterjedtnek mondható elemről megállapítható, hogy az alakváltozatok többségében megőrizte a román . , . fonémát: *b. nzoj* 1. 'darázs', 2. 'bögöly', 3. 'gyermekjáték-féle'; *f. szajál* 1. 'sziszeg (a gúnár)', 2. 'sír a nedves fa a tűzön'; *k. rna* 1. 'pisze', 2. 'dünnyögő', 3. 'tömpe orrú disznó'; *kl. tyit* 'ütődött'; *p. k. lics* 'kártyajáték'; *prik. zsit* 'szerencsétlen, gyámoltalan'; *sz. k. jit* 'fösvény'; *sz. nzijána* 1. 'szagos müge', 2. 'galaj', 3. 'kankalin', 4. 'Keresztelő Szent János napja', *v. rtyál* 'forog, forgat'; *zg. rcsit* 'fösvény' stb.

Az erdélyi kölcsönszókincs egészében 249 elem román etimonjában szerepel az . hang. (Az alábbiakban szereplő adatok és százalékos utalások kivétel nélkül az erdélyi nyelvjárásokból összeállt adatok sorára vonatkozik. A csángó nyelvjárásban a vizsgált fonémák nagyfokú megőrzésének más okai vannak, és külön vizsgálandók.) A 249-ből 92 (36,94%) kölcsönszó megőrizte hangtestében a veláris . -t. Ezek közül mindössze 25, azaz 27,17% egyszeri előfordulása. Tehát a kölcsönszó hapax jellege nem szolgál elégséges magyarázattal az . megőrzését illetően. Ha különböző jelentéskörök felől is elemzésre kerül a kérdés, akkor árnyaltabb képet nyerünk a folyamatról. Amint az előző alfejezetből kiderül, bizonyos jelentésmezőkben nagy számban fordulnak elő **onomatopoétikus elemek**. Az ilyen jelentésmezőkre utaló expresszív hangalakú szavak az átlagosnál nagyobb mértékben őrizték meg az . fonémát. Hatvanegy kifejező hangsorú kölcsönszó román etimonja hordozza a . -t. A hatvanegy lexémából harmincnak, azaz 49,18%-nak a fonémaszerkezetében felfedezhető az említett hang. Ez az arány világosan mutatja, hogy az . hang megmaradásának kérdése összefüggésben van az onomatopoeizissal. Különösen, ha figyelembe vesszük azt is, hogy az említett onomatopoétikus elemekből mindössze hét hapax. Ugyanakkor a kifejező hangalakú lexémák önállóan vizsgált hangjainak és hangzássémáinak bemutatott elemzésére is utalnék, amelyekből szintén kiderül az . nagyfokú megterheltsége. Íme néhány példa a fenti állítás szemléltetésére: *b. zerál* 'szalad a marha a légycsípés elől'; *c. rál* 'szemerkél az eső'; *d. k. jál* 'dadog'; *f. szag* 'sír (a nedves fa a tűzön)'; *f. sz. jál* 'sziszeg (a gúnár)'; *g. rgáloc* 'ádamcsutka'; *h. r. jál* 'kutyát bosszant, hergel'; *k. k. jál* 'dadog'; *k. r. jál* 'karicsál (a tyúk)', 'vartyog (a kotló)'; *k. rrag* 'vartyog a kotló', 'káricsál a tyúk'; *m. r. jál* 'morgolódik' (Zsemlyei 1974: 587); *szf. rag* 'sír a fa a tűzön'; *szf. reál* 'locsog; sistereg'; *sz. k. jit* 'fösvény'; *v. rtyál* 'forgat'; *zb. ngejál* 'vessző végére szúrt agyaggömböcskét elröpit'; *zg. rcsit* 'fösvény' stb.

Az . töbelseji helyzetben az onomatopoétikus elemek 31,37%-ában őrződött meg. Ez jóval több mint kétszerese az . hang átlagos megőrzési arányának (13,33%). 51 expresszív hangalakúnak minősíthető lexémának az etimonja töbelseji helyzetben tartalmazza az . hangot, ebből 16 kölcsőnelem őrizte meg az említett román fonémát: *b. nzag* 'döngicsél a méh'; *b. unál* 'vonít (farkas, kutya)'; *buk. m. láj* 'szerencsétlen'; *csok. nyál* 'üt, ütöget, kopácsol (a madár)'; *d. k. jál* 'dadog', *fl. sk. ráj* 'híg sár, latyak'; *h. mnyiszit* 'kiéhezett, telhetetlen'; *k. p. cinát* 'csökönyös, makacs'; *k. rm. nál* 'vakarózik'; *kl. tyál: mekkl. tyálodik* 'megbolondul'; *kl. tyit* 'bolond'; *klosk. tyál* 'vartyog (a kotló)'; *kr. k. nát* 'karikalábúakra jellemző (járás)'; *lász. m. l. szátve* 'közömbös, nemtörődöm, lusta'; *m. k. tyila* 'ügyetlen, lágy ember'; *t. nd. leál(vo)* 'imbolyogva, ténferegve'.

Egy másik jelentésmező esetében szintén az . és az . hang az átlagnál nagyobb mértékű megmaradását láthatjuk. Ez a **román specialitású fogalmakat jelölő kölcsőnelemek jelentésmezője**. Valószínűleg ebben a folyamatban is egyfajta expresszivitás igény (a környezetfestés, a hangulatteremtés, az ábrázolás intenzitásának a növelése) játszott szerepet. Itt az . hang megőrzésének az aránya 27,58%-os (29-ből 8), ami szintén több mint kétszerese az átlagos 13,33%-nak: *dup. szpátye* 'román népi tánc'; *f. tuca* 'román lány'; *gyász. ritá* 'román népi tánc'; *k. lusár* 'ua.'; *p. rintye* 'román pap'; *p. sz. ritya* 'román népi tánc'; *r. g. cēny* 'ókirályságbeli román'; *rom. nyeste* 'román népi tánc'.

Az . hang a román sajátosságra utaló erdélyi kölcsőnelemek esetében kivétel nélkül megmaradt, és ezek közül egy sem hapax: *gyámv. rtyita* 'román forgótánc'; *rom. nyēaszsk.* 'román népi tánc'; *v. rtyála* 'ua.'; *v. rtyita* 'ua.'; *v. rtyitura* 'ua.'

Azt a feltételezést, hogy a román veláris . és . hang megmaradásának hangulatfestői okai is lehetnek, Szilágyi N. Sándor (1994: 5) fogalmazta meg az etnocentrikus szemlélet összefüggésében. Mivel a közösségi értékrendszer a MI és a NEM MI szemlélet alapján szerveződik, az etnocentrikusság folytán a pozitív tulajdonságok inkább a MI, a negatívak pedig a NEM MI csoportra lesznek jellemzőek. Ennek alapján természetes az a tudattalan beállítódás, amely szerint a negatív értékjelentéseket az idegen hangalak nagyobb intenzitással fejezi ki, mint a magyar megfelelő szinonima. Ilyen értelemben is az . , . hangok megmaradása a lexéma idegenszerűségének a jele. Megvizsgáltam általában a **negatív emberi tulajdonságot** jelölő kölcsőnelemek hangalakjának az említett román veláris hangokhoz való viszonyát. Az eredmények azt mutatják, hogy valóban, a negatív emberi tulajdonságra utaló átvételek az átlagnál valamivel nagyobb arányban őrizték meg a román . és . hangot. Az előbbi hang megmaradási aránya az említett jelentésmezőben 19,44%-os (6,11%-kal nagyobb, mint az átlagos 13,33%): 108-ból 21-szer őrződött meg. Az . esetében ez az arány 43,75%-os, szintén nagyobb, mint az átlagos 36,94%.⁶³

Itt ugyanakkor számolni kell az **aktív kétnyelvűséggel** is, hiszen a kiegyensúlyozott kétnyelvűek mindkét nyelv artikulációs bázisát könnyedén kezelik, és nem esik nehezükre, hogy a két kód fonémarendszerét ilyen módon váltogassák.

Összegezőként elmondható, hogy a kölcsőnszavak hangtestében a magyar fonémarendszerben nem szereplő illabio-veláris . és . hang jelenléte nem feltétlenül a lexéma hapax vagy meg nem honosodott voltára utal, hiszen bizonyos jelentésmezők esetében a hangalaki expresszivitás igénye is megőrizheti őket. Ilyen értelemben a hangváltakozások szabályszerűségeinek felírásakor bizonyos mértékben tekintettel kell lenni a szemantikai tartalom esetleges befolyásoló szerepére is. Ugyanakkor nem lehet figyelmen kívül hagyni az aktív kétnyelvűség befolyásoló erejét sem.

13. Következtetések

1. Az **onomatopoézis**nek, a hangalaki expresszivitásnak jóval nagyobb szerepe van a kölcsönzési motivációk sorában, mint ahogyan azt az eddigi kutatások jelezték. Ez nem annyira nyilvánvaló a főnevek, mint az igék és a melléknevek esetében. Az erdélyi nyelvjárásokból származó *igék* 37,74%-a, a csángó *igék* 16,26%-a onomatopoétikus természetű. A *melléknevek*-nél ez az arány 21,13, illetve 15%-os, a *főneveknél* már jóval kisebb (4,95 és 0,98%). A kisebb mennyiségben jelentkező szófajok közül az *indulatszó* körébe tartozik a legtöbb kifejező hangalakú elem. Itt a expresszivitás aránya 40, illetve 54,54%-os. Ezek az arányok egy bizonyos szempontból felfogott hangalaki expresszivitást tükröznek. Amint a második alfejezetben jeleztem, a szélsőségesen szubjektív minősítések elkerülése végett a hangalaki expresszivitás jelzéssel (különösen a hangfestői elemek esetében) csínján bántam. Elsősorban azokat az elemeket minősítettem hangalakilag expresszívnek, amelyeknek hangzássémája rokonságban van a kimondottan hangutánzó szavak hangzássémájával. A főnevek esetében nagyon valószínű, hogy az expresszivitásnak valamivel nagyobb szerepe van, mint ahogy azt az említett arány szemlélteti.⁶⁴ Ugyanakkor azt is hangsúlyoznom kell, hogy az onomatopoétikus elemek nem kevésbé

⁶³ Elemeztem azt is, hogy általában a **negatív értékjelentésű** kölcsőnevekben milyen a román . és . hang megőrzési aránya. Az eredmények itt nem voltak magasabbak az átlagosnál. Ez azt jelenti, hogy jól behatárolható, hogy milyen jelentésmezőkben érvényesül expresszivitási szándékkal a két vizsgált román hang.

⁶⁴ Megfigyelhető, hogy a 'kerek vagy gömb alakú (esetleg üreges) tárgy vagy ennek a képzetét keltő jelenség' tartalmi köre meglehetősen nagy gyakorisággal fordul elő a *bu-*, *ku-*, *pu-* szótagkezdetű szavakban: *buba* 'kelevény'; *buboj* 'kelés'; *buburuca* 'pattanás; apró kinövés a fa törzsén'; *bucsa* 'meggerebenelt tövi szösz'; 'bog a nagyon megsodort fonálon'; *buduló* 'bodonkút'; *budurój* 2. 'kivájt fa-

jelentősek vagy elterjedtek, mint a kölcsönszókincs más természetű lexémái. Amint a 7. és a 8. táblázatból látható, az onomatopoétikus elemeken belül a hapax elemek aránya nem sokkal nagyobb, mint általában a szókincs egészéhez viszonyított hapax arány.

7. táblázat

Az erdélyi nyelvjárásokból származó adatok onomatopoétikus és hapax arányai

A vizsgált szófaj	Az adott szófajú lexémák száma	Az onomatopoétikus lexémák száma és aránya az ilyen szófajú lexémák teljes számához viszonyítva		A hapax lexémák száma és aránya az összes ilyen szófajú lexémához viszonyítva		Az onomatopoétikus hapax elemek száma és aránya az azonos szófajú onomatopoétikus elemekhez viszonyítva	
<i>Igék</i>	308	107	34,74%	116	37,66%	42	39,25%
<i>Melléknevek</i>	258	70	27,13%	65	25,19%	19	27,14%
<i>Főnevek</i>	2077	103	4,95%	437	21,03%	25	24,27%
<i>Indulatszók</i>	25	10	40,00%	10	40,00%	5	20,00%
<i>Más szófaj (határozószó, kötőszó)</i>	46	17	36,95%	13	28,26%	2	11,76%

törzsből készített kútbélés'; *buftyész* (cs) 'pufók arcú'; *bufnát* (cs) 'pufók'; *buglán* 'hordó (kövér ember)'; *bukosz* 'csomós (szősz, gyapjú)'; *bulbucsál* 'buborékol'; *bulbukált* (cs) 'kidüledt szemű'; *bulger* 'göröngy, hant'; *burduf* 3. 'pocakos'; *burduhósz* 'pocakos'; *burdus* 'terhes nő'; *burfoj* 'potrohos ember'; *burik* 'köldök'; *burta* 'has, pocak'; *bustyuhán* 'nagy fejű (ember)'; *butoj* 'hordó'; *butura* 'faodú'; *buzsét* 'puffadt képű'; *kukuta* 'bürök'; *kukuc* 'kenyérdudor'; *kukuc* 2. 'ütés utáni daganat'; *kukuj* (cs) 'ütéstől származó daganat a fejen'; *punga* 'száj (tréf., gúnyos)'; *pup* 1 'bimbó'; *pup* 2 'konty'; *purkoj* 'kis széna-boglya'; *putinka* (cs) 'kis fabödön'; *putregáj* 'odú (a fában)' stb. Ezekből a kifejező szájmozgással összefüggő, bizonyos mértékben expresszívnek nevezhető kölcsőnelemből nem mindegyik nyerte el az onomatopoétikus minősítést, csak azok, amelyeknek hangalak szerkezete a kezdő szótagon túl más tekintetben is rokonságot mutat az onomatopoétikus hangzássémákkal. Ha minden *bu-*, *ku-*, *pu-* szótagkezdetű kölcsőnelemet expresszívnek minősítenénk, akkor a nem ilyen természetű, de többséget alkotó lexémák kivétel nélkül ebbe a kategóriába kerülnének. A kifejező hangalakúnak érzett, de egyik onomatopoétikus hangzássémába sem illeszthető kölcsönszó valószínűleg nemcsak a hangalakjából, hanem a hangalak és jelentés együttes hatásából nyeri kifejezésbeli többletét. A *bulger* vagy a *burik* kölcsönszók hangsora a jelentés ismerete nélkül aligha tűnhet bárkinek kifejezőnek. Ezzel szemben a *bulbucsál* vagy a *kukuj* hangtestét az is expresszívnek tekintheti, aki nem ismeri a jelentését. (Ugyanakkor nem véletlen, hogy az ilyen szavak hangalak szerkezete besorolható az ismertetett hangzássémák valamelyikébe.) Ezen a szemponton alapuló elkülönítést – az expresszív hangalakú elemek ilyen vonatkozásban szűkebb értékelését – el kellett végezni, hogy minél nagyobb mértékben elkerüljem a minősítések során a túlzott szubjektivitás veszélyét. A paradox itt az, hogy a kutatónak minél kevésbé kell szubjektívnek lenni, ám a hangalak szubjektív alapú kifejező erőre vonatkozó minősítésének szerepe lehet a kölcsönzési motivációban. Ezek alapján jelzem, hogy ha tágabban értelmezném a hangalaki expresszivitás kérdését, akkor a főneveknél jóval nagyobb lenne az onomatopoézis aránya.

8. táblázat

A csángó nyelvjárásokból származó adatok onomatopoétikus és hapax arányai

A vizsgált szófaj	Az adott szófajú lexémák száma	Az onomatopoétikus lexémák száma és aránya az ilyen szófajú lexémák teljes számához viszonyítva		A hapax lexémák száma és aránya az összes ilyen szófajú lexémához viszonyítva		Onomatopoétikus hapax elemek száma és aránya az azonos szófajú onomatopoétikus elemekhez viszonyítva	
<i>Igék</i>	207	34	16,26%	83	40,09%	12	35,29%
<i>Melléknevek</i>	140	21	15,00%	49	35,00%	6	28,57%
<i>Főnevek</i>	1625	16	0,98%	48	29,73%	3	18,75%
<i>Indulatszók</i>	11	6	54,54%	4	36,36%	1	9,09%
<i>Más szófaj (határozószó, kötőszó)</i>	34	0	0%	8	23,52%	0	0%

A csángó és az erdélyi adatok ilyen szempontú egybevetése arra enged következtetni, hogy a kifejező hangalakkal (is) motiválható kölcsönzés összefüggésben lehet a második nyelv, esetünkben a román nyelv ismeretének a fokával. Valószínű, hogy a kevésbé ismert és használt, még meg nem honosodott kölcsönző hangalakjának idegenségéhez expresszivitás érzet társulhat akkor is, ha az a második nyelvben nem ilyen természetű. Ha a beszélő a második nyelvet nagyon jól ismeri és használja a mindennapokban, akkor a szó elveszítheti az idegennek érzett elemekre jellemző *hangalaki jelöltségét*, hangsora áttetszővé válik. Így a kiegyensúlyozott két-nyelvűséggel vagy a második nyelv dominanciájával jellemezhető beszélő az adott lexémát már nem tekinti az anyanyelvi megfelelőjétől túlságosan nagy mértékben eltérőnek. Azaz egy adott jelentés két nyelvbeli megfelelője egyenértékűvé válik, és a második nyelvbeli elem már nem hordozza azt a stilisztikai, expresszivitásbeli többletet, amelyet bizonyos hangzássémájú, meg nem honosodott kölcsönzavaknak szoktak tulajdonítani. A csángó nyelvjárásokban bizonyára ezzel magyarázható a kis számban jelentkező onomatopoétikus elemek jelensége.

2. Bizonyos hangok, hangkapcsolatok alkalmasabbnak tűnnek az onomatopoétikus élmény kifejezésére, mint mások. A hangutánzó, hangulatfestő lexémák hangalakszerkezetének elemzése azt mutatta, hogy a zárhangoknak és a mély mássalhangzóknak jóval nagyobb a megterheltsége, mint más fonémáknak. A zárhangok jelentőségét a nyelvelsajátítás folyamata is jelzi: a kisgyerekek a mássalhangzók közül legelőször a zárhangokat tanulják meg. Ugyanakkor – nem véletlenül – a gyermeknyelvben nagyon magas a hangalaki motiváltság értéke. A mély magánhangzók nagy megterheltsége azzal hozható összefüggésbe, hogy memóriánkban sajátos módon tárolódnak. Reuven Tsur szerint a veláris magánhangzókat azért érezzük sötétebbeknek, nehezebbeknek, mert nagyobb helyet foglalnak el a kognitív készletünkben, a magas hangzókhoz viszonyítva összetettebbnek minősülnek, és ilyenként a mentális folyamatainkban jelöltként nyilvánulnak meg (Tsur 1992: 25–8).

3. A kölcsönelemek jelentésváltozásában szerepe van a *hasonló hangalakú szavak hatásának*. A jelenség szorosan kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, hogy hogyan szerveződnek a beszélő memóriájában anyanyelvének vagy egy másik nyelvnek a szavai. Itt most az a kérdés, hogy *hangalakilag* milyen kritériumok alapján rendeződnek a lexémák a beszélő mentális szótárában. A vizsgált anyag alapján feltételezések fogalmazhatók meg erre vonatkozólag.⁶⁵ Ahogy a szavak szemantikai szempontok alapján különböző **jelentésmezők**be való csoportosulását feltételezhetjük, ugyanúgy elgondolhatunk egy **hangalaki mezőt**, amely a lexémák fonémaszerkezetük hasonlósága szerinti szerveződését biztosítja. (A félreértés elkerüléséért már az elején hangsúlyoznom kell, hogy a hangalaki mező nem független a jelentésmezőtől, hanem egymással kölcsönös függőségi viszonyban vannak: bizonyos hangsor asszociál bizonyos jelentéseket, mint ahogy adott jelentésekhez meghatározott hangsorok társulnak.) Úgy tűnik, a hangalaki mezőben a hasonló hangalakú szavak egymás közelében helyezkednek el. Ezt olyan beszédbeli jelenségek mutatják, mint a hasonló hangalakú szavak paradigmasorának hatásaként bemutatott *jelentés-besugárzás, népetimológia, belehallás, alakvegyülés* stb. Csakhogy a szavak hangsoruk tekintetében különböző mértékben hasonlíthatnak egymásra; a *keres* és a *kerülő* például kevésbé, a *koppan, dobban, robban* vagy a *helység, helyiség* nagyobb mértékben. Minél inkább hasonlít egymáshoz hangalakilag két lexéma, annál nagyobb a valószínűsége az érintkezésnek. Ez arra enged következtetni, hogy a hangalaki mezőben a hasonlóság tekintetében is különböző „szinteken” helyezkednek el a lexémák. A vizsgált jelenségek alapján legalább három ilyen hasonlósági szint különböztethető meg. Az első az **azonos hangsorkezdő vagy -végző szótagot** tartalmazó lexémák sora.⁶⁶ A második a **közös hangzássémájú** szavak paradigmája. A harmadik pedig azt a nagyfokú hangalaki hasonlóságot jelöli, amelyben a lexikális elemek mindössze egy vagy két fonémában térnek el egymástól, ez a **homofónia** szintje. A jövevényszó úgy kerül be a hangalaki mezőbe, hogy a hangzás tekintetében elhelyezkedik a fentebb említett szintek valamelyikén, és közel kerül az ott „található” lexémákhoz olyannyira, hogy a hangalak vagy jelentés tekintetében bármikor érintkezésbe léphet velük.

Az **azonos hangsorkezdő vagy -végző szótagot** tartalmazó anyanyelvi és jövevényszó érintkezésére jó példákat találhatunk az alakvegyülési adatok sorában. A román eredetű ’varázsló, megront’ jelentésű *boszkonyál* a magyar *boszorkány* lexémával érintkezve *broszkonyál* alakban is előfordul. Ugyanígy a *bucsálódik* ’kesereg, töpreng, szomorkodik’ a magyar *búslakodik* hangalaki hatásának eredményeként *búcsálódik* kontaminációs változatban is megjelenik (Bakos 1982: 82). E példák is érzékeltetik, de az alakvegyülés eseteinek nagyobb számú elemzése is meggyőzhet arról, hogy *szinte kivétel nélkül azonos jelentéskörbe tartozó lexémák hangalakjai keverednek*. Ez is arra vall, hogy a jelentés- és a hangalaki mező szerves összefüggésben van egymással.⁶⁷ Az azonos hangsorvégző szótag feltételezhető szemantikai érintkezésére utal a *mutuj* jelentésváltozása. A *gocuj* ’maskarának öltözött legény’, a *mósuj* ’farsangos’, és a *csufuj* ’maskarás alakoskodó’ kölcsönszavak *-uj* végződésének is szerepe lehetett abban, hogy a ’néma, ügyetlen’ jelentésű *mutuj* a ’farsangos’ jelentést is felvette.

⁶⁵ Sajnos még mindig csak talány, amolyan „fekete doboz” számunkra az ember kognitív képességeinek azon területe, amely az információátvitel mikéntjére vonatkozik. A jelenség többnyire csak a „bemenet” és a „kimenet” alapján vizsgálható. A nyelvi adatok tárolásának és működtetésének megismerése hozzájárulhatna a kérdés tisztázásához. A beszédbeli tények – behatárolt mértékben ugyan –, de lehetővé teszik az ilyen irányú következtetések levonását.

⁶⁶ Elvileg az azonos hangkezdetű szavak szintjével is számolni kell. De ezeknek a kölcsönhatására nem találtam példát az elemzett anyagban.

⁶⁷ A jelenség ugyanakkor támogatja a kiegyensúlyozott kétnyelvűséget vizsgáló pszicholingvisztikai kutatások azon hipotézisét, amely szerint a két nyelvnek a beszélőben egyetlen szemantikai reprezentációja van, és ez mindig hozzárendelődik az éppen használatban levő kódhoz (Göncz 1985: 39; Kroll–Groot 1997; Groot 1998: 8; Hell 1998: 92–3).

A közös hangzássémájú szavak érintkezésére egyetlen példát idézek, mivel a korábbi alfejezetekben a hangzássémáról és megnyilvánulási módjáról részletesebben szoltam. Az 'ügyetlen' jelentésű *prapagyit* hatására a *tropotyit* 'félszeg, ügyetlen' jelentésűvé lett. (A román etimon, *tropotit*, 'dobogás' jelentésű.) A közös hangzássémájú szavak azért érintkezhetnek, mert a hangzássémába olyan információk vannak kódolva, amelyek a hangsor hangzóinak minőségére, sorrendjére, esetleges ismétlődéseire vagy a szótagszáma vonatkoznak, és az ilyen szempontokból azonos fonémastruktúrájú lexémák ezen a szinten egymás közelébe kerülnek. Amint a korábbiakban elmondottakból látható, a hangzásséma általánosabb és kevésbé általános formában is felírható. A *prapagyit* és a *tropotyit* általánosabb érvényű hangzássémája:

$C_{\text{zár}} C_{\text{likv}} V_1 C_{\text{zár}} V_1 C V C$

(ahol a V_1 azonos mássalhangzót, illetve magánhangzót jelöl)

Pontosabb, konkrétabb megfogalmazásban:

$C_{\text{zár}} - r - V_{\text{1vel}} C_{\text{zár}} V_{\text{1vel}} C_{\text{zár}} - it^{68}$

Az onomatopoétikus kölcsönszók elemzése azt mutatta, hogy a szavak általánosabb szintű hangzássémák mentén is szerveződhetnek. Ez azt jelenti, hogy a hangzássémáknak lehet általánosabb és konkrétabb jegyekkel megfogalmazott szintje, és a közös hangzássémájú szavak mindkét szempont szerint strukturálódhatnak.

A *homofónia* szintjén a legnagyobb mértékű a lexémák interferenciája. Az ilyen nagyfokú hangalaki hasonlóság esetén az egynyelvű beszélővel is megeshet, hogy anyanyelvének két hasonló hangalakú szavát összekeveri, egyiknek a jelentését átviszi a másikra. A kétnyelvű beszélők esetében a jelenség összetettebb, mivel mindkét nyelv hangalaki mezője aktivizálódhat bizonyos kommunikációs kontextusban. Ezért lehet az, hogy nemcsak egy anyanyelvi és egy még meg nem honosodott kölcsönelem lehet hatással egymásra, de egy román és egy magyar nyelvi lexéma is. Két meg nem honosodott homofon kölcsönelem vagy két kölcsönzésre nem került román lexéma kölcsönhatása a második nyelv ismeretével van összefüggésben. (A 10. alfejezetben bőven találhatók adatok ezekre a jelenségekre vonatkozólag.) Ha nem kiegyensúlyozott kétnyelvűségről van szó, akkor a beszélő számára a második nyelvbeli hasonló hangalakú szavak zavaróak lehetnek a fonémasor felidézésének folyamatában. Ez csakis az adott kódot második nyelvként használókat jellemzi. Az anyanyelvi beszélőt nem zavarja, vagy kevésbé zavarja a hasonló hangalakúság, amint ezt nyelvi univerzáléként megállapították.⁶⁹

4. A nyelv rendszerébe még nem integrálódott kölcsönelemek a hangalak és a jelentés szempontjából *jelöltek*. Jelelőltőségük nemcsak az idegenszerűségükben nyilvánul meg, vagyis abban, hogy hangalak szerkezetük idegen lehet a magyar szokásos fonémaszerkezetekhez viszonyítva (ilyen a szó eleji mássalhangzó-torlódás, . vagy . hang jelenléte a kölcsönszavak hangtestében), hanem a hangsoruknak tulajdonított expresszivitásban is. Így például a 130 stílusérték szempontjából gúnyosnak, pejoratívnak vagy tréfásnak minősített kölcsönelemből 52, azaz 40% hangalak szerkezete beillik az onomatopoétikus hangzássémák valamelyikébe. Ugyancsak a hangalaki jelöltséget mutatja a népetimológia és a belehallás jelenségének az érvényesülése.

⁶⁸ Természetesen a beszélő memóriájában a hangzássémára vontkozó információk nem ilyen nyelvészeti metanyelven fogalmazódnak meg, hanem sokkal inkább a hangképző szervek mozgására és a hangélményre vonatkozó konkrét információk szintjén.

⁶⁹ "Soundsequence similarities are disturbing only for second language speakers (...). Native speakers never realize soundsequence similarities (homophonous forms) of different concepts (ex. English *pan – pain*; Hungarian *kap – pap*), because in their minds the concept and not (soundsequential) name is stored" (Décsy 1987: 38–9).

Az átvételek szemantikai alapú jelöltsége megmutatkozik a jelentésükhöz társított kifejezésbeli többletben, a stilisztikai, affektív értékbeli gazdagodásban, a pejorációs eltolódásban és általában a negatív értékjelentések nagy számában.

A hangalaki és a szemantikai jelöltség korrelációját szemlélteti az onomatopoétikus névátvitel és jelentésátvitel folyamata, valamint az onomatopoétikus lexémák jelentésköreinek elemzése.

5. A két érintkező nyelv analóg vagy ilyennek értelmezett szerkezetei elősegíthetik a kölcsőnelemek beilleszkedését az átvévő nyelv rendszerébe. A belehallás kérdését tárgyalva utaltam a román és a magyar kicsinyítő képzők analóg voltára (r. *-că, -ță*; m. *-ka; -ca*), és arra, hogy az ilyen jelenségeknek milyen szemantikai következményei lehetnek.

6. A hangok, hangcsoportok sorrendjére vonatkozó fonológiai szabályszerűségeknek egy része az emberi kognitív folyamatok felől nézve természetesként értelmezhetőek. A hangzássémák kapcsán megemlített adatok közül az ikerítésre vonatkozók azt példázták, hogy ha az iker-szavak előtagja rendszerint magas, az utótagja pedig mély magánhangzót tartalmaz (*csip-csup*), és ha az egyik elem morfológiailag összetettebb, akkor az második szóelemként szerepel (*k. nyé-k. nyestyé*). Ez a jelenség része annak az általánosabb érvényű kognitív folyamatnak, amely szerint az adatok megjelenítési és felidézési sorrendje az egyszerűtől (a jelöletlentől) az összetettig (a jelöltig) terjed. (A veláris hangok jelöltségével kapcsolatban lásd a 2. pontban elmondottakat.)

7. Bizonyos univerzális nyelvi szabályok léte szintén a nyelvek érintkezésének az elmélyülését támogatja. Itt a fentebb említett általános érvényű fonológiai szabályszerűségeken túl elsősorban az expresszivitás megnyilvánulását elősegítő univerzálékra gondolok. Ilyen a fonémák ikonikus, motivált funkcióban való használata, amely minden nyelvben érvényesül valamilyen mértékben, valamint a metaforikus jelentések érintkezése (a világ nyelveiben a szavak származékjelentéseinek 60%-a metaforikus).⁷⁰

⁷⁰ A különböző nyelvek hangmetaforáinak egybeesésére utalnak a következő univerzálék: a 'kicsiség' általában az első szótagban magas magánhangzót tartalmazó lexémákkal fejeződik ki (ang. *little, slim, thin, minor*, ol. *piccolo*, r. *mic*, m. *kicsi, picí*); ugyanígy a 'horkolás' és a 'suttogás, sussogás' jelentésű szavak hangsorában előfordul az *r*, illetve az *s*, *sz*, *cs* hangok valamelyike (ang. *snore*, ném. *schnarchen*, lat. *stertere*, fr. *ronfler*, sp. *roncar*, or. *khrapeť*, r. *horcái, sforái*, m. *horkol* stb.; ang. *whisper*, ném. *flustern*, norv. *hviske*, lat. *susurare*, fr. *chuchoter*, sp. *cuchichear*, or. *septát*, r. *șopti*, m. *suttog* stb.) (vö. Crystal 1998: 222–224). Egy másik univerzálé szerint a metaforikus és az elvont jelentések konkrét, érzékszervi észlelésre utaló jelentések származékai (Décsy i. m. 65, 114–5). A nyelvi érintkezések vizsgálatában hasznosítható univerzálékat fogalmaz meg Clarck–Clarck (1978) és Moravcsik (1978).

IV. A jelentésrendszerek érintkezése

1. Kognitív tartalom, szemantikai tartalom

A különböző nyelvek eltérő módon tagolják a valóságot azáltal, hogy grammatikai és szemantikai rendszerük sajátos viszonyokat teremtve utal az emberi környezetre. A nyelv ilyen értelemben egy szemléletmódot kínál a beszélők számára. A világnak ez a nyelvspecifikus látásmódja a jelöltárgyak bizonyos tulajdonságait kiemelheti **jelölési módjával**, és ezáltal is sajátosan kategorizálhat bizonyos tárgyakat, viszonyokat. A nyelvi világméket azonban nem úgy kell elképzelnünk, mint valami sorsszerűen adottat, amelynek hatásától a beszélő nem szabadulhat. Inkább arról van szó, hogy a nyelv által hajlamosak vagyunk bizonyos összefüggéseket úgy „látni”, úgy hangsúlyozni a tárgyak attribútumait, ahogy a nyelvi szemléletmód ábrázolja, de megfigyelés és gondolkodás által képesek vagyunk ezeket a viszonyokat újrendezni, másként értelmezni őket. Ezzel összefüggésben hangsúlyozza Lenneberg (1971), hogy az érzékszervi megismerés számára ugyanazon információk válnak elérhetővé, attól függetlenül, hogy az egyén milyen nyelven beszél. Ilyen értelemben a Sapir–Whorf-féle nyelvi relativizmus csak bizonyos megkötésekkel fogadható el.⁷¹ Vagyis valószínűnek mondható az a nézet, hogy az érzékszervi adatokat a különböző nyelvek sajátosan rendszerezik, és ezáltal közvetve bizonyos tulajdonságokra irányítják a figyelmet, de ez nem azt jelenti, hogy fogalmi rendszerünket kizárólag a nyelvi világméket határozná meg. (El tudunk gondolni, érezhetünk olyan dolgokat, amelyeknek kifejezésére a nyelvi lehetőségek korlátozottak.) Tehát a világra vonatkozó információinknak egy – jelentős – részét a nyelv közvetítésével birtokoljuk, más részét azonban más forrásokból merítjük (érzékszervi adatok, képzelet, gondolat stb.). Ilyen értelemben megkülönböztethető nyelvi és nem kimondottan nyelvi természetű tudás (White 1992: 183). Mindezt azért tartom fontosnak kiemelni, hogy jelezzem a továbbiakhoz kiindulópontként szolgáló érvet: **kognitív struktúránk és a nyelvi, szemantikai tartalom** nem azonos egymással, sőt szükséges a megkülönböztetésük.⁷² A rokonsági viszonyok taxonómiáját vizsgáló kutatások igazolták azt, hogy különböző kultúrákban eltérő módon kategorizálják a rokonsági kapcsolatokat, tehát nyelviileg sajátos módon kódolják ezeket a viszonyokat. Ettől függetlenül egyik nyelvről a másikra „lefordítható” (körülírható, elmagyarázható) bármilyen megkülönböztetett rokoni viszony.⁷³ Hagyományos megnevezésben az **értelem** az, ami lefordítható (Frege 1892/1980; Hjelmslev 1975). Mivel az értelem terminusnak többféle jelentése is van, a következőkben a félreértés elkerüléséért a **kognitív tartalom** megnevezést használom. Ez azon ismeretekre vonatkozik, amelyekhez érzékszerveink és mentális tevékenységeink (gondolkodás, képzelet stb.) segítségével jutunk. A nyelv a kognitív tartalmat sajátos módon formálja **szemantikai tartalom**má azáltal, hogy „különböző tényeket különböző elrendezésben emel ki, a maga súlypontjait különböző helyeken alakítja ki, s azoknak különböző nyomtatékot ad” (Hjelmslev i. m.). Az említett műben azonban Hjelmslev úgy gondolja, hogy az értelem, azaz a kognitív tartalom „alakatlan, gondolati massa”, amely csak a nyelv kegyéből él. E következtetés kiinduló-

⁷¹ Sapir 1971; Whorf 1956.

⁷² A *kognitív struktúra* értelmezését lásd a III. fejezet 4.3. részében.

⁷³ Ha például a testvéri viszony aszerint osztályozódik, hogy a testvérek *nem* és *kor* szerint hogyan minősíthetők, akkor a két kritérium alapján négyféle kombináció lehetséges: idősebb fiútestvér, idősebb lánytestvér, fiatalabb fiútestvér, fiatalabb lánytestvér. Ezeket a viszonyokat bárki elgondolhatja, attól függetlenül, hogy az anyanyelve kategorizáló rendszere kihasználja-e azokat az osztályozási lehetőségeket, amelyek logikailag adottak. Ez nem jelenti azt azonban, hogy a nyelvi taxonómiának nincs hatása a gondolkodásukra, csupán azt jelzi, hogy analitikus gondolkodás által ettől bizonyos mértékben el lehet szakadni.

pontja Saussure, aki szerint „a gondolat önmagában véve olyan, mint egy ködfolt, amelyben szükségképpen semmi sincs elhatárolva. Nincsenek előre meghatározott fogalmak, és semmi sem különül el addig, amíg a nyelv meg nem jelenik.”⁷⁴ Nem vonható kétségbe, hogy a nyelvnek is jelentős szerepe van kategóriáink kialakulásában és azok konvencionalizálódásában. De az érzéki valóságról alkotott kategóriáinknak nem a nyelv az egyedüli forrása. Újabb pszichológiai vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a perceptuális kognitív tényezőknek legalább olyan szerepe van (ha nem még jelentősebb) környezetünk tagolásában, mint a nyelvnek (Mervis–Rosch 1981: 92–3). A gestalt alakzatokra vonatkozó kutatások kiemelték, hogy bizonyos jól formált, meghatározható vonatkozásokban zárt egészet alkotó vizuális formákat hajlamosak vagyunk egy (elkülönült) kategóriaként szemlélni.⁷⁵ A színek kategorizálását a különböző nyelvek eltérő módon végzik el. De a színérzékelés a nyelvtől függetlenül is kialakítja a maga rendszerét. Azok a beszélők is, akiknek a nyelvében nincs a narancssárgának lexikalizálódott megnevezője, szükség esetén meg tudják különböztetni a narancssárgát a sárgától. Ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a színeknek van egy alapárnyalata (fókusza), amely a nyelvtől és a kultúrától függetlenül valamennyi ember számára egy és ugyanaz. Így a pirosnak a vér színű árnyalata jelenti az alapárnyalatot (Taylor 1989). Más árnyalatok a fókusz színéhez viszonyítva értelmeződnek világosabbaknak vagy sötétebbeknek. Ennek az univerzális jelenségnek a magyarázatát szintén az emberi perceptuális folyamatokban találhatjuk meg. Mindezek alapján meg kell különböztetni nyelvi és nem nyelvi természetű kategóriákat, még akkor is, ha ezek szorosan összefüggnek, éppen azért, hogy ne jussunk olyan következtetésre, amely azt feltételezi, hogy a nyelv nélkül számunkra csak a tagolatlan, egybefolyó érzéki világ marad. Hiszen az állatok is kategorizálnak, jóllehet nincsen olyan tagolt kommunikációs eszközük, mint az emberi nyelv. (Olyannyira, hogy a kategorizáció számukra is életfontosságú műveletté válik.) A nyelvi kategorizációt tehát nem úgy kell elgondolnunk, mint amely nélkül az érzékleteink zavarában élnénk, hanem inkább olyan kognitív eszköznek, amely az érzékszervi adatokat pontosabbá teszi, bizonyos attribútumokat előtérbe állít, ezek alapján hasonlósági viszonyokat teremt, és az érzéki, memoriális adatokon mintegy másodlagos kategorizációt végez el. De nem mondhatjuk, hogy semmi sem különül el addig, amíg a nyelv meg nem jelenik meg, csupán azt, hogy a nyelv a kognitív tartalmat szemantikai tartalommal formálja. És ezt minden nyelv sajátosan teszi. Látható, hogy kategorizálásainkban nem vagyunk teljesen kiszolgáltatva a nyelv önkényének. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy a nyelv aktívan befolyásolja észlelésünket. Aminek neve van, azt könnyebben észre vesszük, és hajlamosabbak vagyunk elkülönítve, önálló kategóriaként kezelni.

A kognitív és a szemantikai tartalom megkülönböztetése lehetővé teszi, hogy a szójelentés enciklopédikus természetét más szempontból gondoljuk tovább. Mivel a szémaelemzésen alapuló komponenciális eljárás elégtelennek bizonyult a szó jelentésének feltárásában, sokan arra a következtetésre jutottak, hogy a szó jelentése nem redukálható lényegi jegyekre, mert **enciklopédikus** jellegű, azaz tartalmazza mindazon ismereteket, amelyeket a beszélő birtokol a jeltárgy vonatkozásában (Lakoff 1987; Parrotté–Dirven 1985; Langacker 1987; Taylor 1989). Ha ez így volna, akkor a szó jelentése meghatározhatatlanná tágulna, és elkerülhetetlenül szubjektív elemeket is kellene tartalmazzon, hiszen egyéni élmények, tapasztalatok alapján ilyen ismeretek is rögzülnek az emlékezetünkben. Ugyanakkor azzal is számolni kell, hogy a kommunikációs folyamat linearitása nem engedi meg, hogy a mondatokban szereplő lexémák jelöltjei enciklopédikus mivoltukban idéződjene fel. A szójelentés tehát nem azonosítható a jelölthez vonatkozó mindazon információval, amely a kognitív tartományban szerepel. De a jelentésváltozások a hagyományosan elgondolt, a fogalommal azonosított szójelentésből nem vezethetők le. A névátvitelekből létrejövő új jelentések például csak a kognitív tartalom bizonyos szegmentumának aktivizálódásával értelmezhetők. (Ha valakit a mozgása alapján csiga természetűnek minősítik, akkor a metafora értelmezéséhez szükségem van egy olyan – a jelölthez vonatkozó – információra, amely a fogalmi

⁷⁴ Saussure 1916/1967: 144.

⁷⁵ Miclea 1994: 107–9.

jelentést alkotó lényegi jegyek sorában nem szerepel, mégpedig arra, hogy 'lassú'.) Az ellentét csak saussure-i módon oldható fel: a leírás kedvéért külön kell választani és más-más módszerrel vizsgálni a konvencionalizálódott, szinkrón jelentéseket az alkalmi jelentésváltozásoktól, amelyek diakronikus folyamatoknak tekinthetők. Az előbbi esetben megmaradhatunk egy olyan behatárolt „nyelvi” jelentésnél, amely tartalmazza mindazon információkat, amelyekre valóban szükségünk van, hogy a lexémát a mindennapi, megszokott szövegkontextusokban értelmezni tudjuk. A jelentésváltozásokra vonatkozó vizsgálatoknak azonban elkerülhetetlenül utalniuk kell azokra a kognitív folyamatokra is, amelyek a módosulásokat előidézik. Ez a megkülönböztetés nem két önállóan létező dologra vonatkozik, hanem egyetlen jelenség két aspektusát jelöli. Hiszen a mindennapi beszédben a „szó szerinti” és az alkalmi (néha eredeti) szóképeket teremtő, átvitt értelmű jelhasználat együtt jelentkezik. Az egyetlen egyén által használt metafora fokozatosan elterjedhet, konvencionalizálódhat, és ezáltal részévé válik annak a jelentésrendszernek, amit nyelvinek szokás tekinteni. De ha valaki szótárat akar szerkeszteni, nem tekintheti a szó jelentését enciklopédikusnak, mert akkor az első szócikknél sohasem jutna tovább. Bármilyen mesterkéltséggel legyen itt a határ szükség van rá. Csak éppen ne feledkezzünk meg arról, hogy mi húztuk meg ezt a határt, és ha a jelentésváltozást vizsgáljuk, akkor tudatosítani kell azt, hogy a szemantikai jelenségek okai a kognitív folyamatokban gyökereznek.

2. Jelentésmező, szómező, lexikális mező

A szemantikai tartalom nem meghatározhatatlan információtömb, hanem rendszert alkotva szerveződik a nyelvekben. Ez tetten érhető a kötött morfémák szintjétől a mondatrészek struktúráldásáig. A lexémák szintjén megfigyelték, hogy a hasonló jelentésű elemek egymással kölcsönös függőségi viszonyba lépnek, **jelentésmezők**be szerveződnek. A jelentésmező fogalma a hagyományos trieri értelemben szavaink olyan szemantikailag összefüggő csoportjára utal, amelyben a lexémák a valóság egy részterületét egymás között felosztva teljesen lefedik.⁷⁶ Ez a mozaikszerű ábrázoláson alapuló elgondolást nem úgy kell értelmeznünk, mintha a kategorizációs rendszerben nincs több hely és igény a szókészletbeli hiányt pótló árnyaltabb szójelentés-osztályozásra. Hiszen a jelentésmező elemei nem hozzák létre a fogalmi jegyek minden lehetséges kombinációját: többféle denotátumot ugyanazzal a némileg általánosabb jelentésű szóval neveznek meg; de idézhetünk más nyelvekből olyan jelölteket is, amelyek annak ellenére, hogy ugyanazon jelentésmezőre utalnak, a meglévő lexémák közül egyik sem illik rá. Az angolban például a sütés-főzésre vonatkozó lexémák sorában nincs megfelelője az 'olaj vagy víz nélkül, tepsiben való ételkészítés'-nek, ugyanúgy, ahogy nincs neve a 'nyílt lángon olajjal való sütés'-nek sem (l. a 9. táblázatot).⁷⁷

9. táblázat

Az angol sütés-főzésre vonatkozó lexémák jelentésmezője

	Közvetett hő hatás (sütő)	Sugárzott hő (tűz)	Közvetlen hőhatás (tepsi)
Vízzel, olaj nélkül párolni	<i>steam</i>		
Nem párolva, vízzel, olaj nélkül	<i>boil</i>		
Olajjal, víz nélkül	<i>(oven-fry)</i>	?	<i>fry</i>
Olaj és víz nélkül	<i>bake</i>	<i>broil</i>	?

⁷⁶ Telegdi 1977: 144–49; Péntek 1988: 63–65; Károly 1970: 60–61; A. Jászó 1991: 445–451; Szende 1992: 54–58.

⁷⁷ Geeraerts 1994: 2145.

Amint a későbbiekben kiderül, a jelentésmezőnek az ilyen „hiányosságai” a szókölcsonzések motiválói lehetnek, ha az átadó nyelvben éppen erre a szűkebb jelentésköre van lexikalizálódott megfelelő.

A feltárt mezőösszefüggések (a szó fogalmi köre: fölé-, alá- és mellérendelt fogalmak, a szó fogalmi jegyei, valamint a vele helyi, idő, oki stb. kapcsolatban levő fogalmak) azt mutatják, hogy a jelentésmező határai nem merevek, és hogy a rendszer felfelé sohasem zárt (Péntek 1988: 64). „A nyelvi mező a szókészletnek nem elszigetelt egysége: a fogalom és a szómezők egyaránt magasabb rendű mezőkké formálódnak mindaddig, amíg felölelik az egész szókészletet. A tagolás folyamata Trier megfogalmazásában is kétirányú. Az alacsonyabb rendű mezők magasabb rendű mezőkké állnak össze, míg a magasabb rendű mezők alacsonyabb rendű mezőkre bomlanak” (Bodrogligeti 1972). A fentebb idézett, hagyományosan mezőösszefüggésnek nevezett jelentésviszonyokban két jelenséget látok keveredni. Az egyik a szó logikai-fogalmi szerkezetére vonatkozik (föle-, alá-, mellérendelt fogalom), a másik pedig két különböző tartományba tartozó fogalom asszociatív viszonyát jelöli (a szó fogalmi jegyei – amelyek szintén fogalmak – helyi, idő, oki stb. érintkezések). A szó logikai-szerkezeti arculatának módosulásai a jelentésmezőn *belül* történik. Az asszociatív viszony a jelentésmezőn *kívülre* utal, mégpedig egy másik jelentésmezőre. Ilyen esetben tehát *két jelentésmező érintkezik*. A helyi, idő, oki, rész–egész stb. viszonyt hagyományosan metonimikus relációnak tekintjük, ezért az ilyen esetekben **metonimikus jelentésmező-érintkezésről** beszélhetünk. Ha van metonimikus mezőérintkezés, akkor a jelentésváltozások alapján jogosan feltételezhetünk **metaforikus jelentésmező-érintkezést** is. A metonimikus és a metaforikus mezőérintkezéseket nem az elszórt példák hasonlósága alapján állítom, hanem azokkal a példákkal érvelve, amelyekben *ugyanazon két jelentésmező között* több lexéma is ilyen irányú jelentésváltozáson ment át. Ilyen értelemben bizonyos jelentésmezőbe tartozó lexémák szemantikailag valósággal vonzzák azon jelentésmező elemeit, amelyekkel metaforikus viszonyba vannak. Így például a vizsgált kölcsönzőanyagban egyértelműen kimutatható a BESZÉDHIBA, ÉRZÉKSZERV KÁROSODÁS és az ÉRTELMI FOGYATÉKOSSÁG jelentésmező kapcsolata:

r. *ganga* ’beszédhibas, dadogó’ > m. *ganga* ’ügyetlen, esztelen’

r. *mut* ’néma, hallgatag, zárkózott, ügyetlen, élheterlen, bamba’ > m. *mutuj* 1. ’néma’, 2. ’ügyetlen’, 3. ’gyengeelméjű’

Ugyanilyen változáson ment át a románba átkerült magyar *süket* jelentésszerkezete:

r. *şuchiat* ’szeleburdi, eszelős’ > m. *süket* ’süket’

A fentebb elmondottak alapján szükségesnek látszik külön tárgyalni a jelentésmezőn belüli szemantikai viszonyokat és a jelentésmezők érintkezésének köszönhető jelentésváltozásokat (l. a 3., 4. alfejezetet).

Az angol szakirodalomban a jelentésmezőn belül megkülönböztetnek **szómezőt** és **lexikális mezőt** is (Asher 1994: 2144–6; Faber–Mairal 1997). Ez a megkülönböztetés arra vonatkozik, hogy a jelentésmező morfológiailag egyszerű vagy pedig komplex elemekből (összetett szó, idióma stb.) áll. Az egyszerű elemekből álló jelentésmező megnevezésére a *szómező* megnevezés használatos, míg a *lexikális mező* az alakilag egyszerű szavak mellett az összetett lexémákat is tartalmazza. A megkülönböztetés jogosultságát abban látom, hogy egyáltalán nem mindegy, hogy egy jelöltet valamely nyelvben, nyelvváltozatban egyszerű szóval neveznek meg, vagy pedig összetétellel, esetleg lexikalizálódott szintagmával. Egyrészt az egyszerű szó pusztán megnevezi, míg az összetett szó valamilyen szempontból minősíti, jellemzi a fogalmat. (Jó példa erre a *só* és a *nátrium-klorid*. A *só* a maga megszokott hétköznapióságában jelöli a fogalmat, míg a *nátrium-klorid* kémiai összetételére is utal. Ilyen alapon a két megnevezés különböző asszociációkat indíthat el.) Másrészt nem véletlen, hogy valamely fogalmat jelölő lexémának egy adott kultúrában milyen a kifejezőmódja. Bizonyos jelentésmezők, fogalmi szintek gazdagabbak egyszerű szavakban (l. az alapszintű kategóriák kérdésénél).

3. A jelentésmezőn belüli változások

Jelentésmezőn belüli folyamatként értelmezem a logikai-fogalmi szempontból fölé-, alá- és mellérendelő viszonyokkal jellemezhető jelölési változásokat. Mivel a különböző szófajú szavakban sajátos jelentésbeli változások történnek, szükséges volt a főneveket, az igéket és a melléneveket eltérő módszerekkel külön-külön vizsgálni, hogy az adott szófajon belüli jelenségekről minél pontosabb képet nyerjünk.

3.1. Főnevek

3.1.1. Az alapszintű kategória fogalma és jelentősége

A főnevek jelentésmezőn belüli változásainál tekintettel kell lenni arra, hogy a fogalmak alá- és fölérendeltségi viszonylatában van egy olyan szint, amelyre a leggyakrabban utalunk a hétköznapi világban, amelyben otthonosan mozgunk, amely természetesnek tűnik, amelyet könnyebben értünk meg. Az ehhez a szinthez tartozó fogalmakat E. Rosch terminusát követve **alapszintű kategóriáknak** nevezzük.⁷⁸ Ha a BÚTOR, SZÉK és HINTASZÉK fogalmak egymáshoz való viszonyát elemezzük, akkor ezek közül a SZÉK az, amely alapszintű kategóriának tekintendő. Ugyanígy minősülnek alapszintű kategóriának a következők: FA, BOKOR, KŐ, KUTYA, MACSKA, JUH, HÁZ stb. Az alapszintű kategóriák jellemzői: 1. rámutatással, osztenzív módon meghatározhatók; 2. a legelvontabb fogalmi szint, amelyhez még sajátos fizikai alakzat társul; 3. a kategória elemei spontánul, a tulajdonságok elemzése nélkül, érzékleti gestaltként (jól formált egészként) megragadhatók; 4. a gyerekek a fogalmi hierarchiának ezt a szintjét sajátítják el a leghamarabb; 5. a természetes nyelvekben a kategória elemeit rendszerint egyszerű szavak jelölik, míg a neki fölé- és alárendelt kategóriák tagjait gyakran morfológiailag összetett vagy grammatikailag valamilyen értelemben rendhagyó (jelölt) lexémák nevezik meg;⁷⁹ 6. az alapszintű kategóriát jelölő szavaknak a legnagyobb a gyakoriága, és nem véletlenül a nyelvelsajátításban ezek sorrend tekintetében elsődlegesek. Az alapszintű kategória pszichikai realitását számos kísérlet igazolta.⁸⁰ De nem minden nyelvben szükségszerűen ugyanazok az entitások jelennek meg az alapszintű kategória tagjaként. Különböző nyelvekben és kultúrákban ilyen szempontból is eltérő lehet az osztályozás. Az adott tárgy kulturális jelentőségétől függ, hogy a közösségi szemléletben alapszintű kategóriaként értelmeződik vagy nem. Ilyen értelemben az alapszintű kategorizálás nem univerzális (Mervis–Rosch i. m. 93).

A továbbiakban a jelentésmezőn belüli szemantikai folyamatok elemzésekor a fogalmi alá- vagy fölérendeltség az alapszintű kategóriához viszonyítva értendő, valamely fogalom ehhez a legtermészetesebb osztályozási szinthez képest lesz alá- vagy fölérendeltnek tekintett. Ennek a nézőpontnak a jogosultságát az is támogatja, hogy az elemzett főnévi kölcsönszavak többsége alapszintű kategória.

Mivel a kölcsönszó szemantikai beilleszkedését az átvevő nyelvben jelentős mértékben meghatározza az, hogy milyen szintű fogalmat jelöl (az alapszintű kategóriához viszonyítva), a továbbiakban ezt a kérdést tárgyalom részletesebben. A kölcsönszó ilyen jellege szerint három esetet különíthetünk el aszerint, hogy a kölcsönszó fölérendelt, alárendelt vagy alapszintű fogalomra utal.

⁷⁸ Mervis–Rosch 1981: 92–6; Lakoff 1987: 32–37, 45–49; Taylor 1989: 48–50.

⁷⁹ A jelöltséggel kapcsolatban I. Wurzel 1998.

⁸⁰ Annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy egy tárgy egy adott kategóriába tartozik vagy nem, az alapszintű kategorizálás esetén sokkal rövidebb volt a reakcióidő, mint a neki fölé- vagy alárendelt kategóriák esetében (Mervis–Rosch i. m. 92–3).

3.1.2. Fölrendelt fogalmat jelölő főnevek szemantikai módosulásai

Ha a főnévi kölcsönszó **fölrendelt fogalmat** jelöl, akkor vagy megmarad változatlanul fölrendelt fogalomnak (*popor* 'nép', *boszkonya* 'varázslás', *povesztja* 'beszéd, mese'), vagy saját fölrendelt fogalmi körén belül jelentése módosulásával szűkebb kategóriát kezd jelölni: *plánta* 'növény' → 'palánta'; *vizita* 'vizsgálat' → 'orvosi vizsgálat'. A leggyakran azonban a fölrendelt fogalmat jelölő főnév alárendelt kategória megnevezőjévé válik, és ezáltal is konkrétabbá lesz a jelentésköre: *bolunzia* 'bolondság' → 'bolondozó ember'; *eszkula* 'eszköz, szerszám' → 'a juhász edényei'; *fápta* 'megigézés, rontás' → 'torzszülött'; *kácsor* 'tarka színű állat' → 'kormos orrú juh'; *kircsėj* 'növény nyúlványa' → 'szőlő kacsá'; *likid* 'folyadék' → 'fékolaj'; *parciál* 'rész' → 'földsáv'; *páza* 'örség' → 'ör'; *primezsgyija* 'veszedelem' → 'házsártos nő'; *puju* 'állat kicsinye' → 'bivalyborjú'; *r. nzsitura* 'vigyorgás' → 1. 'nevetséges ember', 2. 'vigyorgó'; *ropota* 'lobogás, galopp, zuhogás' → 'záporosó'. Ezek a szemantikai változások a kontextus szerinti **aktuális jelentéssel** (*likid*, *eszkula*, *puju*), **névátvitellel** (*primezsgyija*), **szófajváltással** (*r. nzsitura*, *bolunzia*) és **jelentéstapadással** (*ropota* < *ropotă de ploaie*; *vizita* < *vizita medicală*) értelmezhetők.

3.1.3. Alárendelt fogalmat jelölő főnevek szemantikai módosulásai

Ha a kölcsönszó **alárendelt fogalomra** utal, akkor ez a jelölési viszony háromféle etimonból származhat: 1. ugyancsak alárendelt fogalmúból és azonos jelentésűből, 2. hasonló jelentésű alárendelt fogalmat jelölő etimonból, 3. alapszintű kategóriát kifejező román szóból. Az első esetben a jelentés változatlanul megmarad, az utóbbi kettőben pedig változik a szó jelölési értéke.

3.1.3.1. A minősítő főnevek jelentésszerkezete

Az alárendelt kategóriát megnevező kölcsönszó jelentésszerkezetének minősítő jegye vagy az etimon eredeti jelentéséből származik, vagy pedig utólag társult hozzá a jelentésmezőbe való integrálódása során. Ezt szemléltetik a következő példák:

- r. *batisă* 'zsebkendő' > m. *batisza* 'hímzett ünnepi zsebkendő'
- r. *bucia* 'gyenge minőségű gyapjú' > m. *bucsa* 'ua.'
- r. *durdana* 'testes nő' > m. *durdána* 'ua.'
- r. *dulap* 1. 'szekrény', 2. 'hosszú, széles deszka' > m. *dulap* 'kisebb tutaj'
- r. *cearșaf* 'lepedő' > m. *csěrșáf* 'gyolcslepedő'
- r. *balanță* 'mérleg' > m. *bálánca* 1. 'függőmérleg' 2. 'hidmérleg'
- r. *botei* 'nyáj, csorda' > m. *botyi* 'kisebb juhnyáj'
- r. *varză* 'káposzta' m. *várza* > 1. 'éretlen káposzta', 2. 'hordós (savanyú) káposzta'

A *bálánca*, *batisza*, *botyi*, *dulap*, *várza* esetében ez a minősítő szemantikai jegy a jelentésmezőbe való beilleszkedés során társult a kölcsönszóhoz. A *bucsa*, *durdána* etimonjai denotatív jelentésükben már tartalmazznak minősítő jelentésjegyet. Hogy ennek a jelenségnek az összetevőiről árnyaltabban szólhassak, tekintettel kell lennem arra, hogy a jelentésmódosuláson átment főnév **egyszerű megnevező** vagy **minősítő** jellegű-e. A minősítés nélkül utaló főnév denotatív jelentése *tárgyfogalomként* írható le, a minősítő főnév pedig *összetett jelöltként* adott számunkra. (A tárgyjelölt és az összetett jelölt fogalmának értelmezését l. a *Szemantikai alapvetés* c. fejezetben.) Ugyanaz érvényes az egyszerű megnevező és minősítő igékre.

A minősítő főnév jelentésjegyének módosulását a következő jelentésváltozások, jelentésváltozási tendenciák példázzák:

- r. *fătălău* 'hermafrodita' > m. *fataró* 1. 'meddő (állat)', 2. 'hermafrodita', 3. 'homoszexuális', 4. 'kappa'
- r. *murgă* 1. 'pej ló' m. > *murga* 2. 'kis termetű sovány ló'
- murgă* 2. 'piros színű ökör vagy tehén' > r. m. *murga* 3. 'rossz, kivénhedt tehén' 4. 'vörösbarna hátú disznó'
- r. *notin* 'fiatal ló, csikó' > m. *nótyin* 'gebe'

- r. *racameț* 'levelibéka' > m. *rákányec* 'varangyos béka'
 r. *țap* 'bakkecske' > m. *câp* 1. 'bakkecske', 2. 'őzbak' 3. 'hibásan herélt félig kosbárány' 4. 'későn, 2–3 éves korában herélt bika'
 r. *godac* 'egyéves malac' > m. *godák* 1. 'ártánymalac', 2. 'kocamalac'
 r. *mînzălauă* 'az elválasztáshoz közel álló borjú' > *mînzáló* 'elválasztott bárány'

A *fataró* és a *câp* esetében a nemre vonatkozó minősítő jegy szolgált a jelentésváltozások alapjául. Más esetekben (*murga*, *nótyin*, *godák*) a minősítettség nagyobb mértékű változáson ment át: szín helyett kor (*murga* 3.), vagy más tulajdonság: méret, külalak (*murga* 2.) jelölőjévé vált. Ugyanígy változhat a korra vonatkozó minősítő jelentésjegy, felcserélődve más tulajdonságra (külalakra, nemre) való utalással (*nótyin*, *godák*). De a jelentéssémában nem feltétlenül a minősítő jelentésjegy módosul. Előfordul, hogy a kategorizáló jegy fogalmi köre változik. A *mînzălauă* jelentéssémájában megmaradt ugyan az elválasztásra utaló relációs jelentésjegy, de a tárgyiasságot jelölő komponens módosult ('borjú' → 'bárány'). Ez a jelentésbővülés alapja lett a második és harmadik jelentés kialakulásának. A *csorszuj* jelentésváltozása is erre a folyamatra utal:

- r. *cioarsă* 'életlen vágószerszám' > m. *csorszuj* 'elhasznált edényfélék'

Itt azonban nemcsak a kategorizáló jegy változott ('vágószerszám' → 'edényféle'), hanem ezzel együtt a minősítő jegy is, ami azt példázza, hogy a kategorizáló vagy a minősítő jelentésjegy módosulása mindkét jegyre hat, vagyis a jelentésséma egésze változik. Ilyen értelemben mondhatni, hogy a kétféle jelentésjegy megkülönböztethető ugyan, de nem választható el mereven.

Ezek a jelentésváltozások azt mutatják, hogy egy minősítő kölcsőnelem virtuálisan két jelentéssémába integrálódhat: (1) a kategorizáló jegy szerinti fogalomkörbe, vagy (2) a minősítő jegy meghatározta jelentéssémába. A *murga* 3. és 4. jelentése azt példázza, hogy a 'piros színű ökör vagy tehén' jelentésű r. *murgă* jelentéssémájának mind a kategorizáló, mind a minősítő jelentésjegye módosult a magyarban, és így két jelentéssémába is integrálódhatott. (Mind a disznó-, mind a tehénfajtákat tagoló jelentéssémát tovább árnyalta.)

(<i>murgă</i>)	– ökör/tehen → disznó [<i>kategorizáló jegy</i>]	
	– piros színű → vörösesbarna hátú	[<i>minősítő jegy</i>] (<i>murga</i> 4.)
(<i>murgă</i>)	– ökör/tehen → tehén	
	– piros színű → rosz, kivénhedt	(<i>murga</i> 3.)

A kölcsönzött főnevek minősítő jegyekkel gazdagodva szűkebb, kevésbé általános kategóriát kezdenek jelölni. Megfigyelhető, hogy általában annak a kategóriának lesznek a jelölői, amelynek nincs az adott nyelvben neve, azaz lexikalizálódott megfelelője.⁸¹

3.1.3.2. Az alárendelt fogalmi jelölést és jelentést megőrző főnevek

A román etimonnal azonos jelentésű, alárendelt denotátumra utaló kölcsönzavak a megfelelő jelentéssémát tovább tagolják, színezik, és ugyanakkor a jelöltet újabb szempontokból kategorizálják, amint a következő átvételek minősítő jegyei szemléltetik: *babó* 'gyapjúból szőtt bolyhos utazópokróc'; *bentica* 'vászonszegély'; *bube dulcs* 'elmérgesedett seb'; *bundica* 'női bekecs'; *cujka b. tr. n.* 'többéves szilvapálinka'; *csórika* 'női posztóharisnya'; *flăcska* 'híg sár'; *hájta* 2. 'kikapós nő'; *katarcs* 'árbocfákból összeszegezett tutaj'; *klik* 'ragadós, agyagos talaj'; *komárnyik*

⁸¹ A tárgyak az ember számára sokféle tulajdonság halmazaként konstituálódnak. A minősítő főnév a jelölt dolgot vagy cselekvést egyetlen tulajdonsága alapján, azaz egy nézőpontból szemlélteti, így egy sajátos kategóriába sorolja, és ezzel elkülöníti megnevező főnévű párjától, önálló tudati tárggyá formálja. Másrészt különbség van kommunikációs értékben, gyakoriságban az egyszavas kifejezés és a többszavas lexikológiai egység között (Károly 1970). Egy minősítő lexéma kommunikációs értéke minden bizonnyal nagyobb, mint egy többszavas leíró lexikológiai egysége. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nyelvhasználatban a minősítő nyelvi jel a jelölt adott tulajdonságára irányítja figyelmünket, és ezáltal a dolog más tulajdonságai némileg háttérbe szorulnak.

'sajtszárító polc'; *kopil* 'törvénytelen gyerek'; *kuptyica* 'a juhász fapohara'; *márka* 'kivágandó fában vágott jel'; *moszór* 'göbös tuskó'; *nyága* 'nyafogó gyermek'.

3.1.3.3. Az alárendelt fogalmi jelölést megőrző, de jelentésükben módosult főnevek

Ha az alárendelt fogalomra utaló kölcsönszavak jelentése módosul a szintén alárendelt kategóriát jelölő etimonhoz képest, ez a változás származhat egyfajta névátvitelként értelmezhető folyamatból, vagy pedig az egymásnak közvetlenül mellérendelt fogalmak érintkezéséből. (Mindkét jelentésváltozási tendencia meglehetősen gyakori.) Az előbbire utalnak a következők:

- r. *bînzar* 'méh, bögöly' > m. *b. nzar* 'cserebogár'
- r. *muscă* 'légy, rovar' > m. *muszka* 'szúnyog'
- r. *micșunea* 'viola, ibolya' > m. *miksunyel* (cs) 'árvácska'
- r. *odolean* 'macskagyökér' > m. *odoljana* (cs) 'gyújtóványfű'
- r. *parîng* 'muhar, köles' > m. *paring* (cs) 'bükköny'
- r. *pipigioi* 'tavaszi lendnek' > m. *pipizoj* 'pásztortáska'
- r. *steregoaie* 'fehér, fekete zászpa' > m. *szteregaja* 'őszi kikerics'

Amint az idézett adatokból látható, a jelenség tárgytévesztésen alapuló jelölésváltozást mutat. Nem véletlenül az ilyen természetű adatok legnagyobb része a növények népi taxonómiájára utal, hiszen a növények osztályozási rendszere rendkívül gazdag, és a nem szakember számára bőven biztosít lehetőséget a különböző fajok összetévesztésére.

Az egymásnak közvetlenül mellérendelt kategóriák érintkezése abban különbözik az előbitől, hogy itt az etimon és a kölcsönszó közötti szemantikai távolság jóval kisebb, a jelentésváltozás kizárólag egyazon alárendelt fogalmi szinten mozog, és az esetükben egyáltalán nem beszélhetünk névátvitelről, hiszen csupán a logikai-fogalmi szerkezetükben történik módosulás:

- r. *țip* 'csorgóskút' > m. *cip* 'szökőkút'
- r. *cit* 'pamutvászon' > m. *csit*: *csitvászon* (cs) 'kendervászon'
- r. *drojdie* 'borüledékből készített pálinka' > m. *drozsgyija* 'gabonapálinka'
- r. *godac* 'egyéves malac' > m. *godák* (cs) 'ártánymalac'
- r. *coraslă* 'fecstej' > m. *gulászta* 'anyatej' (Bakos 1982: 259)
- r. *comîndare* 'halotti tor' > m. *komandár* 'disznótor'
- r. *notină* 'egy-két éves gidó, csikó' > m. *nótyin* 'gebe'
- r. *pitan* 'rozskenyér' > m. *pitán* 'kukoricakenyér'
- r. *sămăchișă* 'savanyú tej' > m. *szamatyisa* 'megszűrt tej'
- r. *zară* 'savó, író' > m. *zára* 'verttej'
- r. *jitar* 'csősz, mezőőr' > m. *zsitár* 'erdőőr'

A mellérendelt fogalmak érintkezésének sajátos esete a **bináris oppozíció**val jellemezhető jelentésváltozás, amelynek során a minősítő jegy kizáró ellentétébe csap át:

- m. *kuszakra* 'apatárs' > r. *cuscră* 'anyatárs'

A jelenség a népetimológiával érintkezik, hiszen a román etimon egyszerű morfémaként értelmeződött, a nőnemet jelölő *-ă* szuffixum elhalványodott az átvételben.

A fentebb idézett adatokban a fajt meghatározó minősítő jegy egy másik fajra jellemző minősítő jeggyel cserélődött fel. De olyan adatok is vannak, amelyekben a faj(tá)t meghatározó minősítés a jelölt **fizikai leírását** szolgáló szemantikai jeggyel helyettesítődik. Ez a jelenség abban tér el az előbitől, hogy a minősítő jegy változása révén a kölcsönszó nem egy másik, az alárendelt fogalommal mellérendelő viszonyban levő kategóriát kezd jelölni, hanem az etimonnál szélesebb jelentéskörű fogalmat:

- r. *casîncă* 'díszes gyapjúkendő' > m. *kászinka* (cs) 'nagy fejkendő'

Az etimon itt a fejkendőknek egy fajtáját jelöli. Ebben az esetben a minősítő jegyek ('diszes', 'gyapjú') fajmeghatározó jegyek. Az átvétel jelentéssémájában szereplő minősítés ('nagy') nem ilyen természetű, mivel pusztán a jelölt fogalom ('kendő') fizikai leírására szolgál, és nem szűkíti a fogalmat olyan mértékben, mint egy fajmeghatározó minősítő jegy: bármilyen anyagból, bármilyen módon készült anyagból lehet nagyméretű. Ilyen értelemben az etimonthoz viszonyítva bővül a kölcsönszó jelentése, de még mindig megmarad alárendelt fogalomnak. Úgy is mondhatnám, hogy a szó jelentéssémájának ez a változása a szómezőben egy szélesebb kategóriájú jelentésnek teremt helyet, azaz egy új, tágabb kategóriát hoz létre. Ugyanilyen természetű jelentésmódosulást figyelhetünk meg a következő adatokban:

- r. *țîrțîră* 'apró szemű savanyú szőlő' > m. *curcur* 'kisebb' hiányos szemű szőlőfűrt'
- r. *ciovoaie* 'fából készült lábos, edény' > m. *csuwoaja* 'a juhászok edényei'
- r. *ierugă* 'malomárok' > m. *jëruga* 'kicsi árok'
- r. *tulpán* 'muszlinkendő' > m. *tulpán* (cs) 'színes fejkendő'

A folyamat fordítottja is érvényesül: a román etimon jelentéssémájában általánosabb jelentéskörű minősítés fajt jelölő szemantikai jeggyel helyettesítődik:

- r. *băcănie* 'kisebb bolt, elsősorban vegyeskereskedés' > m. *b. k. nye* 'fűszerüzlet'
- r. *harabă* 'nagy parasztszekér' > m. *hărăba* (cs) 'megvasalt parasztszekér'
- r. *măturoi* 'nagy seprű' > m. *m. turoj* 'nyírágseprű'
- r. *prunc* 'kisgyermek' > *poronty* 2. 'cigánygyermek'

Alárendelt fogalmat jelölő átvétel jelentése úgy is bővíülhet, hogy az eredeti jelentés valamelyik minősítő jegye elhalványul, és ezáltal a lexéma általánosabban nevezi meg denotátumát. A következő két adat ezt szemlélteti:

- r. *iadă* 'nöstény kecskegida' > m. *jáda* 'nöstény kecske'
- r. *ieduc* 'hím kecskegida' > m. *jeduk* 'kecskegida' (Zsemlyei 1979: 66).

A *jáda* esetében a **korra**, a *jeduk* esetében a **nemre** vonatkozó minősítő jegy halványodott el a kölcsönszó jelentésszerkezetében.

Az alárendelt fogalmat jelölő kölcsönelemek jelentésváltozásainak egy másik fajtája az, amikor a jelölt tárgynak más **részét** kezdi jelölni, mint az eredeti etimon. A jelenség értelmezhető mellérendelt fogalmak érintkezéseként, de helyviszonyra utaló metonimikus névátvitelként is (ami szintén arra utal, hogy a megkülönböztetett szemantikai folyamatok nem mindig vegytisztán, önmagukban jelentkeznek):

- r. *bîrsă* 'ekefej, eketest' > m. *b. rsza* 'eketalp'
- r. *draghină* 'szekérlajtórja' > m. *drăgin* (cs) '(szekér) oldalrúd'
- r. *carcasă* 'valamely gép váza' > m. *kărkăsza* 'a ventilátor forgó fémszárnyai'
- r. *căptuh* 'vászon ingbélés' > m. *kaptuj* 'ingzseb'
- r. *chingă* 'nyeregheveder' > m. *kengur* 'a nyereg szíja'
- r. *nară* 'orrlyuk' > m. *nára* (cs) 'orrcimpa'
- r. *pițiană* 'a kukoricacsövet borító levél' > m. *piciján* 'a kukorica virágja'
- r. *pulpă* 'lábikra, állati comb' > m. *pulpa* 3. 'karizom'
- r. *rază* 'a gombolyító levele' > m. *răza* 'a gombolyító leveleinek végébe szúrt fácska'

3.1.3.4. Alapszintű kategóriát jelölő etimonokból származó, a magyarban alárendelt fogalmat megnevező főnevek

Alárendelt fogalmat jelölő kölcsönelemek körében nagy számban fordulnak elő minősítő főnevek. A minősítő jelentésjegy sajátos helyet biztosít számukra a magyar jelentésmezőbe való integrálódásuk során. Amint említettem, ez eredhet az etimon szemantikai struktúrájából, de az átvevő nyelvben is társulhat hozzájuk, és ezzel szemantikailag elkülönül a magyar megfelelőjétől, azaz funkcionálisan meghonosodik. Ennek a jelenségnek a gyakorisága, megnyilvánulási módja szám szerint felülmúlja a fentebb tárgyalt jelölésváltozásokat.

A kölcsönelem jelentéssémájának minősítő jegye vagy a tárgyak fizikai tulajdonságainak leíró szempontú csoportosítását szolgálja, vagy pedig értékelő mozzanatot visz a lexéma jelentésszerkezetébe. Az utóbbi esethez tartozó kölcsönszavaknak értékjelentése van. A következőkben ebből a két szempontból vizsgálom az ide tartozó jelentésváltozásokat.

A. A tárgyak **fizikai tulajdonságaira vonatkozó minősítésben** a jelöltnek valamely tulajdonsága úgy kerül előtérbe, hogy ezáltal elkülönítődik a kategória központi elemeitől, a jelentéskörön belül egy részfogalom jön létre. Vagyis a jelentésmező tovább tagolódik. Megjegyzendő, hogy a jelentésváltozási tendenciákban fontos szerepe van az aktuális jelentésnek. Elképzelhető, hogy az átvételre került elem egy adott román kommunikációs kontextusban abban az értelemben volt használatos, ahogy a magyar nyelvjárásban általánossá válik. Ez arra vall, hogy a kétnyelvű beszélő az aktuális jelentéssel azonosíthatja a számára ismeretlen vagy kevésbé ismert szó denotátumát.⁸²

A következőkben azt ismertetem, hogy a tárgyak fizikai tulajdonságaira vonatkozó minősítések milyen szempontok alapján csoportosíthatók. (Elsődlegesen azokra a jelentésváltozásokra idézek adatokat, amelyek arra utalnak, hogy a románban alapszintű kategóriát jelölő szó a magyarban alárendelt fogalmat jelölővé válik. De hogy a jelenséget folyamat jellegében szemléltessem, olyan adatokat is megemlítek, ahol nem történt ilyen természetű módosulás, de a szemantikai mezőt az adott szempont szerint gazdagítja.)

a. MÉRET

- r. *broască* 'béka' > m. *braszka* 'nagyobb béka' (Zsemlyei 1974: 328–9)
- r. *cioban* 'juhász'; 'kutyanév' > m. *csobán* 'nagy juhászkutya'
- r. *ciocan* 'kalapács' > m. *csokán* 'a kovács nagykalapácsa'
- r. *dubă* 'juhkolomp' > m. *duba* 'nagy kolomp'
- r. *floc* 'gyapjúcsumó' > m. *fláka* 'nagy hópehely'
- r. *fulgi* (tbsz.) 'hópehely' > m. *fulzs* 'nagy hópehely' (cs)
- r. *goliște* 'erdei tisztás' > m. *golistye* 'nagyobb erdei tisztás'
- r. *casincă* 'díszes gyapjúkendő' > m. *kászinka* 'nagy fejkendő'
- r. *căpușă* 'kullancs' > m. *k. pusa* 'nagy kullancs'⁸³
- r. *lepedeu* 'lepedő' (< m. *lepedő*) > m. *löpégveu* 'nagy hópehely'
- r. *băltoc* 'pocsolya' > m. *b. ltok* 'kisebb forrás'
- r. *botei* 'nyáj, csorda' > m. *botyi* 'kisebb juhnyáj'
- r. *cetină* 'fenyőág, fenyőerdő' (DEX: 'fenyő') > m. *csetenye* 'kicsi fenyő'
- r. *cimpoi* 'börduda' > m. *csimpolya* 'kis dob'
- r. *dulap* 'hosszú, széles, vastag deszka' > m. *duláp* 'kisebb tutaj'
- r. *găvan* 'nagyobb méretű faedény' > m. *gáván* 'kisméretű fapohár'
- r. *topor* 'fejsze' > m. *topor* 'kis fejsze'

⁸² E jelenség mellett az a jelentéstapadásos folyamat is megemlítenendő, amelynek során egy összetett (rendszerint jelzős szerkezetű) etimon a magyarba átkerülve egyszerűvé válik, de megőrzi az összetett etimon jelentését. Ez a jelentésszűkülés már a románban jelentkezhet az aktuális jelhasználat során. Íme néhány példa erre néze: *glob* 'lámpaernyő' < r. *glob* 'gömb' (*glob de lampă* 'ua.');

proces 'jegyzőkönyv' < r. *proces* 'tárgyalás, folyamat' (*proces verbal* 'jegyzőkönyv');

szpáciju 'lakterület' < r. *spațiu* terület, tér (*spațiu locativ* 'lakterület'). A szintagmából való kiszakadás olyan módon is történhet, ami nem jellemző a románra: a jelző veszi fel a szó szerkezet egészének a jelentését. Az ilyen jellegű jelentésszűkülések valószínűleg a magyarban alakultak ki: *șuflet* 'fogadott gyermek' < r. *copil de șuflet* 'ua.');

⁸³ Zsemlyei i. m. 505. Az egyik adatközlő szerint „a *k. pusa* nagy, a kullancs kicsi, a juhokon nő meg”.

Ugyanílyan szempontból tették színesebbé a jelentésmezőt azok az alárendelt fogalmat megnevező átvételek, amelyek jelentésmódosulás nélkül kerültek át az erdélyi magyar nyelvjárásokba: *bolován* 'nagy kő'; *csolán* 'nagy csont'; *kondėj* 'nagy toll'; *krifoj* 'nagy szelet kenyér'; *l. doj* 'nagy láda' – *báderka* 'kisebb hordó'; *guruj* 'kis domb'; *kárpeta* 'kis szőnyeg'; *porgó* 'kisebb kolomp'.

Mihez képest kisebb vagy nagyobb a kölcsönszó által jelölt tárgy? A megszokotthoz, az általánosan elfogadotthoz, egyszóval a prototípushoz viszonyítva, amelyet általában az anyanyelvi szinonima jelöl. A jelentésmező központi helyét elfoglaló alapszintű kategória értékű név (*hordó, forrás, tutaj*) általános jelentéséhez hajlamosak vagyunk prototipikus tulajdonságjegyeket társítani (mintapéldányszerű méret, alak, anyag stb.). Ezt a tendenciát erősíti a kölcsönszó szemantikai specializációja.⁸⁴

b. ANYAG

- r. *bloc* 'tömb' > m. *blokk* (cs) 'agyagtömb'
- r. *joščă* 'zacskó' > m. *cóska* 'vászonzacskó'
- r. *cearșaf* 'lepedő' > m. *csërsáf* (cs) 'gyolcslepedő'
- r. *fundat* 'szőttés' > m. *fundát* 'gyapjútakaró'
- r. *cojoc* 'irhabunda; suba' > m. *kozsok* 5. 'báránybőrből készült mellény', 6. 'báránybőr sapka'
- r. *oală* 'fazék' > m. *óla* 'cserépfazék'
- r. *picătură* 'csepp' > m. *pikătura* 'orvosságcsepp'
- r. *strat* 'réteg' > m. *sztat* (cs) 'agyagréteg'

A románban az anyagnevet jelölő lexémák közül néhánynak szűkült a denotációja a beilleszkedés során. Ezeknek a jelentéssémájában utalás történik valamilyen tárgyra, és az anyagnév e tárgy minősítőjévé válik:

- r. *sucălăte* 'egy vég vászon' > m. *szukuléc* 'vászon férfikabát'
- r. *borangic* 'nyersselyem' > m. *borondszik* 'selyem fátýolkendő'

További példák idézhetők olyan kölcsönelemekre, amelyeknek minősítő jegye arra utal, hogy a jelölt tárgy (vagy a tárgynak valamely része) milyen anyagból készült: *braszka* 'fanyelű bicska'; *busi* 'gyapjúharisnya'; *colinka* 'kenderből szőtt takaró'; *észtohor* 'deszkakerítés'; *gyilc* '(drótból készült vadfogó) hurok'; *kostjug* 1. 'vesszőből font kézikosár', 2. 'méhkas', 3. 'vesszőből font kút-káva' (r. *coșciug* '[vesszőből font] kosár'); *kuptyica* 'fapohár'; *rákla* 'fából esztergált sótartó'; *solovár* 'durva vászonnadrág'; *soson* 'posztó házipapucs'.

A *kostjug* példája egyértelműen bizonyítja, hogy a jelölt anyagra vonatkozó minősítő jegy a jelentésváltozások alapjául szolgálhat.

c. NEM

- r. *berbec* 'kos' > m. *berbécs* (2.) 'bakkecske'
- r. *notin* 'fiatal bárány' > m. *nótin* 'egy- vagy kétéves nőtény bárány'

Meglehetősen nagy számban fordul elő a kölcsönszóanyagban olyan minősítő főnév, amelynek jelentéssémájában utalás történik a jelölt élőlény nemére: *csuta* 'nőtény őz vagy szarvas'; *jáda* 1. 'nőtény kecske', 2. 'nőtény gida'; *jápa* 'kanca'; *jéd* 'hím gida'; *micuka* 'nőtény macska'; *mióra* 'nőtény bárány'; *nepota* 'lányunoka'; *nyeluca* 'nőtény bárány'.

Itt mindenképpen figyelembe kell venni azt, hogy a román nyelv grammatikai eszközökkel jelölni tudja a nemet. Ez a jelölés kötelező. A románban – nagyon kevés kivételtől eltekintve – nem beszélhetünk emberről vagy állatról úgy, hogy nyelvtani eszközökkel ne jelöljük meg a nemét. (A

⁸⁴ Kognitív pszichológiai kísérletekre hivatkozva mondja Taylor, hogy a tárgyak osztályozásában jelentős szerepe van az olyan tulajdonságoknak, amelyeket korábban esetleges fogalmi jegyeknek tekintettek. Ilyen például a méret. Labov szerint egy tárgy annál nagyobb mértékben része egy adott kategóriának, minél közelebb áll az optimálisnak tekintett dimenzióhoz, vagyis a prototipikus mérethez (Taylor 1989: 41–42).

románban ember és állat megnevezése esetén a grammatikai és a természetes nem rendszerint megegyezik.) Ennek az a következménye, hogy az adott jelentésmező ebben a vonatkozásban tagoltabbá válik, és ez a kölcsönzés mikéntjét is meghatározza. A románban a bárány fogalmát három lexémával jelölhetjük: a *miel* hímnemű főnév ugyan, de kevésbé utal nemre, inkább általában jelenti a 'bárány'-t, ezzel szemben a *mior* és a *mioară* a 'hím', illetve a 'nőstény' minősítő jeggel pontosítja a jelentést. Jóllehet a *miel* az elterjedtebb, ez nem került át kölcsönszóként a magyar nyelvbe. Ennek oka többek között az lehet, hogy a *miel* jelentésbeli használati szabálya (vagyis a jelentésmezőbeli helye) megegyezik a magyar *bárány*-ével. Ez a példa a jelentésmező tagoltságának meghatározó szerepén kívül azt is érzékelteti, hogy miért minősítő jellegű (vagy válik azzá) a kölcsönszavak jelentős hányada. A már meghonosodott kölcsönszó nem szükségszerűen azt a minősítő jelentésjegyet őrzi meg, amelynek okán átkerült nyelvünkbe. Gyakran előfordul, hogy új minősítést kap, és ez az új minősítő jegy vagy beleolvad a régibe, vagy elhomályosítja. Így lett a *mióra* a magyar nyelvváltozatokban 'egy-két éves (nőstény) bárány', illetve 'egy-két éves bárány' jelentésűvé. Az utóbbi esetben a korra vonatkozó minősítő jegy előtérbe került a nemre vonatkozóval szemben. Az ilyen jellegű változás megfigyelhető más állatra vonatkozó minősítő lexéma esetében is (*nótin*). Látható, hogy e jelenség miatt a minősítő jegyek szerinti csoportosítást nem szabad merevnek érteni. A *mióra* tagja lehet mind a nem, mind a kor szerinti minősítő csoportnak.

d. ÉLETKOR

r. *mătușă* 'ágy' > m. *matusa* 'idősebb ágy'

r. *cotoc* 'kandúr' > m. *kotók* 'kamasz'

r. *lingări* 'hízkelkedik' > m. *lingár* 'nagy kamasz'

r. *fișingău*, *fișingoi* 'városi, aki fálura jött' > m. *fișingoj* 'kamasz' (Zsemlyei 1974: 416).

Ugyancsak az életkorra vonatkozó minősítésekkel gazdagították a szómezőt a következő átvételek: k. *cel* 'kölyökkutya'; *kirlán* 'egyéves bárány v. csikó'; m. *nzáló*, *nótyin* 'egyéves bárány'; *mica* 'fiatal, 3–4 hónapos bárány'; *mátor* 'öreg kos'; *tercuj* 'két év körüli bárány, főleg kos'; *zsonkuc* 'fiatal ökör' (r. *juncuț* 'egyéves borjú'); *braszka*, *cinka* 'serdülő lány'; *fityinkó*, *kotینگány*; *nándros*, *cángó* 'kamasz, serdülő fiú'; *bába*, *babaty*, *batrin*, *hásko*, h. *rka*, *szkába* 'öregasszony'; *mósuj* 'öregember'. Meglehetősen sok kölcsönszó szerepel 'kamasz, suhanc' jelentésben. (A Kis-Szamos vidéki tájszólásban a 'suhanc' fogalmát hat román eredetű szinonima jelöli [Zsemlyei 1979: 1]).⁸⁵

e. SZÍN

r. *foiă* 'lepelszoknya' > m. *fota* 'színes női ruhakelme'

r. *sochină* 'vízmósás, gödör, odú' > m. *észokcsina* (cs) 'fekete termőföld'

r. *zimți* 'rece, fog, bevágások, rések' > m. *zámc* (cs) 'fekete irhaszegő a mellrevalón'

r. *frunza* 'falevél' > m. *frunza* 'száritott zöld gally'

r. *racateț* 'béka' > m. *rákámęc* 3. 'zöld levelibéka'

A román regionális nyelvváltozatokban színre utaló, alárendelt kategóriát jelölő lexémák meglehetősen nagy számban fordulnak elő. Ezek többnyire jelentésük változása nélkül kerültek át az erdélyi magyar nyelvjárásokba, éppen denotatív jelentésük speciális jellege folytán: *bala* 'fehéres szőrű állat'; *baláj* 'fehéres-sárgás szőrű állat, hirtelenszőke ember'; *balán* 'fehér, szőke színű állat, ember'; *baluka* 'fehéres-sárgás színű állat'; *belice* 'fehér gyapjas bárány v. juh'; *breáz* 'hóka, illetőleg fehér orrú állat'; *brumaria* 'kéesszürke (gyapjas birka)'; *bukeláj* 'a szájánál fekete, egybeült szürke v. fehér gyapjas juh'; *csára* 'fekete képű ember' (r. *cioară* 'varjú, csóka'; DLR, DEX: 'ua.');

⁸⁵ Ez a jelenség valószínűleg azzal is magyarázható, hogy a kamaszkor nem az ember prototipikus életkora, hanem inkább rövidebb, átmeneti jellegű. Nem alaptalan korrelációt feltételezni az átmeneti kategóriák és a kölcsönszavak jelentése között. Hiszen e fejezet egészéből látható, hogy az átvételek többnyire nem a fogalom központi elemét nevezik meg. Mennél periferikusabb jellegű, mennél jobban eltér a jelölt prototípusától egy fogalomkör eleme, annál hajlamosabbak vagyunk átmeneti kategóriaként kezelni.

csërnit 'nagyon sötét szürke, pirosas színű juh'; *gyósa* 'fehér kecske' (r. *ghioș*, *ghiușă* 'fehér szarvú (ökör); kecskenév'); *kudăl* 'fehér farkú ökör'; *láj* 'szürke színű (juh)' (r. *lai* 'fekete, fehérrel keverve'); *mucsed* 'kékesszürke gyapjas juh'; *murga* 'piros színű ökör v. tehén'; *sz. jin* 'szürke gyapjas (juh)' (r. *sein* 'szürke színű gyapjú, szörme'); *szur* 'szürke, deres (ló)'; *vakara* 'sárga v. fekete pettyes pofájú juh'; *városa* 'piros pofájú juh'.

Mint látható, itt elsősorban az állatok színére vonatkozó kölcsönelemek találhatók. Ismert, hogy a juhtenyésztésre vonatkozó jelentésmező a maga egészében rendkívüli árnyaltsággal tagolt a román nyelvben, és így olyan minősítő lexémákat tartalmaz, amelyek a magyar nyelvben nincsenek meg. Az *oaie* 'juh' jelentésű szó mint megnevezés nem került át a magyarba (a *vájē* kizárólag juhúzó kifejezésekben fordul elő: *nye vájē!*), pedig a románban ez a legelterjedtebb, a leggyakoribb a juhra vonatkozó szavak között. Ez olyan általános jelentésű, prototipikus esetet jelölő név, amelynek kifejezésére a magyar alapkategória szintű *juh* tökéletesen megfelel. Ugyanígy a *kál* 'ló', a *vaka* 'tehén' és a *g. jina* 'tyúk' csak állatterelő kifejezésekben jelenik meg, jóllehet bőven van olyan kölcsönszó, amely a ló, a tehén és a tyúk különböző „változatait” jelöli: *kirlán* 'egyéves csikó'; *mokány* 'apró termetű, zömök, edzett ló'; *murga* 'pej ló'; *munz* 'csikó'; *br. nkáló* 'meddő tehén'; *csuliga* 'félszarvú tehén'; *ester* 'magtalan tehén'; *pleketor* 3. 'kisborjas tehén'; *gala* 'csupasz nyakú tyúk'; *guluser* 'ua.' (Zsemlyei 1974: 446); *flityinkó* 'kakas formájú tyúk'; *pisztric* 'tarka, pettyes, iromba tyúk'; *t. rkát* (cs) 'tarka, iromba színű tyúk'.

f. ÁLLAPOT

r. *bujeniță* 'őzhús' > m. *buzsenyica* 'száraz kóró'

r. *țiră* 'rúd' > m. *cire* 'száraz ág'

r. *cetină* 'fenyőág, fenyőerdő' > m. *csetenye* 'száraz ághulladék, főleg fenyőé'

r. *cîrtac* 'akác' > m. *k. rtág* (cs) 'száraz gally, rőzse'

Az élőlények, tárgyak állapotára való utalás gyakran értékbeli minősítéssel jár együtt. A *m. turoj* ('rossz, kopott seprű') úgy minősíti a jelöltet, hogy értékelő mozzanatot is visz a jelölésbe. (Ezért fog újra megjelenni az alábbiakban az állapotra utaló minősítő jegy az értékjelentés tárgyalásakor is.)

g. FUNKCIÓ

r. *lespede* 'kölap, lapos kő' > m. *leszpegye* 'köttespalacsinta-sütő kő'

r. *ceaun* 'üst' > m. *csaum* 'pálinkafőző üst'

r. *dubă* 'kolomp' > m. *duba* 'marhakolomp, kolomp a vezérkos nyakán'

r. *strună* 'zsineg' > m. *esztruma* (cs) 'halászsineg'

r. *frînghie* 'kötél' > m. *frungyia* 'guzsalykötő madzag' (Bakos i. m. 93–4)

r. *furtun* 'gumicső' > m. *furtun* 'bor szívására használt gumicső, lopó'

m. *hordol* > r. *hurdoiu* 'faedény' > m. *hurduj* 'vajköpülő fadézsza'

r. *canal* 'csatorna' > m. *kánál* 'facsúsztató csatorna'

r. *pietricică* 'kövecske' > m. *pëtricsika* (cs) 'kapókő'

r. *tavă* 'tálca, tepsi, serpenyő' > m. *távál* 'nagyobb tál, melyben a fazekas a mázot tartja'

r. *veșcă* 'fakéreg, káva' > m. *véska* 3. 'juhfejő edény fából'

Ugyancsak a funkcióra történik utalás a következő átvételekben: *bidon* 'tejesbödön'; *burdu* 'túrótartó tömlő'; *bráj* 'túróverő pálca'; *borta* 'forrás fölé tett kivájt fatörzs'; *észtreknyála* (cs) 'érvágó kés'; *kálszt.* 'gyomirtó kapa'; *mesztyékó* 'kásakeverőfa'; *karamizla* 'vízhordó rúd'; *merindár* 'kendő, amelybe az útravalót csomagolják'; *ótyik* (cs) 'eketisztító fa'; *szufértázs* 'ételhordó edény'; *tortár* 'ua.'

A tárgyak nyelvi és nem nyelvi osztályozásában jelentős szerepe van a tárgy funkciójának (Taylor 1989: 40–42).

h. FAJ

A szakirodalomban erről a mezőösszefüggésről írtak a legtöbbet a nem és a faj érintkezéseként vizsgálva a kérdést.⁸⁶ Ebben a megközelítésben a jelenség valamivel szűkebb körű, mivel itt csak az alapszintű kategória és az alárendelt fogalom viszonyaként válik a vizsgálat tárgyává: valamely alapszintű kategóriát jelölő román kölcsönszó a magyarban fajtára utaló minősítő jeggyel gazdagodva alárendelt fogalommmá válik:

r. *acoperiș* 'tető' > m. *ákoperis* 'a szabadban levő katlan fölé épített tető'
r. *ardei* 'paprika' > m. *árdéj* 'édespaprika'; ('paradicsompaprika' [Nemes–Gálffy–Márton 1974: 11])

- r. *balanță* 'mérleg' > m. *bálánca* 1. 'függőmérleg', 2. 'hidmérleg'
r. *băcănile* 'bolt, vegyeskereskedés' > m. *b. k. nye* 'fűszerüzlet'
r. *broască* 'béka' > m. *braszka* 'varangyos béka'
r. *burduhan* 'bendő, has' > m. *burduhány* 'tehénbendő'
r. *burtucă* 'kút' > m. *burtuka* 'bodonkút'
r. *butuc* 'tőke' > m. *butuk* 'kucsma készítéséhez való fatőke'
r. *țuică* 'pálinka' > m. *cujka* 'szilvapálinka'; 'gabonapálinka' [Zsemlyei 1974: 361]
r. *dulap* 'szekrény' > m. *duláp* 'fiókos szekrény' [Nemes–Gálffy–Márton i. m. 40]
r. *guz* 'patkány' > m. *guz* 'bányapatkány'
r. *căruță* 'szekér' > m. *karuca* 'ökörszekér'
r. *mașină* 'gép' > m. *másina* (cs) 'cséplógép', 'mozdonygép'
r. *negustor* 'kereskedő' > m. *nyigusztor* (cs) 'állatkereskedő'
r. *pojar* 'tűzvész' > m. *pozsár* 1. 'erdőtűz', 2. 'gazból rakott tűz', 3. 'avarégetés'
r. *racateț* 'béka' > m. *rákáméc* 2. 'varangyos béka'
r. *teleagă* 'taliga' > m. *tyelága* 'eketaliga'
r. *prune* 'szilva' > m. *prunye* (cs) 'nyári szilva'

i. EREDET

r. *foță* 'csíkos gyapjúszövetből készült lepelszoknya' > m. *fota* (cs) 'gyári anyagból készült lepelszoknya'

- r. *horbotă* 'csipke' > m. *horbota* (cs) 'bolti csipke'
r. *ibrișin* 'selyemcérna' > m. *ibrisin* (cs) 'gyári selyemcérna'
r. *papiotă* 'cérnatekeres' > m. *papiota* (cs) 'gyári cérna'

A csángó nyelvjárásban megfigyelhető az a tendencia, hogy a nem népi anyagi kultúrából származó termékeket külön kategóriába sorolja. A kölcsönszó ilyen irányú felhasználására utalnak a fentebb idézett jelentésváltozások.

Ugyancsak ebbe a csoportba sorolom az olyan jelentésszüküléssel jelentésváltozásokat, amelyek úgy jöttek létre, hogy a kölcsönelemek jelentésszerkezete 'román' minősítő jelentésszóval gazdagodott, és román specialitású jelöltre utal, jóllehet eredetileg az etimon nem tartalmaz ilyen megszorítást:

- r. *baci* 'számadó juhász' > m. *bács* r. 'havasi transzhumáló román juhász'
r. *bîrsan* 1. 'barcasági', 2. 'juhajtó' > m. *berszán* 'havasi román juhász'
r. *biserică* 'templom' > m. *beszérika* 'román templom'
r. *țăran* 'paraszt' > m. *c. rân* 'román paraszti'
r. *cioban* '(számadó) juhász' > m. *csobán* 'havasi román juhász' (Zsemlyei 1974: 372)

⁸⁶ Bakos i. m.; Zsemlyei 1979: 66. Péntek János a jelenséget a szinonima-differenciálódás föltárt törvényszerűségeinek szempontjából elemzi (Péntek 1981: 79–80).

r. *dascăl* 'iskolamester, falusi tanító' > m. *dăszkăl* 'falusi román kántortanító'
 r. *fată* 'lány' > m. *făta* 'román lány'
 r. *fecior, ficior* 'gyermek, fiú, fiúcska, legény' > m. *ficsúr* 'román legény(ke)'
 r. *mărginean* 'határszáron lakó' > m. *marzsinyán* 'határszéli román'
 r. *pădurean* 'erdei' > m. *padurány* 'hegyvidéki román'
 r. *popă* 'pap' > m. *pópa* 'román pap'
 r. *jucată* 'tánc' > m. *zsukáta* 'román tánc'

Hasonló szerepe van a 'görögkeleti' minősítő jegynek:

r. *călugăr* 'szerzetes, remete' > m. *kalugyer* 'görögkeleti vallású szerzetes'
 r. *călugăriță* 'apáca' > m. *k. lug. rica* 'görögkeleti apáca'

B. A tárgyak értékére vonatkozó minősítés némileg más jellegű, mivel előtérbe kerül az egyéni és a közösségi értékrend, amelyeknek alapján ezek az attribútumok a jelöltekhez társulnak. A szavak értékminősítő jelentésszerkezetének jelentős szerepe van a kölcsönzés motivációjában és a kölcsönelemek meghonosodásában. Az ilyen irányú vizsgálatok arra válaszolhatnak, miért van az, hogy bizonyos jelentésmezők rendkívül gazdagok kölcsönszavakban, míg más fogalomköröket a nyelvi interferencia alig érintett. Szilágyi N. Sándor a kölcsönelemek értékjelentését az **etnocentricitással** összefüggésben vizsgálta.⁸⁷ Ez a megközelítés alkalmasnak tűnik az értékjelentés vetületeinek értelmezésére.

Az értékjelentés alapján a szavak két nagy szemantikai tömbbe szerveződnek: a **pozitív**, illetve a **negatív** értékjelentésű szavak csoportjába. A negatív értékjelentésű lexémák negatívakkal, a pozitív értékjelentésűek pozitívakkal lépnek szemantikai érintkezésbe, és ez érthető is, lévén hogy a tulajdonságok nem elszigetelten léteznek a világban, hanem kölcsönösen feltételezik egymást. Az ember hajlamos adott tulajdonságot bizonyos rokonnak érzett tulajdonsággal asszociálni (pl. testi fogyatékoság – értelmi fogyatékoság), akkor is, ha a kettő között nincs objektív kauzális kapcsolat (Taylor 1989: 50). Szilágyi N. Sándor ezt a jelenséget a **szolidáris értékek vonzásának** nevezi. Ilyen értelemben a negatív értékjelentésű szavak például olyan közös jelentésmezőt képeznek, amelyeknek elemei között bonyolult szemantikai kapcsolatok alakulnak ki, amennyiben egyetlen negatív értékjelentésű elem több negatív értékjelentésű lexémával asszociatív kapcsolatba léphet. A szókölsönzés folyamata azért vizsgálható sikeresen az értékjelentések kétpólusú struktúrája alapján, mert szorosan összefügg a szintén két ellentétes dimenzió mentén szerveződő etnocentricitással: a Mi és a Mások (Nem Mi) oppozíciójával. A Mi pólushoz a pozitív értékek kapcsolódnak (természetes, okos, ügyes, ép, egészséges, erős, jó, értékes stb.), a Mások pólushoz pedig a negatívak (nem természetes, buta, ügyetlen, csonka, testi fogyatékos, beteg, gyenge, rossz, értéktelen). Mivel az újabb kölcsönszó bizonyos mértékben még magán hordja az idegenszerűséget, a beszélők számára alkalmasabbnak tűnik az olyan negatív értékű tulajdonságok jelölésére, amelyeket az illető etnikai közösség nem tart magára igazán jellemzőnek, amelyeket öntudatlanul is szeretne magától elhárítani – mint olyanokat, amelyek inkább a Mások csoportot jellemzik. Erre a jelenségre is gondoltam, amikor a korábbiakban arra utaltam, hogy a kölcsönszó szemantikailag **jelölt**.

Ez a jelenség párhuzamos a minősítő lexémák jelentéssémájának eddig tárgyalt módosulásai-val. Itt is arról van szó, hogy egy kölcsönszóhoz a jelentésbeli differenciálódás céljából egy minősítő elem társul hozzá. Ha a minősítő jegy valamely értékre való utalást feltételez, **értékminősítő jegynek** nevezem. Az értékminősítő jegy a minősítő jelentésséma sajátos fajtájának tekinthető, mivel a szemantikai integrációban ugyanazt a funkciót tölti be: kijelöli, pontosítja a kölcsönszó jelen-

⁸⁷ Etnocentricitáson az etnikai közösségek azon beállítódását értem, hogy saját nyelvüket, kultúrájukat, hagyományukat helyénvalóbbnak, különbnek érzik másokénál (Szilágyi 1994: 1–2; vö. még: Katona-Viga 1996).

tésmezőbeli helyét. Az átvevő nyelvbéli szinonimapárjuktól a következő értékminősítő jelentésjegyek szerint különülhetnek el, illetve válnak minősítő lexémává a kölcsönszavak:

a. **ROSSZ MINŐSÉGŰ, ELHASZNÁLT, ROSSZUL SIKERÜLT (TÁRGY)**⁸⁸

- r. *buci* 'kender v. gyapjú' > m. *bucsa* 3. 'gyenge minőségű gyapjú'
- r. *talancă* 'kolomp' > m. *tálánka* 2. 'rossz hangú, repedt kolomp'
- r. *măturoi* 'nagy seprű' > m. *m. turoj* 2. 'elkopott vesszőseprű'
- r. *cioarsă* 'életlen vágószerszám' > m. *csorszuj* 'elhasznált edényfélék'
- r. *dospitură* 'vakaró, cipő' (Zsemlyei 1979: 21) > m. *dosznyitura* 'vastagra sikerült palacsinta'
- r. *palaneț* 'lepény' > m. *palanyica* 'sikerületlen, vagy vastagra sikerült palacsinta (tréf.)' (Bakos 1982: 425)
- r. *cocoradă* 'töltött lepényféle' > m. *kokoráda* 'vastagra sikerült palacsintaféle' (Zsemlyei 1979: 21)

- r. *custură* 'a kés éle' > m. *kusztura* 'rossz kés, kés rozsdás vasa'

Ebbe a csoportba sorolható az ÉRETLEN vagy TÚLÉRETTE növényre vonatkozó minősítés:

- r. *bortos* 'odvas fa' > m. *bortósz* 'taplós, fás (zöltség)'
- r. *cepoi* 'nagy hagyma' > m. *csepoj* 'fejetlen, még ki nem fejlődött hagyma'
- r. *a hupi* 'nem érik vagy túl gyorsan érik (gabona, gyümölcs)' > m. *hutyit* 'fejetlen maradt (gabonaszem, szilva)'
- r. *corcuduș* 'kerekszilva' > m. *kurkudus* 'éretlenül maradt szilva'
- r. *varză* 'káposzta' > m. *vărza* 2. 'éretlen káposzta'

b. **TESTI VAGY SZELLEMI FOGYATÉKOS**

- r. *oacheșă* 'barna arcbőrű, fekete szemű ember'; 'szeme körül fekete karikás juh' > m. *vakisa* 6. 'rövidlátó (ember)'
- r. *geambaș* 'lókereskedő, lótolvaj' > m. *dzsámbás* 'rossz járású (ember, ló, kutya)'
- r. *crac* 'lábszár' > m. *krák* 5. 'görbe lábú (ember)'
- r. *custură* 'a kés éle' > m. *kusztura* 'csoszogó, nehézkes járású ember'
- r. *mălai* 'köles, kukorica(szem, -liszt)' > m. *málé* 8. 'együgyű, gyámoltalan'
- r. *mut* 'néma, zárkózott, ügyetlen' > m. *mutuj* (8.) 'nyomorék'
- r. *droangă* 'marhakolomp' > m. *dranga* 'idétlen ember'

c. **ÜGYETLEN, ÉLHETETLEN**

Akárcsak a többi értékminősítő jegy, ez is jelentkezik főnévi és melléknévi használatban. Itt csak azokat az adatokat idézem, amelyeknek főnévi jelentésük (is) van.

- r. *băbălău* 'öreg tehetetlen ember' > m. *babaló* 1. 'ügyetlen', 2. 'gyáva (ember)'
- r. *mut* 'néma' > m. *mutuj* 2. 'ügyetlen, buta, gyámoltalan (ember)'
- r. *mă cățile, mă copile* ?/ > m. *m. k. tyila* 'ügyetlen, lágy (ember)'
- r. *tălășman* 'ökör, ló jelzője' > m. *t. l. szmán* 2. *telesmán* 'tátott szájú, élhetetlen'
- r. *tocană* 'hagymával készített étel, pörkölt' > m. *tokány* 6. 'ügyetlen, élhetetlen ember' (A *mutuj* jelentésváltozása jól szemlélteti, mennyire összefüggnek ezek a jelentésmezők.)

d. **ASZOCIÁBILIS, DURVA, KÖTEKEDŐ**

- r. *bufniță* 'bagoly' > m. *bufnica* 2. 'hallgatag (ember)'
- r. *berbece* 'kos; birka; ürü' > m. *berbécs* 6. 'durva, goromba ember'
- r. *fleac* 'semmirekellő' > m. *flyiák* 'ocsmány szájú ember'
- r. *secătură* 'értéktelen (dolog, személy)' > m. *szeketura* 3. 'másokat bosszantó ember'

⁸⁸ Itt és a továbbiakban is csak azokat az eseteket szemléltetem, amikor az adott értékminősítő elem szerint szerveződő jelentésmezőbe úgy illeszkedik be a kölcsönszó, hogy módosul a jelentése. Az ilyen jellegű jelentésmezők sokkal több kölcsönszót tartalmaznak, mint ahogy azt a példák szemléltetni képesek.

e. **BETEG; EGÉSZSÉGTelen, RENDELLENES SZEXUALITÁSÚ**

- r. *brîncălău* 'nagy torokdaganatú' > m. *brîncălău* 'meddő (tehén)'
r. *țap* 'kos' > m. *câp* 'herélt hím állat' (Bakos i. m. 93)
r. *fătălău* 'hermafrodita' > m. *fataró* 1. 'meddő állat', 2. 'hermafrodita', 3. 'homoszexuális'
r. *râncălău* 'félheréjű, rosszul herélt bika' > m. *râncălău* 3. 'magtalan férfi'
r. *babălău* 'öreg, tehetetlen ember' > m. *babaló* 2. 'fataró'
r. *muieratic* 'nőies' > m. *mujerutka* 'fataró'
r. *zbîrcit* 'râncos, összeaszalódott' > m. *zb. rcsit* 'himlőhelyes'

f. **ELŐNYTELEN TESTALKATÚ**

- r. *buglan* '30–40 literes hordó' > m. *buglân* 'hordóhasú'
r. *țînc* 'fiúcska' > m. *cînc* 'alacsony ember gúnyneve'
r. *drugă* 'nagyobb orsó' > m. *drugălău* 'magas, vékony ember gúnyneve'
r. *lupan* 'szürke állat (főleg marha)' > m. *lupân* 'nagy növésű, kövér férfi'
r. *mătahălă* 'mesebeli szörny, behemót nagy alak' > m. *matahála* 'nagy, otromba testű, rendetlen öltözetű nő'
r. *puturos* 'büdös, mocskos' > m. *puturosz* 'esetlen nagy darab asszony'
r. *buricos* 'nagy köldökű' > m. *burikosz* 'púpos'
r. *joardă* 'vessző' > m. *zsorda* 'magas vékony ember (gúnynévként)'

g. **ERKÖLCSTelen, ERÉNYTELEN, HELYTELEN MAGATARTÁSÚ**

- r. *sîmbră* 'vmely munkára való összefogás' > m. *cîmbora* 2. 'cinkostárs, bűntárs'
r. *drugă* 'nagyobb orsó, orsónyi fonál' > m. *drugălău* 2. 'lusta asszony'
r. *fiță* 'kényeskedő nő' > m. *fîșă* 'rendetlen nő' (Zsemlyei 1974: 418)
r. *fînderei* 'megkezdett juhtúrós bődön' > m. *fungy. r. u* 'nagyétkű ember'
r. *calic* 'szegény, nyomorult, fösvény, hazudozó' > m. *kálik* 'rossz hírű nő'
r. *hădărag* 'gyors beszédű ember' > m. *hadarág* 'pletykás'⁸⁹
r. *necăjit* 'elkeseredett' > m. *nyekezsitura* 'lusta'
r. *primejdie* 'veszedelem' > m. *primézsdiă* 'házsártos nő'
r. *putregai* 'korhadó fa, tehetetlen öreg' > m. *putregáj* 'lusta ember'
r. *rîncălău* 'félheréjű, rosszul herélt bika' > m. *râncălău* 4. 'léha, bolondos ember'

h. **PISZKOS, ELHANYAGOLT KÜLSEJŰ**

- r. *țoloandă* 'rongyos, ütött-kopott ruha' > m. *culândra* 'piszkos nőszemély' (Bakos i. m. 443)
r. *mătrăgună* 'nadrágulya' > m. *matraguna* 'rendetlen öltözetű'
r. *nebună* 'bolond' > m. *nebunya* 'elhanyagolt külsejű ember'
r. *danci* 'cigány fiú gúnyneve' > m. *dancs* 1. 'undorítóan mocskos, ocsmányságot beszélő egyén', 2. 'piszok, mocskos'
r. *mesteca* 'vegyít, elegyít' > m. *masztikál* 'maszatol' (Zsemlyei i. m. 19)
r. *usuc* 'gyapjúzsír' > m. *uszuk* 'piszok, mocskos'

i. **NEM A RENDES, MEGSZOKOTT, ELVÁRT PROTOTIPIKUS VÁLTOZATA VALAMINEK**

- r. *prunc* 'kisgyermek' > m. *poronty* 1. 'fattyúgyermek'; 2. 'cigánygyermek'
r. *cută* 'gyűrődés, ránc, redő' > m. *kutyě* 'gyűrődött héjú kenyér'
r. *tăpălăgă* 'nagy idomtalan láb, lábbeli, lopott állat lábára kötött rongy, lágy, erélytelen' > m. *tapalág* 'kis termetű, idétlen'
r. *goală* 'csupasz, meztelen' > m. *gala* 'csupasz nyakú tyúk'

⁸⁹ A *nyekezsitura* és a *hadarág* fentebb idézett jelentése Zsemlyei János gyűjtéséből való (i. m. 18).

Csupán a legfontosabb értékminősítő jelentésjegyeket mutattam be a fentiekben. A sor szórva-nyosabb jellegű, másfajta adatokkal tovább folytatható volna.

A tárgyak fizikai tulajdonságaira vonatkozó minősítés nem mindig különíthető el mereven az értékminősítő jegytől, mivel a kettő között összefüggés lehet. Így például a méreetre vonatkozó minősítés kapcsolatban van az értékjelentéssel. Az adott érték nyelvi jelentésstruktúrájának függvényében a nagysághoz, illetve a kicsiséghoz pozitív vagy negatív értékjelentés társulhat. (Szilágyi N. 1996: 19–20). De ez az érintkezés nem érvényteleníti a minősítő jegyeknek két fajtára való felosztását, mivel a kölcsönzés motivációjában is különböznek a leírást szolgáló minősítő jegyek az értékminősítő jellegeuktől.

3.1.4. Alapszintű kategóriát jelölő főnevek és jelentésváltozásai

Ha a kölcsőnelem **alapszintű kategóriát** jelöl, akkor ez a jelölésmód származhat ugyanilyen természetű román etimontól, vagy pedig olyan kölcsönszóból, amely eredetileg alárendelt fogalmat jelölt, de a beilleszkedés folyamatában elveszítette a fajt jelölő minősítő jegyét, és ezáltal a magyarban alapszintű fogalmat megnevező lexémává lett. A jelentésváltozásnak ezt a formáját példázzák a következők: *bálásztru* 'vasúti töltésre használt kavics' → 'kavics'; *biszuszka* 'lovaglőostor' → 'ostor'; *cigla* 2. 'hegycsúcs' → 'csúcs'; *ciju* 'jégtörőcsákány' → 'csákány'; *csuvika* 'törpekuvik' → 'bagoly'; *duba* 2. 'juhkolomp' → 'kolomp'; *pulpa* 'állati comb' → 'comb'.

Az alapszintű kategóriát jelölő átvételek egy része változatlanul megőrzi a román nyelvbeli jelentését. Ebbe a körbe tartoznak az olyan kulturális kölcsönzéssel átkerült elemek, amelyek a **román anyagi és szellemi kultúra sajátosságait** jelölik. Ezek a fogalmak a román kultúrában mindennaposak, a magyarban azonban nincs lexikalizálódott megfelelőjük. Ilyen a különböző román táncfajtákat (*árgyelánus*, *bárnás*, *b. trineste*, *borica*, *briu*, *floricska*, *gyámvirtita*, *hóra*, *klopocel*, *k. lusár*, *mok. nyász*, *p. sz. ritya*, *përina*, *perinica*, *v. ritya*), népi szokásokat, hiedelmeket, azok szereplőit és kellékeit megnevező átvételek: *b. rgyija* 'az a szokás, játék, hogy a fonóban meggyújtják és feldobják a szösz'; *peterekám* 'rokon lakoma a lakodalom után egy héttel'; *pomána* 'halotti tor alkalmával ajándékba adott étel'; *radina* 'gyermekágyas asszony meglátogatása és az ilyen alkalomból vitt ünnepi eledel'; *vérzsél* 'a fonóidény végén rendezett mulatság'; *buduhalá* 'farsangi alakoskodó'; *gocuj* 'maskarás legény (a turkás segédje)'; *gróza* 'az újévi kecsketánc egyik alakja'; *monyator* 'a betlehemes játék egyik szereplője'; *paparuga* 'esőt idéző alakoskodó'; *turkás* 'állatformájú alakoskodó'; *vatamán* 'húsvéti legénymulatság szervezője'; *virkolács* 'hiedelemleány'; *kolisél* 'kicsi kalács, amelyet temetéskor adnak'; *matruska* 'megbogozott törülköző a fonóbeli játékban'; *pomuj* 'temetéskor feldíszített fa'; *preszkura* 'áldozati kenyér'; *szorkova* 'feldíszített fa, amellyel a gyerekek az újévet köszöntik' stb.

Hasonló szerepet töltenek be a **gyermekjátékok** nevei, amelyek a gyermekek világában alapszintű kategóriákként használatosak. Az ilyen kölcsönzéseknek bizonyos hányada szőmezőbeli hiányt tölt be, mivel a magyarban nincs az adott játékfajtáknak lexikalizálódott nevük: *berszán* 'vesszőből font szánforma gyermekjáték'; *cserk* 'labdajáték, amelyet körben játszanak'; *gulye* 'játékhoz használt fadarab'; *kacsula* 'sapkajáték'; *kráj* 'botokkal játszott gyermekjáték'; *licuj* 'botokkal játszott gyermekjáték'; *mácázik* 'egyfajta gyermekjátékot játszanak'; *ogoj* 'labdajáték'; *pognyitarea* 'sáredénypukkantás'; *porko* 'labdajáték'; *palacsinta* 'lapos kő ugráltatása a vízen'; *rezsnyice* 'kézben forgatott gyermekjáték' stb. Ebben a lexikális mezőben is megfigyelhető néhány adatban a kölcsönzó és az etimon közötti szemantikai eltérés: *bikuca* 'kapókövezés' (r. *bicá* 'kövecske'); *cilu* 'gyermekjátékban használt bot' (r. *řili* 'céloz'); *gusa* 12. 'gyermekjáték' (r. *guřá* 'golyva, toka'). Nem lehetünk azonban egész biztosak abban, hogy ezek a jelentések a magyarban keletkeztek, hiszen a helyi román nyelvjárásban is kialakulhattak ezek a denotatív értékek. Ezt a bizonytalansági tényezőt jól szemlélteti az, hogy a *cuga* 'tekejátékféle' kölcsőnelemnek az etimonia (*řugu*) nem disznóhívó jelentésében szolgált a játék megnevezéséül, ahogy az RK-ból következtenék. A DEX szerint ugyanis a *řugu* román szónak 'tekejátékféle' jelentése is van. Attól függetle-

nül, hogy a fentebb említett adatokban a jelentésváltozás a magyarban vagy a románban ment végbe, a szemantikai módosulás irányát pontosan meghatározhatjuk: 'eszköz' → 'cselekvés' (*bikucă*), 'cselekvés' → 'eszköz' (*cilu*), 'testrész' → 'tárgy' (*gusa*). Az első kettő esetében érintkezésen, a harmadiknál pedig hasonlóságon alapuló névátvitel történhetett.

3.2. Igék

A kognitív pszichológiában kidolgozott, az alapszintű kategóriához kötődő elmélet a főnevek fogalmi hierarchiájának vizsgálatában alkalmazható szempont, az igék elemzésénél azonban kevésbé használható. (Ez nem is meglepő, hiszen a pszichológusokat az érdekelte, hogy az emberek hogyan kategorizálják a *tárgyakat*. Nyelvészeti terminust használva, a főnév jelöltjével dolgoztak. Az ige viszont nem tárgyat jelöl, hanem tárgyak viszonyát, cselekvés-attribútumát.) Kérdéses, hogy az igék fogalmi hierarchiájában van-e egyáltalán alapszintű kategória, és hogyan lehet elkülöníteni ilyen szempontból az igei jelentéseket. Mivel nem látom alkalmazhatónak az alapszintű kategóriát mint nézőpontot az ige fogalmi-logikai szerkezetének vizsgálatában, a következőkben a fölé- és alárendelési viszony az etimon és a kölcsönszó kapcsolatában értendő.

3.2.1. Jelentésszűkülés

A jelentésszűkülés a szó fogalmi-logikai alkatának azt a változását jelöli, amikor a lexéma jelentése az eredeti jelöltjéről átmegy a neki alárendelt, szűkebb körű fogalomra. Az ige ilyen irányú változásakor a jelentésséma a cselekvés körülményeire vonatkozó minősítő elemekkel gazdagodik. Akárcsak a főneveknél, itt is megkülönböztethető **egyszerű megnevező** és **minősítő** lexéma. A cselekvést, történést megnevező ige szemantikai struktúrája nem utal szükségszerűen a cselekvés „szereplőire”: az alanyra, a tárgyra, a cselekvés módjára és körülményeire. Az egyszerű megnevező ige jelentése általánosabb: ha valaki *beszél*, akkora ezt a cselekvést végezheti lassan vagy gyorsan, de aki *hadar*, az gyorsan beszél. Nem mondhatjuk róla, hogy *lassan hadar*, éppen amiatt, mert a *hadar* ige jelentésszerkezetében tartalmaz egy határozói minősítő jegyet ('gyorsan'). Ilyenként a *hadar* minősítő ige: a cselekvést módja szerint minősíti. Az ilyen igék jelentéssémájukban közvetlenül utalhatnak még a cselekvés alanyára (*ugat* [a kutyára]), tárgyára (*mosogat* [evőeszközöket]), időpontjára (*reggelizik*, *delel*, *késik*), vagyis ezekből a szempontokból minősítik, és ezzel együtt szűkítik az ige által jelölt cselekvést. A minősítő jelentésjegyek elemzése alapján pontosabban értelmezhetjük az igék jelentésbeli módosulásait, amint azt az alábbi adat szemlélteti:

r. *a semăna* 'vet' > m. *șămănel* 'újévi köszöntéskor gabonát hint a földre'

A *vet* és a román *a semăna* cselekvést megnevező ige, jelentésük általános: bármikor használhatók, amikor az általuk jelölt cselekvésre akarunk utalni. A *șămănel* minősítő, mivel denotatív jelentésében a **tárgyra, alkalomra, helyre** vonatkozó minősítő jelentésjegyek (1. gabonát, 2. újévi köszöntéskor, 3. a földre) szűkítik használatának szemantikai lehetőségeit. A *șămănel* a székelyes csángóban csak a népszokáshoz kötődő rítus megnevezésére szolgál, és ez szükségszerűen megnyilvánul jelenésszerkezetében is azáltal, hogy a körülményekre utaló minősítő jegyekkel gazdagodott.

Megfigyelhető, hogy az ige jelentésszűkülése az aktuális jelhasználattal, a kommunikációs kontextussal van szoros összefüggésben. Az igei átvétel gyakran **szakterminusként** értelmeződik, és ilyenként különül el a jelentésmezőbeli magyar szinonimájától. (Megjegyzendő, hogy az ilyen kölcsönszók között bőven akad olyan, amely már a románban szakszóként [is] használatos.) Az igei átvételek jelentésében az alábbiak szerint figyelhetők meg szűkülési tendenciák:

a. a megfelelő cselekvést jelölő etimon a cselekvés **tárgyával** együtt értelmeződik:

r. *a hîrî* 'morog, hergel, ingerel' > m. *h. r. jál* 'kutyát bosszant, hergel'

- r. *a hîrbui* 'tönkretesz, elrongál' > m. *hurbol* 'ruhaneműt elnyű, elvisel'
- r. *a hurduca* 'ráz, zörget' > m. *hurdukál* 'hordót gurít'
- r. *a încîrliga* 'meghajlít, begörbít' > m. *k. rligál* 'keresztbe teszi a lábát'
- r. *a rade* 'borotvál, lekapar, levakar' > m. *(meg)rágyil* (cs) 'belet meghúrol'
- r. *a sfinți* 'szentel' > m. *szfincál* 'házat szentel'
- r. *a vopsi* 'fest' > m. *vopsil* (cs), *vopozál* 'húsvéti piros tojást fest'

Szakszóként lettek használatosak a következő átvételek:

- r. *a centra* 'beállít, középre szorít' > *cséntrál: mekcsentrál* (cs) 'kotyogó korongtengelyt helyreigazít'
- r. *a marca* 'megjegyezni' > m. *márkáz* 'megjegyez (fát)'
- r. *colecta* 'gyűjteni, begyűjteni' > m. *kolektál: békolektál* 'leszerződött terméket begyűjt'
- r. *a consuma* 'elhasznál, elfogyaszt' > m. *konszumál: elkonszumál* 'elhasznál a fazekas agyagot'
- r. *a mărgini* 'szegélyez' > m. *mardzsináz* 'földutak szélét fával szegélyezi'
- r. *a struji* 'foszt, hánt' > m. *struzsál* 'kukoricát morzsol'
- r. *a stivui* 'elrendez, csomóba rak' > m. *stivujil: besztivujil* 'berak (edényt az égető katlan-ba)'
- r. *a urgenta* 'megsürget' > m. *urdszentál* 'telefonkapcsolást sürget'

b. konkrétabbá válik a cselekvés *alanya*:

- r. *a țipa* 'visít, sír' > m. *cipál* 'visít, sír a disznó'
- r. *a ciocăni* 'üt, ütöget, dolgoztat, csinál vmit' > m. *csokonyál* 'üt, ütöget, kopácsol a madár'
- r. *a fluiera* 'fűtyöl' > m. *fluierál* 'sípolt a mozdony'
- r. *a flutura* 'száll, szállong, libeg' > m. *fluturáddzik* (cs) 'nagy pelyhekben hull a hó'
- r. *a chiui* 'csujongat, kiáltoz' > m. *tyivujál* 'rikolt az a madár'
- r. *a schimba* 'változik' > m. *szimbál: szimbálodik* (cs) 'változik az agyag minősége'

Az utóbbi szakterminusként használatos a gorzafalvi fazekasok szókincsében.

c. a jelentésséma *határozói minősítő jeggyel* gazdagszik:

- r. *a țînji* 'betegeskedik' > m. *tēnzsikál* 'étvágy nélkül, ímmel-ámmal eszik'
- r. *a monta* 'párosít' > m. *montál* 2. 'mesterségesen megtermékenyít'

Ezek a példák egyben azt is szemléltetik, hogy a minősítő jeggyel való gyarapodás mellett a cselekvést megnevező kategorizáló jegy is módosulhat ('betegeskedik' → 'eszik'; 'párosít' → 'megtermékenyít').

d. a jelentéssémához *több minősítő jegy járul*:

- r. *a drege* 'javít' > m. *drédzsel* 'kerítést gallyal kijavít'
- r. *a reteza* 'levág, megnyes' > m. *(meg)retezál* (cs) 'hajat körben levág'
- r. *a vijii* 'zúg, csorog' > m. *vízseg* 'szortyog, cuppog a csizmába került víz'
- r. *a zbîngăi* 'megcsendül' > m. *zb. ngejál* 'megsodort zsinórra fűzött gombot húzogatóással búgat'⁹⁰

A *drédzsel* és a *(meg)retezál* tárggyal és határozói, a *vízseg*, *zb. ngejál* határozói, alanyi, illetve tárgyi minősítő jeggyel gazdagodott.

⁹⁰ A jelentésszűkülésnek ez a fajtája is érzékelteti a szemantikai folyamatok összetettségét. A *zb. ngejál* jelentésváltozása például onomatopoeitikus névátvitelnek is tekinthető.

A kölcsönszó idegenszerűségére, jelöltségére is utalhat a jelentésszűkülés érvényesülése. A *zsukál* 'román táncot jár' jelentésűvé lett, jöllehet az etimonnak (r. *juca* 'táncol, játszik') nincs ilyen minősítő jegye.

3.2.2. Jelentésbővülés

A jelentésbővülés jelensége az igéknél jóval ritkább, mint a jelentésszűkülés. Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az anyanyelv dominanciájú kétnyelvű beszélő inkább hajlamos arra, hogy a kevésbé ismert román ige jelentését a konkrét beszédhelyzet szerint, a tárgyi környezet vonatkozásával együtt értelmezze, mint hogy elvonatkoztasson azoktól, és a jel általánosabb denotációjával azonosítsa a jelöltet. Másként fogalmazva: az aktuális jelhasználat és a szó használati kontextusának szűkebb értelmezése az a tényező, amely a jelentésszűkülés érvényesülését elősegíti. Ez azt mutatja, hogy a köznapi beszéd megértése a kommunikációs kontextus konkrétumaira irányul. Így nem meglepő, hogy jóval ritkább az az eset, amikor a jel eredeti jelentésénél tágabban értelmeződik, azaz jelentésbővülési tendenciát figyelhetünk meg. Miközben az erdélyi adatok sorában 30, a csángó gyűjtésből pedig 9 esetben mutatható ki jelentésszűkülési tendencia, addig a jelentésbővülésre alig lehet néhány igei átvételt idézni. (Amint a számszerű adatokból látható, a csángó és az erdélyi igeik jelentéseinek változási aránya nagyfokú különbséget mutat. Ez minden bizonnyal összefüggésben van a második nyelv ismeretségi fokával. Az erdélyi nyelvjárásokból származó igeik 9,74%-ban, a csángó adatok pedig 4,34%-ban mutatnak jelentésszűkülési tendenciát. Az igeik egészének jelentésbeli módosulási aránya még nagyobb mértékben szemlélteti ezt a különbséget: a 308 erdélyi igéből 90, azaz 29,22% valamilyen jelentésváltozási folyamatra utal, a 207 csángó nyelvjárási igéből pedig mindössze 28 esetben (13,52%-ban) figyelhető meg ilyen természetű jelenség. Jelentésbővülés folytán az ige valamelyik jegye elhalványodik: megszűnik a cselekvés tárgyára, alanyára és a cselekvés módjára, körülményeire való utalás:

r. *a ciuște* 'összecsavart törülközővel való játékos verekedés' > m. *csuszkal* 'levág, leüt, lever, leszed'

r. *a bázăra* 'szalad a marha a légycsípés elől' > m. *bizerál* 'bosszant, macerál'

r. *a jentui, jîntui* 'készülő sajtot másodszor is kiprésel, meggyúr' > m. *(meg)zsentel* 'meggyúr'

3.2.3. Mellérendelt fogalmak érintkezésével jellemezhető jelentésváltozások

A mellérendelt fogalmi érintkezésként leírható szemantikai módosulásokról pontosabban számot adhatunk, ha tekintettel vagyunk az egyszerű megnevező és a minősítő igeik természetére. Az egyszerű megnevező igeik jelentése nagyobb mértékben módosul, mint a minősítő igeik szerkezete, azáltal, hogy a denotáció átsiklik egy hasonló jelentésre: *bucsál* 'sír, sirat' → 'töpreng, szomorkodik'; *kl. tyál: mekkl. tyálodik* 'lelkileg megrendül' → 'megbolondul'; *grozil: (meg)grozilódik* 'iszonyodik, undorodik' → 'megcsömrölik, összeborzong'. A minősítő igeik jelentéssémájában változhat a minősítő vagy a kategorizáló jegy. A minősítő jegy módosulásával az ige még mindig ugyanazt a cselekvést jelöli, mint a román etimón, csakhogy a cselekvésnek más aspektusa emelkedik ki, esetleg új nézőpont társul hozzá, amint azt a következő adatok szemléltetik:

r. *a doini* 'dojnát énekelni' > m. *dajnál* 'részegen, rosszul énekel', 2. 'románul énekel' (Zsemlyei 1974: 387–8), 3. 'magában csendesen énekel'

r. *a clefeti, cleveti* 'gyorsan tagolatlanul beszél' (DEX) > m. *klefetyál* 'sokat beszél'

A minősítő jegy változása szükségszerűen együtt járhat a kategorizáló jegy felcserélődésével:

r. *a boncăi* 'bög (a tehén)' > m. *bankól* 'vonít (a kutya)'

Itt a /tehén/re vonatkozó cselekvés jelölése átvivődött a /kutya/ra. A cselekvés alanyára utaló minősítő jegynek ez a változása maga után vonta a kategorizáló komponens módosulását

(‘bögg’ → ‘vonít’). Ez a jelentésváltozás rokon az onomatopéitikus névátvitellel. Mindazonáltal mellérendelt fogalmak érintkezéseként is értelmezhető, ha tekintettel vagyunk arra, hogy a szemantikai komponensek változása ilyen irányú. (Vö. az *Összetett jelentésváltozások* ígére vonatkozó részével.)

3.3. Melléknevek

A melléknevek denotatív értékének jelentésmezőn belüli változásait elemezve arra kell tekintettel lenni, hogy egyazon a jelentésmezőn belül a tulajdonságok nem különülnek el olyan mértékben, mint például a főnevek esetében. A negatív emberi tulajdonságok például szorosan kötődnek egymáshoz és kölcsönösen felidézhetik egymást. Aki illetlenül viselkedik, az nemcsak *faragatlan*, hanem *műveletlen*, *iskolázatlan*, *tudatlan*, esetleg *ostoba*. A spontán emberi észlelés számára ezek a tulajdonságok úgy jelennek meg, mintha szükségszerűen következne egyik a másikkól. Pedig az iskolázottság nem zárja ki az illetelen viszonyulást a másik emberhez. (Vö. a szolidáris értékek vonzásával kapcsolatban elmondottakkal – IV. fejezet 8. rész.) E pszichikai jelenség nagyfokú érvényesülése miatt a melléknevek esetében meglehetősen nehéz megvonni a határt a jelentésmezőn belüli és jelentésmezők közötti érintkezéseket illetően. Mivel a jelenség fokozatos, átmeneti jellegű, inkább a szélső értékek közötti nagyobb fokú jelentés-eltolódást (‘illetelen’ → ‘ostoba’) minősíthetjük névátvitelnek. Ennek a tudatában választottam külön a mellékneveknél a jelentésmezőn belüli és a jelentésmezők érintkezése folytán létrejött szemantikai természetű módosulásokat. Mivel ebben az alfejezetben csak a jelentésmezőn belüli érintkezésekről van a szó, a kövekezőkben ezekről szólok részletesebben.

3.3.1. Mellérendelt fogalmak érintkezéseként értelmezhető jelentésváltozások

A fentebb elmondottak alapján a melléknevek esetében a mellérendelő viszony tágabban értendő, mint a főnév és az ige esetében. Hiszen egy adott jelöltre (emberre, állatra) vonatkozó azonos értékjelentésű, denotációs értékben egymáshoz közel álló minősítések asszociatív viszonyban vannak egymással.

Amint azt már korábban jeleztem, a negatív emberi tulajdonságok jelentésmezője rendkívül gazdag mind anyanyelvi, mind kölcsönzött lexémákban. Nem véletlenül a rokon fogalmak érintkezésére mutató melléknevek innen kerültek ki a legnagyobb számban. Megjegyzendő, hogy a fentebb említett pszichikai jelenség következtében a melléknevek etimonjainak jelentése sem pontosan, egyértelműen behatárolt, és ez már önmagában alapot ad a deanotációs érték tágabb körű értelmezésének, ahogy az a következő adatokból is kitűnik:

r. *bābālāu* ‘öreg, tehetetlen ember, nagyon magas, esetlen ember’ > m. *babaló* ‘ügyetlen, tökkelütött’

r. *babīlc* ‘öreg, tehetetlen ember’ > m. *babalók* ‘ügyetlen’

r. *buzat* ‘duzzadt, vastag ajkú’, (DEX: ‘becsapott, kiábrándult’) > m. *buzáta* ‘duzzogó, neheztelő’

r. *fālos* ‘büszke, rátarti’ > m. *falósz* ‘kemény (ember)’

r. *hāmesit* ‘kiéhezett, falánk’ > m. *h. mnyiszit* ‘fösvény’

r. *matroş* ‘lusta’ > m. *matros* ‘csúnya, rendetlen’ (Bakos i. m. 469)

r. *rītan* ‘durva, faragatlan’ > m. *r. tán* ‘málészájú, mulya’

r. *sīciit* ‘akadékoskodó, kötekedő’ > m. sz. *k. jīt* ‘fösvény’

r. *gingaş* ‘finom, gyöngéd, bájos, törékeny, válogatós, zsenge, kényes, érzékeny’ > m. *zingás* 4. ‘rátarti, kényes, büszke’

3.3.2. Jelentésszűkülés

A melléknév jelentésszűkülése kétféle módon nyilvánulhat meg: egyrészt úgy, hogy a megnevezett tulajdonságnak egy részét, változatát kezdi jelölni (*mur*: *murás* ‘sötét színű’ →

'sötétbarna színű'; *morosány* 'máramarosi' → 'máramarosi román'), másrészt pedig olyan módon, hogy egy általánosabb használati körű attribútum denotációja egyetlen jelöltre korlátozódik. Íme néhány példa az utóbbi jelenségre: *brut* 'nyers, természetes állapotban levő' → 'nyers (fa)'; *brumarija* 'szürke' → 'kékesszürke (gyapjas birka)'; *nyimnyikura* 'semmiség, jelentéktelenség' → 'jelentéktelen (ember)'; *nyéggra* 'fekete, sötétbarna' → 'fekete (juh)'; *l. szát* 'hanyag, elhanyagolt' → 'lágy, puha természetű (ember)'; *láj* (cs) 'fekete, fehérrel keverve' → 'szürke színű (juh)'. Mindkét jelentésszűkülési folyamatot az aktuális jelhasználat felől értelmezhetjük. Ezek az átvételek a jelentésmezőt tovább tagolják, esetleg újabb kategorizálási szempontokkal gazdagítják az adott valóságterület nyelvi észlelését.

3.3.3. Jelentésbővülés

A melléknevek jelentésbővülését elemezve a következő jelenségekre figyeltem föl:

1. elhalványodik a minősítés alanya, az adott attribútum általánosabb vonatkozású lesz: *góga* 'ügyetlen fiúcskát csúfoló szó' → 'ügyetlen'; *gyilán* 3. 'fehér szőrű ökör' → 'szőke'.

2. A jelölt, amelyre a minősítés vonatkozik szélesebb jelentéskörűvé válik: *gyilán* 2. 'fehér szőrű ökör' → 'fehér szőrű (állat)'.

3. A melléknév által jelölt tulajdonság alanya elhalványodik, és a minőség is általánosabbá válik: *szukás* 'csökönnyös (ló)' → 'rossz, hibás'.

3.4. Indulatszók, kifejezések

Bár az előző szófajokhoz viszonyítva az indulatszók és a kifejezések jóval kisebb számban fordulnak elő, ezek használatában is megfigyelhetők bizonyos jelölésváltozási tendenciák. Nem kevés olyan kölcsönelem van, amely a románban elsősorban főnévi jelentésben használatos, a magyarban pedig kizárólag állatterelgető lexémákban jegyezték le. Ilyenek a 3.1.3.4e. pontban idézett *vájë* (r. *oaie*), *kál*, *váka*, g. *jina*. Ugyanígy a *kluca*, amely a Kis-Szamos vidéki nyelvjárásban csak kotlóhívó szóként használatos (az etimonja, *cluță*, 'kötő' jelentésű), valamint a juhúzó *vojic* (r. *oiță* 'juhocska'). Bizonyos kifejezések szintén csak állatok vonatkozásában lesznek használatosak:

r. *afără* 'ki, künn' > m. *áfár*. '(állatüző kifejezésekben) kifelé!'

r. *nu-l lăsa* 'ne hagyd' > m. *nullészá* 'kutyauszító: fogd meg!'

Vannak olyan román kifejezések, amelyek a magyarban csak román népi táncok jelölésére szolgálnak: *pe lá szpátye* (r. *pe la spate* 'hátra'); *dup. szpátyë* (r. *după spate* 'háta mögött') *ku botë* 'bottal járt tánc' (r. *cu bote* 'bottal, botokkal'). Ez a jelenség rokon a fentebb bemutatott jelentésszűkülési tendenciákkal.

4. A jelentésmezők érintkezése

A korábban elmondottak alapján a jelentésmezők érintkezésekor nem a lexéma fogalmi-logikai szerkezete módosul, mint a jelentésmezőn belüli változások esetében, hanem a lexéma átvivődik egy másik jelentésre, azaz névátvitel történik.⁹¹ Mivel a szemantikai természetű változásokban folyamatokat, tendenciákat szeretnénk megállapítani, a következőkben a névátvitel eseteit nem elszigetelten, egyedi esetekként vizsgálom, hanem lehetőleg a párhuzamos meg-

⁹¹ Hadrovics László hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy a denotatív jelentés bővülését, szűkülését ne tévesszük össze a névátvitellel. Az előbbieket esetében csupán a szó logikai szerkezete módosul (a jelölés módja általánosabb vagy specifikusabb lesz), az utóbbinál pedig egy teljesen más jelöltre vivődik át a lexéma jelentése (i. m.).

nyilvánulások alapján: azokra a adatokra összpontosítok, amelyek ugyanazon jelentésmezők érintkezésének következményeként mentek át jelentésváltozáson.

4.1. Metaforikus jelentésmező-érintkezés

Ahogy a jelentésmezőn belül a különböző általánossági szinten jelölő lexémák erős érintkezésben vannak, ugyanúgy a különböző jelentésmezők a nyelvhasználatban állandósuló asszociációk révén szorosabban kötődhetnek egymáshoz. E jelenségre Péntek János figyelt föl éppen a román kölcsönszóanyag kapcsán (Péntek 1981: 80–1). A *ficsúr*-nak ’kis vámszedő faedény a malomban’, a *putina* átvételnek pedig ’kövér kisgyermek’ jelentése lett. (A román etimonok jelentése: *fecior* ’fiúcska, legény’, *putină* ’fabödön’.) Ezt a szemantikai folyamatot csak úgy tudjuk értelmezni, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar nyelvjárásokban az EMBER, FIATAL LEGÉNY jelentésmezőbe tartozó szavak metaforikus módon kapcsolódnak az ÜRMÉRTÉK mező elemeihez, és így kölcsönösen felvehetik egymás jelentését:

<i>fickó</i>		<i>boriszák</i>
<i>finak</i>	→	<i>boroskorsó</i>
<i>ember</i>	←	<i>fazék</i>
<i>gyermek</i>		<i>hordó</i>
<i>ficsúr</i>		<i>putina</i>

A jelentésmezőknek az ilyen természetű állandó érintkezése **metaforikus jelentésmezőt** hoz létre, amelybe mindkét mező elemei beletartoznak, és jelentés szempontjából kölcsönösen hatással lehetnek egymásra, amint azt az alábbi ábra szemlélteti:

Metaforikus jelentésmező

$$\begin{array}{l} a \rightarrow c \\ b \leftarrow d \end{array}$$

1. jelentésmező
a, b (elemek)

2. jelentésmező
c, d (elemek)

A jelenség élő természetét bizonyító erővel példázza az elemzett kölcsönszóanyagból idézhető adatok sora.

A jelentésváltozások és a nyelv metaforikus mezőinek együttes vizsgálata azért is elengedhetetlen, mert bizonyos „fursának” tűnő névátvitelnek csak így juthatunk elfogadható magyarázatához. Hiszen viszonyokat teremtő, konvencionizáló erejével a nyelv világképet formál a nyelvközösség számára. Ebben a viszonyteremtésben jelentős szerepe van a nyelv metaforarendszerének (Lakoff–Johnson 1980; Szilágyi N. 1996; Bencze 1996; Tolcsvai Nagy 1996). A metaforarendszer megfigyelhető a mindennapi nyelvhasználatban (frazális kapcsolatokban, szólásokban és közmondásokban egyaránt). A kölcsőnelemek újonnan keletkezett jelentéseinek ilyen irányú magyarázata azonban nagy figyelmet és körültekintést igényel, mert gyakran kiderül, hogy az újnak minősített jelentés nem magyar fejlemény, még akkor sem, ha nyelvünk metaforáiból megmagyarázható volna ez a változás, hanem az átadó nyelv valamely változatának (például a nyelvjárásnak) sajátja. Ugyanakkor arra is tekintettel kell lenni, hogy a nyelv metaforakészlete egyszerre nyelvspecifikus és univerzális. A nyelvi közösség eltérő szociális környezete, történelme, hagyománya, kultúrája az előbbi jelleget erősíti, az emberi faj közös biológiai, pszichikai meghatározói az utóbbinak kedveznek. Ezért lehetnek minden nyelvben olyan metaforák, amelyek bizonyos mértékben nyelvi sajátosságok, és olyanok, amelyek univerzális-

sak. Az idő kifejezésére a térbeli viszonyok használata például (*holnapután, a hét közepén, az év elején, a hónap végén*) mondhatni univerzális metaforikus sajátosság. Az emberi faj közös biológiai, pszichikai sajátosságai folytán két nyelvben egymástól függetlenül is kialakulhat metaforikus viszony két jelentéstartomány között. A nyelvi interferencia befolyásolhatja a két metaforarendszert, jelentésváltozási tendenciákat teremthet, tendenciákat segíthet érvényesülni. A legtöbbször nehéz eldönteni, hogy melyik nyelv volt ilyen tekintetben hatással a másikra, mivel a különböző nyelvekben az asszociációk egybeeshetnek. Ennek az esetét látom azokban a párhuzamos jelentésátvitelekben, amelyre Bakos Ferenc hívja fel a figyelmet (i. m. 98):

r. *butuc* 'tuskó, tönk' > m. *butuk* 1. 'tuskó', 2. 'buta'

r. *butură* 'tuskó, tönk' > m. *butura* 'idétlen, rút'

r. *buștihan* 'tuskó' > m. *bustyuhán* 'nagy fejű'.

Csak hogy a *butuc*-nak a románban is van 'buta, együgyű' jelentése. Ebben az esetben pedig mindkét nyelvben él a 'tuskó' → 'negatív emberi tulajdonság' metaforikus jelentésmező. (Bár elméletileg a magyar metaforarendszer románra tett hatását sem zárhatjuk ki, itt az asszociáció egybeesését valószínűbbnek tartom.)

A metaforikus jelentésmező létét az bizonyítja a legvilágosabban, hogy a névátviteles viszony nem egyetlen lexéma jelentésszerkezetének a sajátja, hanem a jelentésmező számos eleme kapcsolódik egy olyan távolabbi jelentésmezőhöz, amelynek köszönhetően kialakul a szóban forgó lexémák átvitt értelmű jelentése. A jelenség érvényesülését számos más adat is igazolhatja. Megfigyelhető nyelvünkben, hogy a RONGY, TÉPETTSÉG, ill. RENDETLEN ÖLTÖZET jelentésmező több szállal is kötődik a ZÜLLÖTT, ERKÖLCSTELEN NŐ jelentéstartományához, amint azt a *ringyó*, *ribanc* (vö. *ribál* 'tép') szavaink jelentéskéjlődése szemlélteti (Benkő 1988). Ez az asszociáció azonban a román jelentésszerkezetben is élő kapcsolat. Ha egy ilyen jelentésszerkezetű elem kerül át a nyelvünkbe, akkor ennek meghonosodását a hasonló jelentésű elemekkel való rokonsága mellett az is elősegíti, hogy a kölcsönszó egyszerre két olyan jelentésmezővel is kapcsolatba lép, amelyek érintkező viszonyban állnak egymással. Három adatunk is van e poliszémikus viszony szemléltetésére. A többértelműség tényét az mutatja, hogy ezeket a kölcsönelemeket több helységben is első és második jelentésben egyaránt használják (l. az RK szócikkeiben):

r. *fleandură* 1. 'rongy', 2. 'romlott erkölcsű nő' > m. *flandura* 'ua.'

r. *buleandă* 1. 'rongy, rongyos, rendetlen öltözet', 2. 'erkölcstelen nőszemély' > m. *bulândra* 'ua.'

r. *landra* 1. 'rongy', 2. 'züllött (nő)' > m. *lândra* 'ua.'

Egy másik példa a metaforikus jelentésmező-érintkezésre a BESZÉDHIBA, ÉRZÉKSZERV KÁROSODÁS és az ÉRTELMI FOGYATÉKOSSÁG jelentéstartományának a kölcsönhatása. A magyar szlengben a *süket*-nek 'ostoba' jelentése is van, a köznyelvi *rövidlátó* átvitt értelmű jelentése szintén észbeli hiányosságra utal. Román eredetű kölcsönszavaink sorában a következő jelentésváltozáson átment lexémák igazolják ezt a mezőérintkezést:

r. *ganga* 'beszédhibás, dadogó' > m. *ganga* 'ügyetlen, esztelen'

r. *mut* 'néma, ügyetlen' > m. *mutuj* 3. 'gyengeelméjű'

A poliszém természetű kölcsönelem tulajdonképpen és névátviteles jelentésének együttes meghonosodását elősegítheti ez a metaforikus viszony. A *ponyihósz* például 'rövidlátó, hibás szemű' és 'lusta' jelentésében egyaránt átvételre került, és mindkét szemantikai dimenziójával együtt használatos a Kis-Szamos vidéki nyelvjárásban. (Az RK *ponyihósz* szócikkből nem derül ki ugyan, hogy az etimonnak 'lusta' jelentése is van, de a DEX igazolja ezt.)

Nyelvünkben a LÁGY ANYAG (pl. híg sár) és az AKARATI GYENGESÉG metaforikus kapcsolata általános. A gyenge akaratú, szándékait érvényesíteni nem tudó személyről azt mondjuk: *ge-*

rinctelen, lágy ember. A Kovászna megyei Torján a gyenge, megbízhatatlan embert *ideloccsan-odaloccsan* lexémával minősítik (Nemes–Gálffy–Márton 1974: 86). A PULISZKA fogalmát jelölő román kölcsönszavaink is ilyen irányú metaforikus jelentéseket vettek fel:

- r. *mălai* 'kukoricaliszt, puliszka' > m. 'málé 'együgyű, gyámoltalan'
- r. *mămăligă* 'puliszka' > m. *mamaliga* '1. puliszka, 2. mamlasz, ügyetlen, 3. híg sár'
- r. *tocană* 'pörköltfélé' > m. *tokány* 'pörköltfélé' → 'puliszka' → 'ügyetlen, éhletetlen'.

De a jelenség nem értelmezhető csupán a magyar jelentésrendszer hatásaként. A román nyelv szemantikai stuktúrájában is megfigyelhető ez a metaforikus kapcsolat a PULISZKA és az EMBERI GYENGESÉG fogalma között. Amint azt az RK is jelzi, román értelmező szótárak feltűntetik a *mălai mare* kifejezést 'málészájú' jelentésben. A *mămăliga*-nak a románban is van 'éhletetlen, lágy' jelentése. (A *tokány* 'puliszka' jelentése a magyarban alakult ki, átvitt értelmű jelentése a románban nincs meg.) Más példák is igazolják, hogy mindkét nyelvben él az EMBERI GYENGESÉG: LÁGY ANYAG metafora:

r. *bucămălai* 1. 'egyél málét', 2. 'szerencsétlen, tutyimutyi' > m. *buk. m. lāj* 'gyenge, szerencsétlen'

r. *păpălăpte* 'tutyimutyi, nemtörődöm' > m. *păpalăptye* '1. tutyimutyi, 2. híg sár'.

Hogy a magyarban mennyire erős a két jelentéskör vonzása, azt jól mutatja az is, hogy a fentebb idézett *mamaliga* és a *păpalăptye* kölcsönszavaink a 'híg sár' jelentést is felvették, jól lehet a román etimonoknak nincs ilyen denotatív értékük. (Ez egyben azt is mutatja, hogy a jelentésmozgás mindkét metaforikusan kapcsolódó tartomány irányába történhet, ami szintén a metaforamező ható erejét szemlélteti.) Az ilyen jellegű kölcsönszók kétszeresen expresszívek. Egyrészt, mert jól beilleszthetők a magyar metaforarendszerbe, másrészt azért, mert idegenszerűségük és az ebből fakadó hangulati értékük kedvez a negatív emberi tulajdonság kifejezésének, és az etnocentrikus beállítódásunkkal is összhangban vannak.

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy nem állapíthatók meg, melyek azok a névátvitteles jelentésváltozások, amelyek a magyar *metaforikus rendszer* hatására jöttek létre.⁹² Ha a románban egyáltalán nem ismert az adott átvitt értelmű jelentés, akkor jogosan feltételezhetjük a magyar jelentésrendszer érvényesülését. Az eddigi kutatások alapján a következő jelentésváltozásokat tekinthetjük a magyar metaforikus rendszer termékeinek:

KOS → BUTA, DURVA:

r. *berbec(i)* 'kos' > m. *berbécs* 'durva, goromba' (vö. m. *kos* 'buta' [gúnyos], amint ezt az 'okos, mint a tavalyi kos' szólásunk szemlélteti – ÉrtSz)

BAKKECSKE → PAJZÁN ÖREGEMBER:

r. *țap* 'bakkecske' > m. *cáp* 'öreg ember, aki fiatalságában kicsanpogott' (ÉrtSz: *vén kecske*: 'szerelmeskedni akaró, nők körül legyeskedő öreg ember')

KERESZTEL → MEGSZID, LEHORD:

r. *boteza* 'keresztel' > m. *botyezál* 'megszid, lehord' (ÉrtSz: *leszedi valakiről a keresztvizet* 'nagyon összeszid, mindennek elmond, lehord valakit')

BAGOLY → HALLGATAG, MAGÁNAK VALÓ EMBER:

r. *bufniță* 'bagoly' > m. *bufnica* 'hallgató ember' (ÉrtSz: *bagoly* [átv.]: 'otthon ülő, magának való ember')

NYAK → NYAKLEVES:

⁹² Itt a metaforikus rendszer kifejezés nem azonos a metaforikus jelentésmezővel, hanem átfogóbb értelmű: a metaforikus jelentésmező mellett a külön-külön vizsgált lexémák névátvitteles jelentésére is vonatkozik, hiszen vannak olyan szavak, amelyeknek átvitt értelmű jelentése egyedülálló az adott mezőben. A kölcsönszó jelentésének metaforikus irányba való elmozdulását így a mezőnek egyetlen eleme is előidézheti, amely rendszerint a hozzá jelentésben legközelebb álló szó.

r. *ceafă* 'nyakcsigolya, a nyak hátsó része' > m. *csáfa* 'nyakleves'. (Itt a *nyakleves* átvitt értelmű összetett szavunk hatásával kell számolnunk, amely az ÉrtSz-ban szerepel. Metonimikus és metaforikus névátvitel együttes hatása.)

NAGYOBB MÉRETŰ, TESTES EDÉNY → KÖVÉR EMBER:

r. *buglan* '30–40 literes hordó' > m. *buglân* 'hordó (emberre vonatkoztatva)' (ÉrtSz: *hordó-has* [tréf, gúny] 'kövér, nagy has, pocak')

Itt is idézhető a fentebb tárgyalt *putina* 'kövér kisgyermek' jelentésében.

BAB → NEMI SZERV:

r. *fásole* 'bab' > m. *fuszulyka* 'penis' (Ez a névátvitel azért is természetes a magyarban, mert a *paszuly*-nak is van ilyen névátviteles jelentése: TESz)

A *c. posz* jelentésváltozását ugyancsak a magyar metaforarendszer irányította, bár itt a téves jelentésértelmezés is szerepet játszott, és ilyenként ez az eset bizonyos mértékben eltér az előbbiektől:

KARÓ → MEREV TESTTARTÁSÚ EMBER:

r. *Țepos* 1. 'tüskés', 2. 'elviselhetetlen természetű' > m. *c. posz* 'peckes, egyenes járású'.

Ennek a jelentésváltozásnak az a magyarázata, hogy a román *Țepă* főnév többjelentésű szó: jelent karót, nyársat, tüskét, tövist. A *Țepos* román melléknévnek nincs karóval kapcsolatos jelentése (*Țepos*: 1. 'szúrós', 2. 'sörteszerű', 3. 'tövises', 4. 'szálkás'). Mi azonban azt mondjuk a merev, egyenes testtartású személyre, hogy *olyan, mintha karót nyelt volna*. A *karó* nyelvünk jelentésrendszerében metaforikus kapcsolatban van az egyenes, merev testtartás fogalomkörével, és a *c. posz* kölcsönszó beilleszkedett ebbe az asszociatív jelentésmezőbe.

HOSSZÚ, VÉKONY TÁRGY (SZÁLFA, VESSZŐ) → MAGAS, SOVÁNY EMBER:

r. *drugă* 'nagyobb orsó, orsónyi fonál' > m. *drugălô* 'magas, vékony ember gúnyneve'

r. *joardă* 2. 'vessző' > m. *zsorda* 'magas, vékony ember gúnyneve'

CIPÓ, KENYÉRDUDOR → DAGANAT, PÚP:

r. *cocuță* 'cipó' > m. *kókuca* 4. 'ütéstől keletkezett daganat'

r. *cucui* 'daganat' > m. *kukuc* 'kenyérdudor'

r. *pitan* 'rozskenyér, gyengébb minőségű kenyér' > m. *pítán* 3. (szcs) 'púp'

A metaforikus viszony magyar nyelvi valóságát az ÉrtSz *cipó* címszava is igazolja: „*cipó* (2.) (átv., nép., gúny.) A háton, mellen, fejen nőtt v. ütéstől eredt kidudorodás, púp.”

Mindezek az adatok azt mutatják, hogy a kölcsönszó nemcsak a denotatív értékének megfelelő jelentésmezőbe illeszkedik be, hanem annak metaforikus viszonyrendszerébe is. Ennek közvetlen előidézője a kölcsönszó magyar megfelelőjének metaforikus jelentése. Közvetve pedig a jelentésmező egésze, mivel a mezőnek több eleme is kapcsolódhat egy másik mezőhöz, és ezáltal megerősödik a két jelentéstartomány metaforikus kapcsolata. A 'kisfiú nemi szerve' jelentésű *puca* – a megfelelő magyar jelentésmezőbe integrálódva – az (*angyal*)*bögyörő*, *monyor* hatására a 'krumplis nudli' jelentést is felvette, mivel a *bögyörő*nek mind a NEMI SZERV, mind a KRUMPLIBÓL KÉSZÜLT ÉTELFAJTÁK tartományában funkciója van.

Az eddigi névátvitelekben a magyar nyelv metaforarendszerének hatását hasonló vagy azonos jelentésű lexikális szerkezetekkel, szólásokkal igazoltam. Vannak azonban olyan nyelvünkben létrejött metaforikus jelentések, amelyeknek eredetét, keletkezésének asszociációs alapját jóval nehezebb meghatározni, mivel csak közvetve nyilvánulnak meg a magyarban. Ilyenkor magyarázatért túl kell lépni a nyelvi rendszer szűken értelmezett keretein, és a magyar kultúra szimbólumrendszerében kell tájékozódni. Már csak azért is, mert a nyelvi jel nem közvetlenül a jelöltre (vagy a jelölt fogalmára) utal, hanem arra a mentális képre, amelyben a jelölt él az adott kultúrközösség tudatában. Ezért is állítja Umberto Eco, hogy a nyelvi jel jelöltje egy kultúregység (Eco 1982: 81–82). Bizonyos metaforikus névátviteleket úgy érthetünk meg, ha

megvizsgáljuk, hogy az adott nyelvi jel által jelölt entitás milyen kultúregységként realizálódik az adott etnikai közösség ismeretrendszerében. A névátvitelek nem véletlenszerűek, valamilyen analógia irányítja őket, és a jelentés változásait vizsgálónak föl kell derítenie az asszociáció alapját. A következő névátvitelek első látásra furcsának tűnhetnek:

r. *prune* 'szilva' > m. *prunye* 'kislány szeméremteste'

r. *jarinǎ* 'szántóföld' > m. *cárina* 'vagina' (Bakos i. m. 431–32)

r. *crinta* 'sajtnyomó teknő' > m. *krinta* 'női nemi szerv'.

A magyar népköltészet erotikus szimbólumrendszerében találjuk meg azokat az utalásokat, amelyek érthetővé teszik az ilyen jellegű névátviteleket. Lükő Gábor, a magyar népi kultúra szimbólumrendszerének alapos ismerője és egyik úttörő elemzője írja, hogy népköltészetünkben a szilvának szexuális vonatkozása van (Lükő 1942: 125–128). Ugyancsak az ő könyvében olvashatjuk: „Az eke és a föld viszonya a férfi és a nő viszonyát jelképezi. Somogyban és Baranyában a gyermektelen házasember életének »tudományos« meghatározására is ezt a jelképet használják a falusiak. Szánt, de nem vet, mondják. A népköltészetben a szántással kapcsolatos fogalmak jelképrendszerbe illeszkednek. Példának okáért a rét, a töretlen föld, amit ez évben fognak először eke alá, a szűz leány szimbóluma.” A *cárina* jelentésváltozásában érvényesülő SZÁNTÓFÖLD – NŐI NEMI SZERV metafora ugyanakkor szervesen illeszkedik a jelentésrendszer aktív–passzív értékdimenziójába (férfi: aktív, nő: passzív). A *krinta* metaforizációját is csak ilyen alapon értelmezhetjük, még akkor is, ha éppen a sajtnyomó teknő a maga tárgyyszerűségében nem jelenik is meg a jelképtárban, de az ilyen tárgyú kutatások alapján tudjuk, hogy bizonyos eszközök (edény, kanál, bot) és munkafolyamatok szexuális szimbólumok népi kultúránkban.⁹³

Az ilyen jellegű metaforikus névátviteleket azért különítettem el a korábbiaktól, mivel nemcsak hogy nyelvi szinten nem tudatos az asszociációk iránya, de a népi kultúrában is csak implicit módon mutathatók ki. Ámde amennyiben bizonyíthatóan megnyilvánulnak a népi alkotásokban, és láthatóan rendszerbe szerveződnek, a jelentésváltozások értelmezésében fel lehet és fel kell használni őket, már csak azért is, mert a nyelv és a kultúra jelenségei nem különülnek el mereven egymástól.

Feltevődik a kérdés: a magyar névátviteles jelentésrendszer mellett érvényesül-e a román metaforamezők hatása a kölcsönszavak jelentésében? A kérdésre igennel válaszolhatok. A román metaforikus névátvitelek hatása kétféle módon nyilvánul meg. Egyrészt közvetlenül, úgy, hogy az etimon alapjelentésével együtt átvesszük az átvitt értelmű jelentést is (mint például a fentebb idézett *buk*. m. *láj* esetében), másrészt közvetve. A közvetett metaforikus hatás abban látható, hogy a névátvitel alapját képező asszociáció már nem kötődik egy bizonyos román etimonhoz, hanem annak mintájára a nyelv saját szókészletéből létrehozza az adott asszociációt. A r. *flutur* ('lepke, csillogó ruhadisz') Magyarorszávon 'hópehely' jelentésű kölcsönszóként jelenik meg (l. az RK *flutur* címszavánál). De itt nem a magyar jelentésrendszer érvényesülésével van dolgunk. Ugyanis egyes erdélyi nyelvjárásokban a *flutur* román szónak 'hópehely' jelentése is van. Másrészt a székely nyelvjárásban is lejegyezték a HÓPEHELY *hólepke* megnevezését. Hogy melyik nyelv hatott a másikra a jelentés szempontjából, azt a szó (illetve a metaforikus jelentés) földrajzi elterjedtsége mutatja meg. A székely nyelvjárásban egyetlenegy ponton jegyezték le a HÓPEHELY *hólepke* megnevezését. Az erdélyi román nyelvjárásban viszont elég elterjedt a *flutur* ilyen jelentése. Tehát **közvetett** román metaforahatást feltételezhetünk.

A metaforikus jelentés közvetlen módon történő átvétele, mint általában a szemantikai motiváció, kapcsolatban van az expresszivitás kérdésével, hiszen a metaforikus láttatásban információs értéktöbblet is létrejön azáltal, hogy a névátvitel alapjául szolgáló attribútum előtérbe

⁹³ Lükő i. m. 152., 111–118. Bálint Sándor tájszótára szerint Szeged környékén a *bunkónak* 'férfi szeméremtest' jelentése is van (Bálint 1957).

kerül.⁹⁴ Mint ismert, a metaforikus megnevezésben két entitás azáltal érintkezik, hogy a közösnek vélt attribútum összekapcsolja őket. Ha ez a metaforikus asszociáció az újdonság erejével hat, a hasonlított a hasonlón keresztül értelmeződik, azaz örökli egy részét azoknak a nyelvi minősítettségeknek, amelyeket a hasonlónak tulajdonítunk. Ebben az észlelési folyamatban a megnevezett entitás sajátos nézőpont eredményeként adott. A nyelvek érintkezésénél különös súllyal jelentkezik ez a kérdés, hiszen a különböző nyelvek szemantikai rendszerében eltérő metaforamezőket is találhatunk, és ezeknek az eltérő struktúráknak a beszélő általi észlelése kommunikációs élményt jelenthet. A megnevezés ilyen értelmű kifejezőereje affektív-emotív összetevővel is gazdagíthatja a beszéd folyamatát. Ez a szemantikai alapú motivációs tényező a kölcsönzések indítékaira is fényt vet. A kétnyelvű beszélő a második nyelvbéli lexémát azért is használhatja az anyanyelvi kommunikációja során, mert a szó szemantikai motiváltságánál fogva alkalmasnak tűnik arra, hogy hatékonyan és érzékletesen fejezze ki mondanivalóját és ezzel együtt a denotátumhoz való viszonyát is. Az elemzett kölcsönszóanyagban bőven található példát a közvetlen metaforikus jelentésátvételre. Az alapjelentéssel együtt történő metaforikus jelentés átvételét megkönnyítheti az, hogy az anyanyelv jelentérendszerében is előfordulnak hasonló irányú képzettársítások (például az emberi jellemvonásokra, attitűdökre alkalmazott állati tulajdonságok). Megjegyzendő, hogy a metaforikus jelentés kifejezőereje az alapjelentés mentén érvényesül. Az aktív kétnyelvű beszélők egyaránt ismerik az etimon elsődleges és másodlagos jelentését, és a két jelentés egymásba játsása folytán érzékelik a kifejezésbeli többletet is. A következő metaforikus névátvitelre utaló adatok egyazon helységben vagy tájszólásban az etimon tulajdonképpeni és névátviteles jelentésében is használatosak:

- r. *broască* 1. 'béka'; 2. 'kisgyerek' > m. *braszka* 1. 'béka'; 2. 'varangyos béka'; 3. 'leányka, serdülő leány' (máramarosi tájszólás)
- r. *țințar* 1. 'szúnyog'; 2. 'sovány (ember)' > m. *cincăr* 'ua.' (Kis-Szamos mente)
- r. *cioară* 1. 'varjú, csóka'; 2. 'fekete képű ember' > m. *csára* 'ua.' (Dés)
- r. *căciulă* 1. 'kucsma'; 4. 'tollbóbíta a madár fején' > m. *kacsula* 'ua.' (gyimesi csángó nyj.)
- r. *trîntor* 1. 'hereméh'; 2. 'ingyenélő' > m. *trintor* 'ua.' (Kis-Szamos mente)
- r. *mocăniță* 1. 'zömök havasi tehén, ritkábban ló'; 2. 'keskeny vágányú, hegyekben közlekedő vonat' > m. *mokonyica* 'ua.' (Kis-Szamos mente)
- r. *motan* 1. 'kandúr'; 2. 'hallgatag, morcos ember' > m. *matány* 'ua.' (moldvai csángó nyj.)
- r. *pițigoî* 1. 'cinke'; 2. 'sovány ember' > m. *picigoj* 'ua.' (Középlak)
- r. *învîrti* 1. 'forog, forgat'; 2. 'ügyet nem tisztességesen elintéz' > m. *virtyál* 'ua.' (Szamosújvár, Kisiklód)

Amint látható, az adatok többsége kétnyelvűséggel jellemezhető vidékekről származik, ami erősíti a fentebb elmondottak érvényességét.

Vannak olyan metaforikus névátvitel is, amelyek sem a magyar, sem a román nyelvi metaforikus rendszer hatásával nem magyarázhatók. Ilyenkor az analógia alapja a funkcionálisan vagy vizuálisan hasonlónak érzékelt tárgyak, viszonyok érintkezésében keresendő. Ezek a névátviteles jelentés-elmozdulások is a jelöltek belső szerkezetét világítják meg. *Rühös* melléknevünk az ismert jelentése ('[testén] rühatkát hordozó élőlény') mellett 'gombákkal, moszatokkal belepott (fa)' jelentésben is előfordul. A jelölésnek ez a módosulási tendenciája érzékelteti, hogy a jelölt összetett jellegű, hiszen két kategorizáló jegy ('gomba/moszat' → 'fa') egymáshoz való viszonya jelenik meg az alkalmi jelhasználatban is.

A nyelvi észlelésnek és a jelöltek hasonlóságának együttes jelentkezését szemlélhetjük az alábbi jelentésváltozási tendenciákban:

- r. *gușă* 'golyva, toka, ádámcsutka' > m. *gusa* 10. 'a korsó *nyakának* kidudorodó része'

⁹⁴ Az expresszivitás és az információs értéktöbblet összefüggését l. Benkő 1988.

r. *scoarță* 'kéreg' > m. *szkarca* 'bőrkéregesedés'.

A r. *gușă* jelentései alapján kikövetkeztethető az az általános jelentésséma, amely a jelölés-változásokat a románban és a magyarban előidézte. Mivel az antropomorfikus természetű nyelvi észlelés szerint az ÜVEGnek is *nyaka* van, és ennek még kidudorodó része is lehet, egészen természetes, hogy az ilyen viszonyjelölletű lexéma alkalmasnak bizonyul az adott tárgyi viszony megnevezésére. A *szkarca* névátvitelében sem alaptalan – a jelöltek hasonlóság mellett – nyelvi észlelésre is hivatkozni, hiszen az analógiát az indíthatta el, hogy a magyarban a bőrkeményedés a *kéreg* töre visszamenő morfológiailag összetett *kéregesedés* szóval is kifejezhető.

4.2. Metonimikus jelentésviszonyok

A metonimikus jelentésviszonyok a metaforamezőknél kevésbé tűnnek nyelvspecifikusnak. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a metonimikus relációk (helyi, idő, okozati érintkezések) nagyobb mértékben adóttak az empirikus tárgyi valóságban, mint a metaforikus relációk, amelyekről határozottabban állítható, hogy ezek a nyelv és a kultúra sajátos látásmódjának a termékei. A metonimikus viszonyok forrása az ember fizikai környezetének érzékelési módjából fakad. A rész–egész viszonybeli jelentésváltozásoknak például az lehet a pszichikai háttere, hogy az ember a térben egymáshoz közel levő vagy érintkező tárgyakat hajlamos egy egységként kezelni, vagy pedig az érintkező részeket egymással felcserélni, amint azt a kognitív pszichológiai kutatások is jelezték (Miclea 1994: 107–9). A tárgyi világ érzékelésének ilyen általánosan emberi sajátosságai valamennyi nyelvben megnyilvánulhatnak, lévén hogy a nyelv szemantikai rendszere bizonyos mértékben tükrözi az ember kognitív struktúrájának működését. Ezért a következőkben elemzésre kerülő metonimikus viszonyok nem a magyar nyelv szemantikai rendszerének sajátos megnyilvánulásaiént értelmezendők.

A vizsgált kölcsönszavak jelentésváltozásai alapján a metonímia létrejöttének forrásai a következő szempontok szerint határozhatók meg:

a) térben egymás közelében levő tárgyak, tárgyrészek érintkezése

Amint fentebb jeleztem, a térben egymás közelében levő tárgyak az emberi észlelés számára szemléleti egységként jelenhetnek meg, és így kölcsönösen fel is idézhetik egymást. A térbeli közelséggel jellemezhető tárgyak vagy egymással érintkeznek a szó fizikai értelmében, vagy pedig egy harmadik entitással, „háttérrel”. Az egymással érintkező tárgyak ilyen jellegű következményeire utalnak a következő jelölésváltozási tendenciák: *arm.* *szár* 'vonószeg' → 'a borona első gerendája, melyhez a húzóláncot erősítik'; *brinka* 'állati torokdaganat' → 'toka'; *bárba* 'szakáll, áll' → 'toka'; *cserbika* 'nyak, nyakszirt' → 'lebernyeg a tehén nyakán'; *csercse* 'fülbevaló' → 'fülcimpa'; *paro* 'patak' → 'sió, vízárok'; *ráza* 'gombolyító levele' → 'a gombolyító lelveleinek végébe szúrt fácska'; *tokány* 'hagymával készített étel, pörkölt' → 'puliszka'⁹⁵; *toplica* '(hő)forrás, tócsa' → 'híg sár'; *z.* *gnyáto* 'lobogó (rözsze)tűz' → 'tűzgyújtó szalmatekeres'. A harmadik entitás (háttér), amellyel érintkezhet két tárgy, az rendszerint nem más, mint az a tárgy, amelynek részét képezik, legalábbis erre engednek következtetni az ilyen természetű szemantikai módosulások: *panusa* 'kukoricacsuhé' → 2. 'kukoricakóré' 3. 'kukoricaizék'; *piciján* 'a kukoricacsövet borító levél' → 'a kukorica virágja'. Itt ugyanakkor rész–egész viszony is implikálódik, ami szintén a szemantikai jelenségek összetettségére utal.

⁹⁵ A *tokány* szó 'puliszka' jelentése származék: mivel a tokányt faluhelyen rendszerint puliszkával együtt fogyasztották, ez az észlelési alap elengedő volt a metonimikus jelentésváltozás létrejöttéhez. Hogy a románban vagy a magyarban fejlődött ki ez a jelentés, azt nemigen lehet eldönteni, mivel a 'puliszka' jelentés izoglosszái a románban és a magyarban egybeesnek (Bakos i. m. 277; ALR SN 4: 1111).

b) rész és egész viszonya

A rész és egész metonimikus viszonya a legkülönbözőbb valóságterületekre utaló lexémák jelölismódosulásában kimutatható, a következő viszonyok alapján: *ember és testrész* (*bándor* 'nagydarab, kövér, buta asszony' → 'pocak'), *ember és az általa viselt ruhanemű, lábbeli* (*fi-csúr* 'gyermek, fiú, fiúcska, legény' → 6. 'gyermekcsizma'; 7. 'gyermekruha'), *használati tárgy, eszköz és annak alkatrésze* (*batéria* 'szárazelem' → 'nyakba akasztható bányászlámpa'; *sztázsila* 'zsilip' → 'malomzsilip szabályozója'), *építmény és alkotóeleme* (*kojtec* 'öl, kettrec, pásztorkunyhó' → 'disznóól kifutója'); *földrajzi környezeti elem és részterülete* (*bitkó* 'alacsonyabb hegy, domb' → 'kiemelkedés a hegygerincen'; *butura* 'odvas fatörzs' → 'faodú'; g. *rla* 'patak' → 'örvény'). Akárcsak a jelentésszűkülés, a rész–egész metonimikus jelentésváltozás a kölcsönszó jelentés-specializálódását szolgálja. Ezáltal a kölcsönszó szemantikailag különbözni fog az eredeti jelentésének megfelelő magyar szinonimájától (megtörténik a jelentésmezőbeli elkülönülés). Ez a jelentés-szakosodás olyan valóságterületre is utalhat, amelynek esetleg nincs lexikalizálódott magyar megfelelője, amint azt a fentebb idézett *bitkó* új denotatív értéke szemlélteti. Ilyen esetekben többszörösen motivált a jelentésváltozás. A rész–egész metonimikus jelentésmező valóságos voltát és hatóerejét példázza a *kuptor* magyar rendszerbeli jelölismódosulási tendenciája:

r. *kuptor* 'sütőkemence, rakott tüzelő' > m. *kuptor* 6. 'a szabadtüzelő teteje'; (7) 'a szabadtüzelő padkája'; 8. 'sütőkemence szája'; 10. 'füst- és szikrafogó cserény a szabadtüzelő fölött'

A rész–egész metonimikus viszonyként leírható jelentésváltozást megelőzheti egy más természetű, jelentésmezőn belüli szemantikai módosulás (például mellérendelő fogalmak érintkezéseként értelmezhető denotációs értékeltolódás): *petyáza* 'káka, sás, gyékény' → 'nád vagy kukorica szárított fattyúhajtása'; *tyiráló* 'akol, amelybe a bárányokat zárják' → 'sertésól kifutója'. A *petyáza* jelöltje lett a KUKORICA is, majd szárított fattyúhajtásának is megnevezőjévé vált. A *tyiráló* esetében a jelölés eltolódása az 'akol' → 'sertésól' irányba történhetett, majd ezt követte a metonimikus jelentésmódosulás.

c) anyag és a belőle készült tárgy kapcsolata

A tárgyaknak anyaguk és funkciójuk szerinti megközelítése a kategorizálás alapvető kritériumaiként értelmezhetők, amint azt korábban jeleztem. Így nem meglepő, hogy az egyik „nézőpont” felcserélődik a másikkal: az anyagnév a belőle készült tárgyat kezdi jelölni: *blána* 'vastagabb deszka' → 'vastagabb deszkapadló'; *csetenye* 'fenyőág' → 'dorong, husáng'; *gledicsia* 'tatárjávör' → 'élősvény'; *nótyin* 'sötét gyapjas bárány, fiatal juhról nyírt gyapjú' → 'fekete színű gyapjufelöltő'; *szukuléc* 'vászon férfi kabát' → 'egy vég vászon' (Bakos 1982: 475).

Olyan adatok is vannak, amelyekben a tárgy neve a tárgy által betöltött funkcióval lép érintkező viszonyba: b. sz. *lága* 'tarisznya, zsákocskas' → 'nehezek a szövőszéken'; 'nehezek: valamivel megtöltött zsákocskas' (Zsemlyei 1974: 312); *dirg* 'szénvonó' → 'a szénrétegbe fűrt lyukak kitakarításához használt vascső'; p. *pusoj* 'kukoricacső' → 'zsúp'; *potraka* 'több növény neve' → 'étvágyhozó orvosság, gyógynövény'. Ilyen esetekben a tárgyat megnevező román lexéma jelentése bővíthet is a magyar nyelvi használatban azáltal, hogy a tárgy funkcióját kezdi megnevezni, és ezt a funkciót szükség esetén több más tárgy is betöltheti.

d) anyag és eszköz érintkezése

Az anyag és az eszköz, amellyel feldolgozzák, amelyben tárolják az anyagot az emberi észlelésben egymással szoros asszociatív viszonyban adóttak. A kölcsönszóanyagban az 'eszköz' → 'anyag' irányú metonimikus átvitelre találtam több példát: *druga* 'nagyobb orsó' → 'orsónyi fonál'; *kegyelnica* 'tömjéntartó, templomi füstölő' → 'tömjén'; *korgyencs* 'eresztőrűd, a kendertörő nyelve' → 'a szövésnek utoljára maradt és levágott része'.

e) tárgy és a vele végzett művelet

Ahogy a tárgy neve szoros asszociatív viszonyban van a funkciójával, ugyanúgy a funkció is szorosan kötődik ahhoz a cselekvéssorhoz, amelyben a tárgyat használják. Így természetes, hogy az eredetileg tárgyakat megnevező kölcsőnelemek a magyar nyelvváltozatokban a tárggyal végzett műveletet kezdik jelölni: *bikuca* 'kövecske' → 'kapókövezés (játék)'; *bikuj* 'kövecske' → 'kapókövezés'; *b. rgvija* 'szösz' → 'az a szokás, játék, hogy a fonóban feldobják a meggyújtott szösz'; *bita-bota* 'bot' → 'botokkal játszott gyermekjáték'; *bizsázik* 'tüzecke' → 'tűzzel játszik'; *csurk, csurkuj* 'bot, amellyel a labdát ütik' → 'gyermekjáték (bottal)'; *sztyik* 'búzakalász' → 'pénzezés'⁹⁶; *mármura* 'szarvasmarha betegsége' → 'marhabetegséget gyógyító fehér kő' (Bakos i. m. 469); *tyetreláz* 'kő' → 'kapókövezik' (Bakos i. m. 476).

Az *anyag* és a vele *végzett művelet eredményének* névátviteles kapcsolódását példázza a következő jelölésmódosulás: *bucsa* 'gyengébb minőségű gyapjú' → 'bog a nagyon megsodort fonálon'.

f) tárgy és készítőjének kapcsolata

Ugy tűnik, a tárgy neve nemcsak attribútumaival van asszociatív viszonyban, de azzal a mentális „forgatókönyvvel” is, amely előírja, hogy a tárgyhoz milyen szerepek, szereplők társulhatnak. A vizsgálataim alapján két ilyen szereplőt sikerült azonosítanom. Az egyik a *cselekvő (ágens)*, a másik pedig a *cselekvés tárgya*. A tárgy és a cselekvő kölcsönösen felidézhetik egymást: *botár* 'faedényt készítő mester' → 'fejőveder'; *kertica* 'vakond' → 'vakondtúrás'.

g) tárgy és térbeli elhelyezkedés összefüggése

A mentális forgatókönyvben arra is történhet utalás, hogy a megnevezett tárgy a fizikai térben hol helyezkedik el.⁹⁷ A tárgy felidézheti szokásos helyét, a hely pedig magát a tárgyat, amint azt a következő két adat szemlélteti: *csetátye* 'vár, erődítmény' → 'magaslat' (Bakos i. m. 460); *pungár* 'kivájt hely, ahova befér egy pult' → 1. 'falba épített szekrényféle', 2. 'földre állított kicsi szekrény'. Ennek a metonimikus viszonnak egy sajátos alfaja az, amikor a *termés* neve a *termőhely* jelölésére vivődik át: *málé* 7. 'köles, kukorica (szem, liszt)' → 'kukoricás'.

h) eszköztárgy és mennyiség viszonya

A tárgy nemcsak hogy kapcsolódik egy másik tárgyhoz, hanem annak valamilyen attribútumára is utalhat. A munkaeszközök esetében gyakran előfordul, hogy felveszik annak a tárgy-nak a mennyiségi vonatkozását, amellyel érintkeznek a cselekvés mozzanatában: *korec* 'kisgarat, garatfiók' → 'ürmérték (gabona mérésére)'; *furkoly* 2. 'nagy villa' → 'villával összehányt takarmánycsomó'.⁹⁸

i) cselekedetek, műveletek időbeli egymásutánisága, következményszerű kapcsolódása

Az események, történetek, akárcsak a tárgyak kölcsönösen utalhatnak egymásra, ha az emberi érzékelés számára „közel” vannak egymáshoz azáltal, hogy térbeli közelség, időbeli egymásutániság vagy ok-okozati viszony szerint kapcsolódnak össze: *kaláka* 5. 'közösen végzett munka és az ezt követő multság' → 'lármás veszekedés'; *kompona* 'zivatar, felhőszakadás' →

⁹⁶ Az RK szerint ennek a jelentésváltozásnak az a valóságalapja, hogy annak a pénzdarabnak a címe-re oldalán, amellyel játszottak, kalász volt.

⁹⁷ Ahogy a tárgyi valóságban a dolgok nem elszigetelten adóttak a szemlélő számára, hanem egymás viszonylatában, kontextusban, tér és idő keretben, azonképpen a kognitív struktúráinkban is a jelöltek valamilyen viszonyhálózat elemeként rendeződhetnek.

⁹⁸ A DEX szerint a románban is kimutatható ez a metonimikus viszony.

'szerencsétlenség, katasztrófa'; *naptye bun.* 'jó éjszakát' → 'kész, végeztem'; *pornyál* 'kihajtani (juhokat)' → 'legelészget a juhnyáj, kopár helyen legelész'.

A *művelet* és az *eredmény* metonimikus viszonyára utal a következő két jelentésváltozási tendencia: *fápta* 'tett, cselekedet' (*fapt* 'megigézés, rontás') → 'torzszülött'; *csobi* 'eltör, megcsorbít' → 'csorba (üveg)'.

A *cselekvés* és a *cselekvés helyének* érintkezése látható a *kaláka* (4) névátvitellel létrejött jelentésében: 'közösen végzett munka és az ezt követő mulatság' → 'összejöveteli hely'.

5. Összetett jelentésváltozások

Vannak olyan jelentésváltozási folyamatok, amelyek sem jelentésmezőn belüli jelenséggént, sem mezőérintkezésként nem értelmezhetők egyértelműen. Ezek a szemantikai természetű módosulások nem tisztán jelentésszűkülések, -bővülések vagy névátvitelek, bár ezek a változási irányok is érvényesülhetnek bennük, hanem olyan több mozzanatos, komplex jelentésváltozások, amelyek nem sorolhatók a fentebb említett kategóriákba. Az ilyen természetű folyamatokról csak úgy lehet számot adni (pontosan kijelölve a változások mibenlétét), ha figyelembe vesszük a szavak *belső jelentésszerkezetét*. A jelentésszűkülés eseteit vizsgálva már szükségessé vált az erre való utalás (1.3.1.3.1.). A *szemantikai alapvetés* c. fejezetben megkülönböztettem a szószervezetben belül *minősítő*, *relációs* és *kategorizáló jelentésjegyet*. Ezek a belső jelentéskomponensek igen nagy mértékben segítenek itt is abban, hogy azonosítani tudjuk a változások mozzanatait. A lexéma belső szerkezetére való utalás nélkül nem is igen tudunk mit kezdeni bizonyos szemantikai természetű módosulásokkal. Olyan jelenségekre gondolok, mint az itt következők.

r. *ciorsăi* 'életlen szerszámmal vág' > m. *csarszajál* 'kapával felületesen dolgozik' (Bakos i. m. 460)

r. *aplecător* 'bárány nélkül fejt juh' > m. *pleketor* 'kisborjas tehén'

r. *murg* 'pej ló, piros színű ökör v. tehén' > m. *murga* 5. 'elhullott ló csontváza, korcsolyának használt nagyobb csontja'

A *csarszajál* denotatív értékének módosulása nem tekinthető névátvitelnek, hiszen a jelentésmozgás ugyanazon a fogalmi hierachián belül marad (VÁG → DOLGOZIK). Ha a jelenséget a jelentésszűkülés vagy -bővülés irányában próbáljuk meg értelmezni, igencsak zavarba jövünk. Hiszen egyrészt az előbbi, másrészt az utóbbi folyamatot látjuk érvényesülni. Ha a *cselekvés kategorizáló jegyeit* nézzük ('vág' → 'dolgozik') *jelentésbővülést* tapasztalunk, ha a határozói *minősítő* komponenseket vizsgáljuk ('szerszámmal' → 'kapával') *jelentésszűkülést* látunk. Az ilyen jelentésváltozás valószínűleg több lépéses módosulás eredménye: előbb az egyik, majd a másik jelentésjegy módosulhatott. Aszerint, hogy a kategorizáló vagy a minősítő jegy változott előbb, kétféle jelentésváltozási irányt rekonstruálhatunk:

1. 'életlen szerszámmal vág' → 'életlen szerszámmal dolgozik' → 'kapával felületesen dolgozik'

2. 'életlen szerszámmal vág' → '(életlen) kapával vág' → 'kapával felületesen dolgozik'

Azt nem tudhatni, hogy melyik komponens változott előbb, de világos, hogy mindkettőnek a jelentése módosult. A *pleketor* esetében is a jelentéskomponensek módosulása látható. Csak-hogy a kategorizáló ('juh' → 'tehén') és minősítő jegyek ('bárány nélkül fejt' → 'kisborjas') felcserélődése mellett itt a közöttük levő *viszony* is megváltozott: az etimon az állat kicsinyének a hiányára utal, a névátvitel pedig a jelenlétére. Ez arra mutat, hogy a belső jelentésjegyek módosulását egymás viszonylatában is kell értelmezni. A *murga* kölcsönelemmel szemléltetett folyamat jól érzékelteti, hogy az ilyen természetű jelentésváltozás több fokozaton át haladó módosulás eredménye lehet: 'pej ló, piros színű ökör v. tehén' → 'elhullott ló' → 'elhullott ló csontváza' → 'elhullott ló csontvázának nagyobbik csontja'.

Az ilyen több irányú vagy többmozzanatos folyamat eredményeként létrejött jelentésmódosulásokat nevezem **összetett jelentésváltozásoknak** a továbbiakban.⁹⁹ Az összetett jelentésváltozások kategorizáló és a minősítő jegyek módosulása szerinti vizsgálatában a következő szemantikai mozzanatok körvonalazódnak:

a) mind a minősítő, mind a kategorizáló jegy megmarad, de jelentésük módosul

Az ilyen adatoknál mind az etimon, mind az átvétel tartalmaz kategorizáló és minősítő jegyet, de ezeknek a változási módja különböző lehet:

a.1. a kategorizáló jegy változása mellérendelt fogalmak érintkezéseként értelmezhető

- r. *balercă* 'kis hordó' > m. *báderka* 2. 'kézi puttony'
- r. *țandără* 'hosszabb szálla' > m. *cándra* 'tűzgyújtásra használt hulladékfa, ág'
- r. *furdai* 'gyapjú- vagy bőrhulladék' > m. *furdáj* 'hulladékdohány'
- r. *hodrinca* 'összevissza beszél' > m. *hodrinkál* 'felületesen dolgozik'
- r. *secătură* 'vízjárta mocsaras terület' > m. *szeketura* 'terméketlen domboldal'

Ilyenkor, amint az adatokból látható, a változás mindkét jelentéskomponenst érintheti. A *báderka* kategorizáló jegyének változása ('puttony' → 'hordó') mellérendelt fogalmak érintkezésére mutat, de a jelenség nem minősíthető csupán fogalmi érintkezésnek, hiszen a román etimon minősítő jegye ('kis'), „felcserélődött” egy másik – a tárgy fizikai leírására vonatkozó – minősítő jeggyel ('kézi'). Ezért minősíthető összetett jelentésváltozásnak. Ugyanez a folyamat látszik érvényesülni a fentebb idézett többi példában is.

a.2. a kategorizáló jegy szűkül, a minősítő jegy mással helyettesítődik

- r. *balță* 'fehér-fekete foltos nyakú állat' > m. *balcsa* 'kis kecskebak'
- r. *blestem* 'átkozott' > m. *blesztémát* 2. 'kajtár (állat)'
- r. *abruđean* 'abrudi (ember, tárgy stb.)' > m. *brudány* 'csebreket áruló havasi ember'
- r. *calic* 'szegény, nyomorult, fősvény, hazudozó' > m. *kálik* 3. 'rossz hírű nő'
- r. *neagă* 'makacs, nyakas, rossz ember' > m. *nyága* 'nyafogó gyermek'
- r. *cacior* 'tarka színű állat' > m. *kácsor* 'foltos arcú ember, kormos orrú juh' (Zsemlyei i. m. 485–6).

A jelentésszűkülés sajátos esetének is tekinthető ez a folyamat. Csakhogy itt minősítő főnevek jelentésváltozásával találjuk szembe magunkat, és a jelenség leírásához nem elegendő a jelentésszűkülés tényére utalni, hiszen ez a jelentésváltozási tendenciának csak az egyik mozzanata. Ha a *balcsa* denotatív értéke 'fehér-fekete foltos nyakú *kecskebak*' lenne, akkor joggal tekinthetnénk a szemantikai módosulást vegytiszta jelentésszűkülésnek ('állat' → 'kecskebak'). De az ilyen jellegű változásra mutató adatokban a minősítő jegy is módosul, és ez összetett jellegű ad a jelenségnek. Az eredeti minősítő jegy helyébe egy másik lép, amely bizonyos érte-

⁹⁹ Balogh Ödön (1931) tanulmánya alapján a *rincsinzálé* kölcsőnelem jelentésváltozása példaként idézhető nemcsak a jelentéssjegyek ilyen természetű fokozatos módosulására, de a szövegkontextus szerepére is: r. *rincezeală* 'avasság (hús vagy zsír vonatkozásában)' > m. *rincsinzálé* 'cafatos, nem szép szeletekben felvágható hús' (pl. „A mézárós olyan **rincsinzálé** húst adott, hogy nem lehetett szép sültet készíteni.”). Ez az alkalmi jelölés-eltolódás megteremtette az alapot az összetett jelentésváltozás számára. Balogh Ödön a következő mondatokat idézi a jelölésváltozási tendenciára: „Nem vásárolok abból az üzletből, mert ott csak mind *rincsinzálé* portékát árulnak.” „Olyan *rincsinzálé* volt a gyümölcs, hogy nem lehetett befőzni.” A mondatkontextus arra enged következtetni, hogy a kölcsőnszó jelentésszerkezetében a kategorizáló elem módosulásával együtt járt a minősítő elem változása ('avas hús' → 'cafatos, rossz minőségű hús' → 'rossz minőségű gyümölcs' → 'rossz minőségű áru'), ami azt jelzi, hogy a kategorizáló elem általánossá válik, és ilyenként a kölcsőnelem által jelölt tulajdonság ('rossz minőségű') bármilyen tárgyra vonatkoztatható.

lemben rokonságban van az előbbivel, mivel 1. ugyanazon jelentésmezőbe tartozik (pl. az állatok külső fizikai tulajdonságaira vonatkozó mező a *balcsa* esetében), 2. az értékjelentése azonos (*nyága*: 'makacs, nyakas' → 'nyafogó'; *kálik* 'nyomorult, fösvény, hazudozó' → 'rossz hí-rű'), 3. a kommunikációs kontextusban az aktuális jelentés alapján szinonim jelentéskomponensként értelmeződik (*blesztemár*: 'átkozott' → 'kajtár'; *brudány*: 'abrudí' → 'csebreket áru-ló havasi').

a.3. a kategorizáló komponens metonimikus érintkezés eredményeként változik, és ezzel együtt a minősítő jegy is módosul

r. *bortă* 'faodú' (*bortos* 'odvas fa') > m. *borta* 2. 'forrás fölé tett kivájt fatörzs'

Ebben az esetben is az etimon kategorizáló jegyének több lépéses metamorfózisát szemlél-hetjük. Először metonimikus (rész–egész) érintkezés látható ('faodú' → 'fatörzs'), másodsor-pedig a minősítő komponenssel való gazdagodás módosítja a jelentésszerkezetet ('forrás fölé tett/ kivájt'). Az ilyen jellegű összetett jelentésváltozás több mozzanatból álló módosulásként való értelmezését konkrét adatok is támogatják. A *berbécs* etimónja 'kos; birka; ürü' jelentésű. A magyar nyelvjárásokban 'báránybőrsapka' jelentésben is lejegyezték. Ez alapján kikövetkez-tethető a folyamat hiányzó láncszeme, a 'birkabőr' jelentés, amely metonimikus névátvitellel keletkezhetett a *berbécs* tulajdonképpeni jelentéséből. Ez azonban csak feltételezés maradna, ha nem volna adatunk a '(bárány)bőrfajta' jelentésre is. De szerencsére a *berbécs* szót ilyen je-lentésben is lejegyezték (1. RK). Így világosan kirajzolódik az a változási sor, amely számos más esetben csak hipotézisként kezelhető, mivel hiányzik valamely láncszemre vonatkozó adat: 'kos; birka' → 'birkabőr' → 'báránybőr' → 'báránybőrsapka' → 'báránybőrből készült ruha'.

b) a kategorizáló jegy úgy módosul, hogy minősítő jeggyel is gazdagszik

r. *brînzar* 'sajtkészítő' > m. *brinzár* 2. 'szebeni román pásztor'

r. *sub stas* 'szabvány alatti' > m. *szubsztász* 'rossz minőségű fa'

r. *burtucă* 'a fa töve' > m. *burtuka* 2. 'lombos, terebélyes fa'

r. *chiralău* 'akol, amelybe a bárányokat zárják' > m. *tyiráló* 'sertésól kifutója'

r. *frunză* 'falevél' > m. *frunza* 'szárított zöld gally'

r. *monta* 'párosít' > m. *montál* 2. 'mesterségesen megtermékenyít'

A kategorizáló jegy változása itt a minősítő komponens gazdagodásával jár együtt. Minősi-tő jeggyel gyarapodva a kölcsönszó jelentése szűkül, és az etimonhoz viszonyítva is alárendelt fogalmat kezd jelölni, ahogy azt a *brinzár* 2. jelentése érzékelteti:

'sajtkészítő' ↔ 'pásztor'

 'szebeni román pásztor'

A kölcsönszó belső jelentésszerkezetének ilyen irányú módosulása metonimikus érintkezést is tartalmazhat. Így a *burtuka* és a *tyiráló* denotatív jelentésének változásában rész–egész vi-szony is implikálódik: 'a fa töve' → 'fa'; 'akol' → '(sertésól) kifutója'. A minősítő jegy vonat-kozhat továbbá az adott tulajdonság alanyára (*szubsztász* 'rossz minőségű fa'), valamint a cse-lekvés módjára (*montál* 'mesterségesen megtermékenyít').

c) a kategorizáló jegy módosul, és a minősítő jegy elhalványul

r. *dup* 'összekuszált hajfűrt; összegubancolt gyapjútincs' > m. *dup* 2. 'hajfonat'

r. *căptuh* 'vászon ingbélés' > m. *kaptuj* 'ingzseb'

r. *cotoroi* 'a növény földben maradt töve' > m. *kotoroj* 3. 'kóró'

Az ilyen jelentésváltozási tendenciákban a jelentés bővülésével kapcsolatos összetett sze-mantikai folyamatot figyelhetünk meg. A kategorizáló jegy változásában térbeli érintkezé-sen alapuló metonimikus névátvitel érvényesül (pl. *kaptuj*: 'ingbélés' → 'ingzseb'), és ezzel együtt valamelyik minősítő komponense is elmarad, amint ezt a fentebb idézett adatok szemléltetik.

A minősítő jegy elmaradása jelentésszűküléssel is társulhat. A *lipovján* kölcsőnelem belső szerkezetében a kategorizáló jegy úgy módosult ('kereskedő' → 'csecsebecse-áros'), hogy közben a nemzetiségre utaló minősítő jegy elmaradt:

r. *lipovean* 2. 'orosz kereskedő' > m. *lipovján* 'csecsebecse-áros'.

6. Konnotáció

A skolasztikai nyelvvizsgálódások óta konnotáción a nyelvi jelnek azt a természetét értik, hogy a jelölttel együtt felidézi annak bizonyos tulajdonságait is.¹⁰⁰ Kiefer Ferenc példájával élve, ha az *asszony* szó denotatív jelentését kívánjuk leírni, akkor elegendő annyit mondanunk, hogy [+felnőtt], [+nőnemű], [+férjezett] [+emberi lény]. Az *asszony* szó azonban más jelentésszövevényeket is felidézhet: 'csinos', 'kedves', 'bájos', 'melegszívű', 'érzékeny', 'sokat beszélő', 'pletykás', 'szoknyát (vagy nadrágot) viselő' stb. (Kiefer 1983: 83). Ezek a konnotatív jelentések azonban nem tartoznak a jelölt „lényegi”, megkülönböztető jegyeihez. Ilyen értelemben a konnotáció forrása a szubjektív vagy interszubjektív módon a tárgynak tulajdonított attribútumok halmaza. Hogy valamely tárgy miért értelmeződik ilyen vagy amolyan tulajdonságok együtteseként, ilyen vagy amolyan funkciója szerint, abban szerepe van a kommunikatív-interakciós szituációnak, az egyéni és közösségi ismeret- és hiedelemrendszernek. A vizsgált kölcsönzóanyagban találtam olyan jelölésváltozásokat, amelyeknek magyarázatát (többek között) a konnotáció érvényesülésében kell keresnünk. A csángóban 'tréfás ember' jelentésű *dzsámbás* (2) román etimója (*geambaș*) 'lókereskedő, lótolvaj' jelölétű. Ennek a jelentésmódosulásnak a folyamata csak úgy érthető, ha tekintettel vagyunk arra, hogy milyen módon lett a LÓKERESKEDŐ sajátos tulajdonsága a tréfás természet. Ehhez magyarázatul szolgál az RK megfelelő címszava: „A 2. jelentés kialakulása talán azzal magyarázható, hogy a vásári kupeczek rendszerint nagy rábeszélő készséggel rendelkező, üzleti érdekből nemegyszer a tréfát is eszközül felhasználó emberek voltak.” Ilyen összefüggésben mondható, hogy a tréfás minősítés előtérbe kerülése egy sajátos kommunikációs szituációnak a következménye. Mivel a jelölttel (a lókereskedővel) a csángók rendszerint ilyen interakciós kontextusban érintkeztek, a helyzethez kötött viszonyulás (a tréfálkozás) szorosabban kezdet társulni a lókereskedő szerepéhez, és ilyen alapon a szerep megnevezés konnotatív viszonyba került a kedélyes magatartással. Ez a jelenség egyben azt is szemlélteti, hogy a konnotáció nem közvetlenül magából a tárgyból ered, hanem inkább abból a **mentális képből** (tulajdonsághalmazból), amely az egyénben vagy a közösségben kialakult róla. Ugyancsak az egyén (a szerep) és a neki tulajdonított minősítés asszociatív kapcsolatát láthatjuk a következő jelentésváltozási tendenciákban:

¹⁰⁰ A konnotáció fogalmát a modern logikában *S. Mill* használta először. Nála a konnotáció a szó komprehenzióját, belső tartalmát jelöli, mindazon megkülönböztető jellemvonásokat, amelyekkel a szó által megjelölt fogalom rendelkezik (*Világirodalmi Lexikon* 1972). (Ezt a szűk értelmezésű konnotáció felfogást nem fogadhatjuk el, hiszen akkor a jelöltnak azon lényegi összetevőivel azonosítanánk a konnotációt, amit a komponenciális szemantikában szémáknak szokás nevezni. Márpedig a lexéma konnotációja túlönhet meghatározó jegyeinek halmazán, és esetleges tulajdonságokhoz is kapcsolódhat.) A *Port Royal-i Grammatika* is foglalkozik a konnotáció kérdésével. Ami tanulságos számunkra ebben a vonatkozásban az, hogy a Grammatika szerzői már figyeltek arra a mentális jelenségre, hogy a fogalmaink nem elszigetelten, önmagukban léteznek, hanem csupán egy viszonyhálózat részeként. Így például a főnév nem csupán a tárgyára utal, hanem a tárgy minőségére is. Ez azért lehetséges – mondja a *Port Royal-i Grammatika* –, mert a főnév közvetve az akcideniciákat is jelöli, mint ahogy a melléknév is az akcideniciákra utalva felidézi azt a tárgyat, amelynek tulajdonságait megnevezi. Így a jelölt és a jelöltnak tulajdonított attribútumok kölcsönösen egymás konnotátorai. Másképpen fogalmazva: a főnév konnotálhat bizonyos melléknéveket, és melléknév is bizonyos főnéveket (Carpov 1984: 24). A konnotáció jelenségével kapcsolatban l. még Bloomfield 1933; U. Eco 1982, valamint Hjelmslev 1983 művében.

- r. *başbulubaş* 'fejedelmi gárda vezetője' > m. *básgulubás* 'ügyetlen'
 r. *danci* 'cigány fiú' > m. *dancs* 1. 'undorítóan mocskos, ocsmányságot beszélő egyén'; 2. 'piszok, mocsok'
 r. *pogonici* 'ostoros gyerek' > m. *pogonics* 2. 'tömzsi fiúcska'

Ezek az adatok azt is láttatják, hogy a jelöltnek tulajdonított minőségek egyszeri alkalomhoz, egy konkrét egyénhez kötődhetnek, vagy legalábbis egy aktuális helyzet szolgálhat az asszociáció számára kiindulópontként. Erre utal a *básgulubás* és a *pogonics* hapax jellege. A *dancs* jelentésének módosulásaiban mintha lassított felvételben látnánk azt a konnotatív alapú névátvitel folyamatát, amely a 'cigány fiú' és 'piszok, mocsok' jelentés között létrejött. Itt egyrészt az személelhető, hogy a CIGÁNY FIÚ az UNDORÍTÓAN MOCSKOS, OCSMÁNYSÁGOT BESZÉLŐ tulajdonságok halmazaként adott a közösség számára, másrészt az, hogy ebből a mentális képből egyetlen elem ('mocsok') hogyan kezd szorosabb konnotatív viszonyba lépni az eredeti jelölttel, megteremtve a névátvitelhez szükséges motivációs alapot. A következő egyszeri előfordulású kölcsönelemek szintén alkalmi kommunikációs helyzetre utalnak, és ugyanakkor azt is példázzák, hogy miként kerül előtérbe a jelöltnek valamely valós vagy vélt attribútuma:

- r. *pupăză* 'búbos banka, pletykás személy, kicicomázott nő' > m. *pupuza* 5. 'vénlány'
 r. *jucată* 'tánc' > m. *zsukáta* 'zajongás'
 r. *priméjdje* 'veszedelem' > m. *primézszyija* 'házsártos nő' (Bakos i. m. 471)

A Bakos által konkrét szövegekörnyezetből kiszakadt alkalmi, tréfás használatúnak minősített *primézszyija* jól érzékelteti az aktuális kommunikációs kontextus szerepét az ilyen jellegű szemantikai folyamatok érvényesülésében. A *zsukáta* és a *pupuza* idézett jelentései is alkalmi jellegűek.

A kölcsönelem hangalaki jelöltségéből fakadó idegenszerűsége, romános hangzása már önmagában román környezetet és jelöltet konnotálhat:

- r. *brînzar* 'sajtkészítő' > m. *brinzár* 'szebeni román pásztor'

A fentebb tárgyalt módon a más földrajzi környezetből jövő egyén megnevezése konnotatív viszonyba kerülhet azzal a funkcióval, amit a közösség számára betölt. Ennek nyomaként értelmezhető a következő adatok denotatív értékének eltolódása:

- r. *abrudean* 'abrudi' > m. *brudány* 'csebreket áruló havasi ember'
 r. *codrean* 'erdei' > m. *kódrány* 'kóberes szerkérral járó, gyümölcsöt áruló cigány'

A fenti adatok is jelzik, hogy a konnotációt nem annyira önálló jelentésváltozási jelenségként kellene elgondolni, hanem a jelentésváltozási folyamatok belső mozzanataként, amely magyarázatul szolgálhat arra, hogy bizonyos jelöltek között hogyan alakulnak ki asszociatív kapcsolatok. A fentebb idézett példák is érzékeltetik, hogy a konnotációnak szerepe lehet a jelentésmezőn belüli jelölés-eltolódásban, a jelentésmezők érintkezéséből származó és az összetett jelentésváltozásokban egyaránt.

7. Értékjelentés és etnocentrikus szemlélet

Az értékjelentés problémájáról már szó volt az eddigiekben az onomatopoétikus névátvitel kapcsán (IV.8.), a hangalaki illeszkedés és a jelentés összefüggésének tárgyalásakor (IV.12.), valamint a főnevek jelentésszűkülési módjainak ismertetésekor (IV.3.1.3.4.B.). Az értékjelentés fogalmának további pontosításáért szükségesnek látszik a konnotatív és az értékjelentés viszonyáról is szólni. Az értékjelentés a szó lexikális jelentésében rögzített komponens, amely konvencionálizálódott összetételekben (kollokációkban) és az átvitt értelmű használatban nyilvánul meg. Ilyen értelemben az értékjelentés szorosan kötődik a lexémához, és közösségi természetű. A konnotatív jelentés alapja a jel tárgyához való szubjektív (interszubjektív) viszo-

nyulás, amely szükségszerűen nem kódolódik a lexéma szemantikai szerkezetébe. A konnotatív jelentés a jelölt egyéni értelmezésének az eredménye is lehet; ilyenként dinamikusabb, gyorsabban változó és nehezebben megragadható, mint az értékjelentés, amelynek megnyilvánulását minden alkalommal nyelvi adatokkal lehet igazolni. A konnotáció alkalmi jellegűként is előfordulhat. Az alkalmi konnotatív jelentés ellentétes irányú lehet az értékjelentéssel, ami jól mutatja, hogy itt két különböző jelenségről van szó. A *Kibirhatatlan meleg van* mondatban a *meleg* szóhoz negatív konnotatív jelentések társulhatnak ('szenvedés', 'izzadás', 'szárazság' stb.), miközben a szónak következetesen pozitív az értékjelentése (ezt olyan metaforikus kifejezésekből tudjuk, mint *meleg üdvözet*, *meleg fogadtatás*, *szíve teljes melegéből*), olyannyira, hogy a szótárak fel is tüntetik a pozitív értékjelentés ilyen lexikalizálódott megnyilvánulásait.

Amint korábban jeleztem, az értékjelentés szempontjának a kölcsönszóanyag vizsgálatában való érvényesítése mellett több érv is felhozható. Először is már korábbi kutatások jelezték, hogy a legkülönbözőbb nyelvek érintkezésekor kimutatható a pejoráció jelensége.¹⁰¹ (A *pejorációt* én két megnyilvánulási formájában elkülönítve vizsgálom: a negatív értékjelentés irányába való jelentés-eltolódásban és a stilisztikai-emotív értékbeli változásban – ez utóbbira a következő fejezetben kerül sor.) Másodszor pedig – éppen a román eredetű kölcsönszavaink kapcsán – Szilágyi N. Sándor (1994) kimutatta, hogy az RK-ban szereplő, erdélyi eredetű melléknévi kölcsönelemek 83,4%-a negatív értékjelentésű. (Az én adattáramban ez az arány 79,84%-ot mutat. Az eltérés azzal magyarázható, hogy az általam elemzett kölcsönszóanyag az RK mellett más forrásokból is gazdagodott, ahogy azt a *Bevezetésben* jeleztem.) Ha az etnocentrikus szemlélet alapján vizsgáljuk az értékjelentés kérdését, akkor ez jelentérendszerbe szerveződve tárul elénk. A szociálpszichológiában ma már általánosan elfogadott, hogy az etnikai közösségek szemléletében igen erős a MI és NEM MI (Mások) közötti határvonal érzékelése (l. ezzel kapcsolatban Katona-Viga [szerk.] 1996). A határvonal egyben két értékdimenzió különválását is jelzi. A MI pólushoz rendszerint a pozitív értékek kapcsolódnak (ismert, természetes, okos, ügyes, ép, egészséges, erős, jó, értékes, beszélő stb.), a Mások pólushoz inkább a negatívak (ismeretlen, nem természetes, buta, ügyetlen, csonka, testi fogyatékos, beteg, gyenge, rossz, értéktelen, nem beszélő /legalábbis nem tisztán, *magyarán*/). Mivel az újabb kölcsönszó bizonyos mértékben még magán hordja az idegenszerűséget, nem alaptalan az a feltételezés, hogy a beszélők számára alkalmasabbnak tűnhet az olyan negatív értékű tulajdonságok jelölésére, amelyeket az illető etnikai közösség nem tart magára igazán jellemzőnek, amelyeket öntudatlanul is szeretne magától elhárítani – mint olyanokat, amelyek inkább a Mások csoportot jellemzik. Hill Jane (1995) ezt a jelenséget *kettős indexikalitás*nak nevezi a spanyol–angol nyelvi érintkezés kapcsán, hangsúlyozva, hogy a szemiózis folyamatából egyértelműen kitűnik: a kívánt tulajdonságok az angol nyelvi beszélőknek tulajdoníthatnak, a nemkívánatosak pedig a spanyoloknak. Megjegyzendő, hogy a pozitív és a negatív értékjelentés szembenállását nem lehet minden esetben a jó és a rossz kettősségére redukálni. Az etnocentrikus szemlélet alapján a negatív, azaz a jelölt értékdimenzióba tartoznak az olyan denotátumok is, amelyek önmagukban semlegesek lennének, de mivel inkább másokról tartjuk azt, hogy közelebbi kapcsolatban vannak az adott dologgal a NEM MI csoport sajátosságaiként értelmeződnek. Ilyenek például a román kultúra sajátosságait vagy annak részeként felfogott jelenségeket (varázslást, mágikus műveleteket, rítusokat) jelölő kölcsönszavak. Ezt a jelöltséget a kölcsönelemek értékjelentés szerinti csoportosításában figyelembe vettem.

A kölcsönelemek ilyen szempontú vizsgálata első látásra ellentmondásos képet mutat. Ha a kölcsönszókinccs egészében szófajok szerint nézzük a negatív értékjelentésű lexémák arányát, akkor azt tapasztaljuk, hogy a főneveknél meglehetősen alacsony ez az arány: az erdélyi adatokban 8,23, a csángó adatokban pedig 3,53%-os. Az igéknél is a negatív értékjelentésű elemek aránya alacsonynak látszik a melléknemekéhez (79,84%) viszonyítva, de az erdélyi nyelvjárás-

¹⁰¹ Weinreich 1953: 60, 95; Bakos i. m. 101–2; Hill 1995: 3. fejezet.

ból származó igék 30,51%-os aránya elgondolkoztató.¹⁰² (Lásd ezzel kapcsolatban a 10. táblázatot.)

10. táblázat

A szófajokra lebontott negatív értékjelentésű kölcsönelemek aránya a csángó és az erdélyi eredetű adatokban

A vizsgált szófaj	Erdélyi adatok		Csángó adatok	
	Az adott szófajú elemek száma	Negatív értékjelentésű elemek száma és százalékos aránya a szófajon belül	Az adott szófajú elemek száma	Negatív értékjelentésű elemek száma és százalékos aránya a szófajon belül
Főnév	2077	171 (8,23%)	1625	58 (3,56%)
Melléknév	258	206 (79,84%)	140	73 (52,14%)
Ige	308	94 (30,51%)	207	36 (17,39%)
Határozószó	19	4 (21,05%)	30	0
Kifejezés	19	2 (10,52%)	17	2 (11,76%)
Valamennyi szófaj együtt	2706	446 (16,48%)	2033	154 (7,57%)

Csakhogy ez még nem elégséges érv ahhoz, hogy az etnocentrikus nézőpontot valóban érvényesnek tekintsük. A negatív értékjelentésű elemek használati gyakoriságát, elterjedtségét is elemezni kell. Hiszen az ilyen eredmények, ha a negatív értékjelentésű lexémák nagyobb gyakoriságára mutatnak, módosíthatják az összképet. Ezt a szempontot úgy érvényesítettem a vizsgálatban, hogy egyrészt összehasonlítottam a kölcsönszóanyag egészének szófajok szerinti hapax arányát a negatív értékjelentésű lexémákkal, másrészt megnéztem, hogy az irodalmi, köznyelvi, népnyelvi rétegbe tartozó, azaz legelterjedtebb kölcsönszók között milyen mértékben találhatók negatív értékjelentésűek. (Erre utalnak a 11. és 12. táblázatban közölt adatok.) Itt is az eredmények kétértelműek. Egyrészt az erdélyi eredetű lexémák ilyen vonatkozású adatai azt mutatják, hogy a negatív értékjelentésű elemek körében az adatok teljes számához viszonyítva **nagyobb a hapax elemek aránya**. Így az erdélyi nyelvjárásokból származó adatoknak 24,02%-a hapax, míg a negatív értékjelentésű elemeken belül az egyszeri előfordulású elemek 30,26%-ot tesznek ki. A csángó nyelvjárásokból gyűjtött kölcsönelemeknél ez a két arány közelebb áll egymáshoz: az előbbi 31,48%, az utóbbi pedig 33,76%. A nyelvrétegbeli megoszlás szerinti ilyen irányú vizsgálat azonban más értelmezési lehetőséget teremt. Itt arra lehet következtetni, hogy az erdélyi eredetű, negatív értékjelentésű kölcsönszók valamivel **elterjedtebbek**, mint általában a kölcsönelemek. Az erdélyi átvételek 9,74%-a tartozik a legelterjedtebbek közé. A negatív értékjelentésű kölcsönszóknál ez az arány 13,34%. A negatív értékjelentésű elemeknek ezt a nagyobb fokú meghonosodottságát a szófajok szerinti megoszlás is tükrözi.

¹⁰² A különböző szófajok szerint megadott negatív értékjelentési arányokból nem lehet kikövetkeztetni a pozitív értékjelentésűek arányát, mivel az egészből fennmaradó százalékhányt csupán azt jelzi, hogy mennyi nem negatív értékjelentésű. Látható, hogy a nem csángó mellékneveknek 79,84%-a negatív értékjelentésű, de a pozitív jelentésű lexémák aránya csupán 3,1%, mivel a fennmaradó 20,16%-nak nagy többsége értékjelentés szempontjából semleges.

11. táblázat

A hapax elemek aránya szófajokra lebontva a szókincs egészében és a negatív értékjelentésű elemek körében

A vizsgált szófaj	Erdélyi adatok		Csángó adatok	
	Hapax elemek száma és aránya	A hapax elemek száma és százalékos aránya a negatív értékjelentésű elemek körében	Hapax elemek száma és aránya	A hapax elemek száma és százalékos aránya a negatív értékjelentésű elemek körében
Főnév	440 (21,18%)	47 (27,48%)	483 (29,73%)	13 (28,26%)
Melléknév	65 (25,19%)	51 (24,75%)	49 (35%)	26 (35,61%)
Ige	122 (39,61%)	39 (41,48%)	83 (40,09%)	13 (36,11%)
Határozószó	2 (10,52%)	2 (50%)	0	0
Kifejezés	11 (57,89%)	2 (100%)	10 (58,82%)	1 (50%)
Valamennyi szófaj együtt	650 (24,02)	135 (30,26%)	640 (31,48%)	52 (33,76%)

A nyelvrétegbeli disztribúció eredményei így támogatják azt az elgondolást, hogy a negatív értékjelentésű átvételeknek súlya van a kölcsönszókincs egészében. A fentebb ismertetett kedvezőtlen hapax arányuk csak látszólag mond ennek ellent. Ugyanis az, hogy igazán mi egyszeri előfordulású elem és mi nem, az a gyűjtés kiterjedtségének és mélységének is a függvénye.¹⁰³

12. táblázat

A negatív értékjelentésű erdélyi adatok elterjedtsége az erdélyi adatok egészével összehasonlítva

A vizsgált szófaj	A erdélyi adatok elterjedtsége nyelvrétegbeli megoszlás szerint				A negatív értékjelentésű erdélyi adatok elterjedtsége nyelvrétegbeli megoszlás szerint			
	Irodalmi	Köznyelvi	Népnyelvi	Összesen	Irodalmi	Köznyelvi	Népnyelvi	Összesen
Főnév	20 (0,96%)	49 (2,35%)	157 (7,55%)	226 (10,86%)	1 (0,58%)	3 (1,75%)	25 (14,61%)	29 (16,94%)
Melléknév	3 (1,16%)	2 (0,77%)	15 (5,26%)	21 (7,19%)	3 (1,45%)	1 (0,48%)	13 (6,31%)	15 (8,24%)
Ige	0	0	18 (5,84%)	18 (5,84%)	0	0	10 (10,63%)	10 (10,63%)
Valamennyi szófaj együtt	21 (0,77%)	50 (1,84%)	192 (7,09%)	264 (9,74%)	8 (1,79%)	4 (0,89%)	48 (10,76%)	60 (13,34%)

¹⁰³ Bakos Ferenc az RK adataihoz kiegészítő, pontosító szójegyzéket közölt. Az ő észervételei arra utalnak, hogy vannak olyan kölcsönszavak, amelyek az RK-ban hapaxnak minősülnek, miközben más forrásokban is előfordulnak, azaz nem egyszeri alkalmi használatúak (Bakos 1980).

Ezek az eredmények részben már támogatják az etnocentrikus szemlélet érvényesülésének a gondolatát. A *jelentésváltozási folyamatok iránya, módja* talán még jobban elgondolkodtat a jelenség érvényességét illetően. A korábbiakban láttuk, hogy a főnevek jelentéssémájában kimutatható a negatív értékjelentésű minősítő jeggyel való gazdagodás tendenciája (V.3.1.3.4.B.), ami arra utal, hogy az értékjelentésekben megmutatkozó pejorációnak valamilyen mértékben érvényesülnie kell a szemantikai folyamatok egészében is. Az elemzések azt mutatták, hogy ez a mérték egyáltalán nem elhanyagolható. Az erdélyi adatok sorában 528 lexéma 978 jelentése valamilyen szemantikai jellegű változáson ment át a román etimonhoz képest.¹⁰⁴ Ezen belül 119 lexéma 205 jelentésének a változása a negatív értékjelentés irányába tolódott el. (Ebbe a halmazba még beletartoznak azok az esetek, amelyekben a román etimonnak is negatív az értékjelentése, de a magyarban tovább gazdagodott ilyen természetű jelentésekkel, esetleg a jel–jelölt viszonyban történt ilyen irányú elmozdulás. A *blesztemát* negatív értékjelentésekkel való gazdagodása jól példázza ezt a folyamatot: r. *blesztemat* 'átkozott' > m. *blesztemát* 1. 'gyalázatos, haszontalan [gyermek]'; 2. 'átkozott, gazember'; 3. 'buta'; 4. 'kajtár [állat]'.) Tehát a lexémák szemantikai módosulásainak 22,53%-a a negatív értékjelentés-mezőben zajlott le. A jelentések viszonylatában ez az arány 20,96%-os. Ha azt elemezzük, hogy milyen mértékű a nem negatív értékjelentésű román etimonok kifejezetten pejoratív jelentésváltozása, akkor az tapasztalható, hogy a lexémák 8,14 (43 kölcsőnelem), a jelentések 9,71%-a (95 jelentésegység) ilyen jellegű módosulást szenvedett. Ezek a számszerű adatok tovább erősítik azt a feltételezést, hogy a negatív értékjelentések jelenségével és az ennek értelmezési keretet adó etnocentricitás tényezőjével valóban számolni kell.

A már említett negatív értékminősítő jeggyel való gyarapodás mellett a pejoratív jelentésváltozás következő fajtáit, megnyilvánulási módjait lehet elkülöníteni:

1. Személy, állat vagy tárgy megnevezője negatív emberi tulajdonság jelölője lesz:

básgulubás 'ügyetlen' ← 'fejedelmi gárda vezetője'; *berbécs* 'durva, goromba ember' ← 'kos; birka'; *buglân* 'hordó (kövér ember)' ← '30–40 literes hordó'; *bustyuhân* 'nagy fejű (ember)' ← 'földben maradt fatönk, kerékagty'; *butura* 4. 'idétlen, rút' ← 'tuskó, odvas fatörzs'; *c. nk* 'alacsony ember gúnyneve' ← 'fiúcska'; *dranga* 2. 'idétlen ember' ← 'marhakolomp'; *drugalo* 'lusta asszony' ← 'nagyobb orsó, orsónyi fonál'; *funygv. r. u* 'nagyétkű ember' ← 'megkezdett juhtúros bődön' (DLRC: 'a vastagbél felső része'); *málé* 8. 'együgyű, gyámoltalan' ← 'köles, kukorica (szem, liszt)'; *matraguna* 'rendetlen öltözetű' ← 'nadrágulya'; *putina* 4. 'kövér kisgyermek' ← 'fabödön, cseber'; *putregáj* 6. 'potrohos' ← 'korhadtt fâ, rothadt növény'; *t. l. szmán: telesmán* 'tátottszájú, élhetetlen' ← 'ökör, ló jelzője'; *tokány* 6. 'ügyetlen, élhetetlen' ← 'hagymával készített étel, pörkölt, puliszka'; *vakisa* 'rövidlátó' ← 'fekete szemű, hajjú ember, szeme körül fekete karikás juh'; *virtyézs* 'nyugtalan természetű, jövőmenő (ember)' ← 'örvény, mozgás'; *zsorda* 2. 'magas, vékony ember gúnyneve' ← 'vessző'

Az ilyenfajta pejorációk többnyire hasonlóságon alapuló névátvitelek és a hangalaki paradigmásor hatásának köszönhető szemantikai módosulások.

2. A cselekvés negatív emberi tulajdonság kifejezőjévé válik

¹⁰⁴ Itt számolni kell azzal a bizonytalansági tényezővel, hogy a román nyelvjárások szemantikai rendszerét a maga teljességében a román források alapján sem ismerjük, mivel még nem történt meg az alapszókincsnel gazdagabb lexéma-rendszerrel számoló, a nyelv földrajzi tagolódásán alapuló ilyen irányú részletes felmérés. Ez érthető is, hiszen ez hatalmas munkát igényelne. Hogy ezt a bizonytalansági tényezőt minél kisebbre szorítsam, a román regionális és értelmező szótárakban és nyelvjárási atlaszokban ellenőriztem a román etimonok jelentését. E vizsgálat alapján kiderült néhány, az RK szerint magyar nyelvben keletkezett jelentésről, hogy bizonyos román nyelvjárásban feljegyzték az adott jelentést vagy az adott jelentéshez nagyon közel állót. (Lásd ezzel kapcsolatban a függelékben közölt táblázatot.) Természetesen az ilyen eseteket nem számoltam a jelentésváltozások körébe.

Bizonyos cselekvésekhez negatív emberi tulajdonságok társulhatnak: *buk. m. lāj* 'szerencsétlen' ← 'egyél málét'; *fuzsitus* 'hirtelenkedő, szeleburdi, felületes, dühös, fésleszű' ← 'elfutott'.

Egyfajta „szó szerinti” idézés is szolgálhat a cselekvés (képesség) megnevezésére, amely nemcsak a kommunikációs kontextust idézi fel, hanem a beszélőnek tulajdonított attribútumot is: *nustyu* 'ügyetlen, tájékozodni nem tudó' < *nu štüu* 'nem tudom'; *tetántugyi* 'mamlasz, élhetetlen' < *tot am trudít* 'állandóan kínlódtam'. Az idézett megnyilatkozás semleges értékű is lehet, amely az integráció során megy át pejorációs változáson: *csēmāj* 'gyenge, ügyetlen, pipogya' < *ce mai...* 'micsoda, milyen'; *csinēz* jo 'beképzelt ember' < *cine's eu* 'ki vagyok én'. Ez utóbbi jelentésváltozás folyamatában a magyar *kivagyi* hatására is gondolhatunk.

3. A denotáció úgy tolódik el, hogy egyben negatív értékjelentéssel is gazdagodik

Ez a folyamat az összetett jelentésváltozás sajátos eseteként is megnyilvánulhat, amelyben a jel-jelölt viszony megváltozása mellett a kölcsőnelem értékminősítő jeggyel is gyarapodik: *fliskejāl* (2.) 'sokat beszél' (Zsemlyei 1974: 422) ← 'furulyál, sípol, ujjával füttyöl'; *prohogyāl* 2. 'sokat beszél' ← 'egyházi szertartással temet'; *szpověgyāl* 'feleslegesen sokat beszél' ← 'gyónik, elpanaszol'.

A jelölésmódosuláshoz intenzitásbeli különbség is társulhat, ami szintén pejoratív irányba viszi a jelentést (pl. *kl. tyāl: mekkl. tyālodik* 'megbolondul' ← 'lelkileg megrendül').

A tulajdonságnak valamely olyan aspektusa kerülhet megvilágításba, amely a viszonyulásban a negatív vonatkozást hangsúlyozza ki: *blāz. n* (cs) 'gyámoltalan' ← 'jóindulatú, jólelkű, barátságos, jámbor'; *csudāt* (cs) 'mocskos, csúf' ← 'csodálatos, különös, furcsa ember' (DEX 'rendkívüli, szokatlan, bizarr'); *h. mnyiszit* 2. 'fösvény' ← 'kiehezett, falánk'; *poznás* 'bajszerző, kötekedő' ← 'tréfás, mókás', *szokota* 'akadékoskodó, aggályoskodó' ← 'számítás, vélemény, megfontolás'.

A pejoratív értékjegy azáltal is megjelenhet, hogy a lexémát más jelölt vonatkozásában kezdik használni, mint ahogy azt az etimon szemantikai szabálya előírja, és az eredeti jelölt valamely tulajdonsága negatív értékminősítő jeggyé válik: *c. nk* 'alacsony ember gúnyneve' ← 'fiúcska'; *lupán* 'nagy növésű, kövér (férfi)' ← 'szürke színű állat (pl. ökör)'; *t. l. szmán: telesmán* 'tátottszájú, élehetetlen' ← 'ökör, ló jelzője'.

4. Az új jelentésben az eredeti cselekvés, történés lehetséges kellemetlen következménye fejeződik ki

Már szó volt róla a korábbiakban, hogy a jelöltek az emberi emlékezetben nem elszigetelten adóttak, hanem egymás viszonylatában, sajátos relációkba szerveződve. Itt most az ismeretek rendszerének csak arra a vonatkozására utalok, amely szerint az előzmény–következmény relációba tartozónak ítélt jelenségek kölcsönösen felidézhetik egymást: *kalāka* 5. 'lármás veszekedés' ← 'közösén végzett munka, az ezt követő mulatság'; *kompona* 6. 'szerencsétlenség, katasztrófa' ← 'zivatar, felhőszakadás'.

5. A jelentésjegyek viszonya változik meg és ezáltal a negatív tulajdonság kerül előtérbe

A lexémák belső jelentésszerkezete (jelentéssémája) olyan szemantikai szintér, amelyben helye van a *szereplők*nek (ágens, recipiens stb.) és a szereplők *viszonyának*. (És ez nemcsak az igékre érvényes.) A kölcsőnelemek jelentésmódosulásában gyakran az tapasztalható, hogy a változás a szereplőket és ezáltal a köztük levő viszonyt érinti. A *pleketor* jelentésmódosulás jó példa ilyen tekintetben is: 'meddő' ← 'bárány nélkül fejt juh'. Az etimon belső szemantikai színtérének szereplője a JUH és a BÁRÁNY. Az előbbi a tulajdonképpeni jelenlévő szereplő a jelentések színpadán, az utóbira hiányként történik utalás. Ez a viszony úgy őrződik meg a kölcsőnszó jelentéssémájában, hogy közben előtérbe kerül a viszony negatív értékű vonatkozása: a MEDDŐség mint jelölt tulajdonság.

6. Az átvevő nyelv metaforikus jelentésmezőjének hatására történő pejoráció

A kölcsönelem nemcsak a denotatív érték szerinti jelentésmezőbe illeszkedik be, hanem az átvevő nyelv metaforikus rendszerébe is (l. IV.4.1.) A pejoratív jelentésváltozás gyakran éppen ennek a folyamatnak köszönhető. Így jött létre a *botyézál* eredeti 'keresztel' jelentéséből a 'megszid, lehord' jelentés. (Vö. a magyar *lerántani valakiről a keresztvizet* kifejezéssel.) A magyarban a *megver* (vkit) metaforikus érintkezésben a ruhadarabok nevéből alkotott igei származékokkal (*elnadrágol, megruház* stb.), valamint a kézzel végzett ismétlődő, intenzív cselekvést jelölő igékkel (*megrak, eldöngöl* stb.). Ennek a metaforikus viszonyoknak a hatását mutatja az elszentel igei és a *kozsókol* igei származék jelentésgyarapodása:

r. *jentui, jîntui* 'kiprésel, meggyúr' > m. (el)zsentel 'eldöngöl, elver'

r. *cojoc* 'irhabunda, suba' > m. *kozsók* 'bőrkabát, bunda' > *kozsókol* 'elver'

Bizonyos negatív értékjelentésű mezők rendkívüli gazdagsága szintén támogatja az etnocentrikusság alapján történő értelmezést. Szó volt már róla, hogy a **negatív emberi tulajdonságok** jelentésmezője mennyire árnyalt a kölcsönszókincsben. A melléknévek közül 37 a szellemiekben való szűkölködésre, ügyetlenségre vonatkozik. Jellembeli gyengeségre, nemkívánatos megnyilvánulásokra 59, testi fogyatékosásra, előnytelen testalkatra 33 melléknév utal. Ezekhez adódnak azok a főnevek, amelyek valamilyen jelentésváltozás folytán szintén negatív emberi tulajdonság jelölői lettek (lásd a fentebb ismertetett pejorációs jelentésváltozások első pontját). Hogy nem csupán a különböző tájszólásokban szórványosan előforduló és az adattárban együttesen jelentős halmazt alkotó lexémák soráról van szó, azt jól szemlélteti az, hogy a Kis-Szamos menti nyelvjárásban Zsemlyei János 27 olyan kölcsönszót jegyzett le, amely a SZERENCSETLEN, ÜGYETLEN, GYÁMOLTALAN jelentésmezőbe tartozik: *ám. r. t, ám. r. tura, blég, buk. mëláj, csemáj, lászam. l. szátya, l. szát, málé, mamaliga, m. k. tyila, mumátyi, mutuj, nyekeszitura, pápaláptye, prik. zsit, szerecsija, sz. r. ntok, sz. ráku, szt. ngács, tándáló, tándá-mándá, tepelág, tetántrugyit, t. nt. fosz, tranka, tranka-flanka, tránkáló* (Zsemlyei 1979: 18).

Hasonlóképpen gazdagnak mondható a negatív értékdimenzió másik jelentésmezője: az **állatok „nem helyénvaló” tulajdonságai**: testi fogyatékoság, nemzéképtelenség, szokatlan testalkat stb.: *cire* 4. 'meddő'; *bolokás* (cs) 'nagy, esetlen ökör'; *csula* 1. 'egyfülű (disznó)'; 2. 'csonka szarvú'; 3. 'kajla szarvú' (Zsemlyei 1974: 381: 'kajla fülű'); *csuliga* 'felsőszarvú tehén'; *csungera* 'csonka szarvú, szarvatlan juh'; *dzsámbás* 3. 'rossz járású (ló, kutya)'; *fataró* 'meddő (állat)'; *flenkes* 1. 'kajla szarvú (szarvasmarha)', 2. 'csámpás'; *flityinkó* 'homoszexuális, nemzésre képtelen, magtalan (állat)'; *gala* 'csupasz nyakú tyúk'; *h. ros* 'koszos, rühes (disznó)'; *nerávás* 'makrancos (ló)'; *pripász* (cs) 'kajtár'; *ránkáló* 'hibásan herélt bika v. csödör'; *szukás* (cs) 'csökönyös (ló)'.

Ami megszokott, elvárás szerinti, rendeltetésének megfelelően használható, az természetes és ilyen értelemben jelöletlen. Ami eltér ettől, az *jelöltként*, negatív értékjelentésüként értelmeződik az ember számára. Ez még a **földrajzi környezetre** vonatkozó jelentésmező tagolódásában is megmutatkozik. Így a föld alapértelmezés szerint arra való, hogy az ember megművelje és elvárt módon teremjen, vagy esetleg állatokat legeltessen rajta. Ha környezeti adottságai folytán a földterület ezekre kevésbé alkalmasnak bizonyul (pl. ha mocsaras, vizenyős, kavi-csos), akkor jelöltként adott. Valószínűleg ezzel magyarázható az ilyen jelentésű kölcsönelemek nagy száma: *bálta* 'mocsaras, lápos hely'; *glod* 'iszapos hely'; *hucsuj* 'bokros hely, irtás'; *lástyina* 'mocsaras, posványos hely'; *mohina* 'parlag'; *mól* 'vizenyős hely, pocsolya; *música* 'hínár'; *ripa* 'vízmosás'; *rovina* 'vizenyős hely'; *styalna* 'vizenyős lapály'; *szeketura* 'terméketlen hely'; *toplica* 'mocsaras, vizenyős hely'; *zsilep* (cs) 'nedves hely'. Ugyancsak ebben az értelmezési keretben található magyarázat arra, hogy miért vonatkozik olyan sok kölcsönelem TÓRA, POCSOLYÁRA, valamint HÍG SÁRRA: *lák* 'tó, mocsár'; *mlástina* 'mocsár'; *mocsírla* 'pocsolya, híg sár'; *styalna* 'kátyú, tócsa'; *csiriflaka* 'pocsolya'; *csorbana* 'pocsolya,

tócsa’; ¹⁰⁵ – *flácska* ’híg sár’; *floccs* ’ua.’; *floszkotyá* ’ua.’; *glod* ’sár’; *mamaliga* ’híg sár, la-tyak’; *toplica* ’híg sár’; *sivoja* ’ua.’. A KEMÉNY – LÁGY értékpozícióban a MI-hez a KEMÉNY pozitív tulajdonságként kapcsolódik, amint szó volt róla az emberi jellemre vonatkozó metaforikus jelentésmezők érintkezésénél.

A *természetfeletti jelenségek* (varázslás, megrontás, átok stb.) jelentésmezőjében szintén számottevő kölcsőnelem található. Ezek a természetes–természetellenes, valamint az ismert–ismeretlen értékdimenzióban értelmezhetők. Az ilyen cselekvéseket, műveletsorokat megnevező kölcsőnelemek rendkívüli gazdagságukkal és árnyaltságukkal lépnek meg. Ezek főnévi és igei alakban egyaránt előfordulnak (nem kevés közülük mindkét szófaji értékben átvételre került): *áfuriszá* ’átkoz, megátkoz’; *aszunál* ’bőjt révén rejtett dolgot megtud’; *bobol* (cs) ’szítán rázott kukoricaszemekből jósol’; *boszkonya* ’ráolvasás, varázslás’; *boszkonyál* ’varázsol, meg-ront’; *boszkonyitara* ’varázslás’; *boszkorogyal* ’varázsol, megront’; *deszkintál* 1. ’ráolvasással gyógyít’; 2. ’megigéz, megront’; *fakatura* ’csinálmány, megigézés’; *(meg)feketurál* ’megigéz’; *fármok* (cs) ’varázslat, öntés’; *fěrměkál* (cs) ’elvarázsol, megront valakit’; *fěrmeketorie* (cs) ’varázslás, rontás’; *f. rm. k. tura* (cs) ’rontás, varázslás’; *fureszénya* ’ua.’; *gicsál* ’jósol’; *prikezsál* ’megbabonáz, megront’; *vrezsil* ’kuruzsol’; *urszita* 2. ’a rontás egy neme’. Az ilyen adatok értelmezésénél mindenképpen figyelembe kell venni azt a szemléletet, amely szerint az ártó műveletek, erők, szellemek akkor hatnak igazán, ha valódi nevükön nevezzük őket; a valódi nevük pedig idegenszerű kell legyen. Ezáltal már a megnevezés módjában létrejön a distan-ciateremtés a *mi* és a *nem mi*, a *természetes* és a *természetfeletti* dimenzió között. Az *átokfor-mulák*, a *hiedelemlények* neveinek az átvételét ez a viszonyulási mód szintén elősegíthette. Az átkok között vannak olyanok, amelyek mint kifejezések egészféleként kerültek át az erdélyi ma-gyar nyelvjárásokba (pl. *bátetye norokul* ’vigyen el a kánya’; *bátetye szfintu* ’ua.’; *dutyě drákuluj* ’menj a fenébe’), de nem kevés azon kölcsönzések száma sem, amelyek részfordítás-sal lettek használatosak, és az ilyen esetekben a *nyelvi tabunak* is szerepe volt abban, hogy ép-pen a ’fene, nyavalya, pokol’ körülíráson neve nem került lefordításra (*erigy a nyácába*; *menj a trudába*; *erigy a pusztába* [Bakos i. m. 109]). A hiedelemlények neveinek vizsgálatakor mind ez mellett a hiedelemrendszerek eltérésével is számolni kell: *bálaur* (cs) ’sárkány’; *běnga* ’hazajáró lélek’; *drák* ’ördög’; *kotranc* ’ördög, fene’; *mohondanca* ’óriás’; *murga* ’erdei mu-mus’; *nekurát* ’tisztátalan, rossz szellem’; *n. luk* (cs) ’kisértet’; *prikulics* 1. ’kisértet, rossz szellem’; 2. ’boszorkány természetű ember, akinek hatalmában áll valamely állattá átváltozni’; *siska* ’boszorkány’; *szpiritusz* (cs) ’rossz szellem, ördög’; *sztriga* ’boszorkány’; *sztrigoj* ’kisértet, boszorkány’; *virkolács* ’lidérc’; *vrezsitára* ’varázsló, boszorkány’; *vrezsitor* ’varázsló’; *z. na* (cs) ’tündér’. A sor tovább folytatható Keszeg Vilmos újabb mezőségi gyűj-tései alapján: *márcolja* ’büntető hiedelemlény’ (< r. *marțolea* ’ua.’); *solomonár* ’garabonciás’; *solom. zdr.* ’szalamandra’ (< r. *solomizdra* ’ua.’).¹⁰⁶ Az ilyen természetű román hatás erő-ségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nemcsak lexémák és lexéma értékű kifejezések, de teljesen román nyelvű kisebb mágikus szövegek, ráolvasások is átkerültek a mezőségi ma-gyar nyelvhasználatba. Ilyenek a harapós kutya megszelídítését, a tyúkok szaporodásának nö-vekedését, a kenyér sülését elősegítő ráolvasások (Keszeg 1996: 147).

Korábban jeleztem már, hogy megfigyelhető az a jelentésváltozási tendencia, hogy a kölcsőnelem az eredeti jelöltnél a *gyenge minőségű, elhasznált, rosszul sikerült* változatát jelölje (l. a IV. fejezet 3.1.3.4.B. részében). Ehhez kötődnek a *cselekvéssel együtt járó negatív követ-kezményeket* megnevező kölcsőnelemek. Ilyenek többek között a munka közben elkövetett *hi-bára* utaló átvételek: *cáp* 3. ’hibásan herélt, félig kosbárány’, 4. ’hibásan herélt ló’ (Bakos i. m.

¹⁰⁵ Az utóbbi két adat Zsemlyei János doktori értekezésének az adattárából való (Zsemlyei 1974: 371, 374).

¹⁰⁶ Keszeg 1996: 151. Megjegyzendő, hogy vannak olyan nevek a hiedelemlényekre vonatkozólag, amelyek a korábbi gyűjtésekben csak a csángoknál fordul elő, és Keszeg Vilmos kilencvenes évekbeli gyűjtése alapján a Mezőségen elterjednek mutatkozik. Ilyen például a *bálaur* és a *virkolács*.

210); *ránkáló* 'hibásan herélt bika v. csődör'¹⁰⁷; *grēs* 'hiba a szántásban'; *grēsála* 'ua.'; *inyima* 2. 'a nyüstbe hibásan befogott szál', 'csik a szövésben'; *k. r. rus* 'szövés hibafajta'; *kr. mtyica* 'hiba a szövésben'; *krucsa* 4. 'hibásan keresztbe vetett szál a motolán'; *krucsis* 'hibás (szövés)'; *l. tunoj* 'szövés hiba'; *l. tura* 'ua.'; *nyeázsunsz* 'ua.'; *sz. ritura* 'ua.'; *szukás* 2. 'rossz, hibás'.

A beszéd folyamat közben elkövetett *hibára*, **nem megfelelő beszédmódra** utaló lexémák jelentésmezője az igék, melléknevek, főnevek csoportjában egyaránt árnyalt: *b. lb. jál* 'hebeg, dadog'; *b. lb. jit* (cs) 'hebegő, makogó'; *bombog* (cs) 'mormog'; *bujgujál* 'félrebeszél'; *csēpēlēg* (cs) 'selyp'; *d. k. jál* 'dadog'; *dondog* (cs) 'gagyog, dúdol, motyog'; *dzselál* (cs) 'sokat beszél'; *f. n. jál* 'dünnyög'; *fliszkotyál* 'sokat beszél'; *g. ng. jil* (cs) 'dadog, hebeg'; *g. ng. jit* (cs) 'dadogó'; *hadarág* 'gyors beszédű ember'; *handranyál* 'hadarva beszél'; *hálábálá* 'zsivaj, hangos beszéd'; *hodorozsál* (2.) 'gyorsan beszél, hadar'; *holobotyi* 'sokat beszél, halandzsál'; *k. k. jál* 'dadog'; *k. rna* 'dünnyögő'; *k. rnyag* (cs) 'dünnyög'; *klefetyál* 'sokat beszél'; *m. k. jil* (cs) 'dadog, makog'; *mormojál* 'halkan, morogva beszél'; *moronsil* (cs) 'motyog'; *nyekezsál* 'akadozva beszél'; *nyek. zsit*: *nyekezsit* 'nehézkés beszédű'; *parapács* 'sokat beszélő'; *povesztyál* 'sokat beszél, fecseg'; *szf. tosz* 'bőbeszédű'; *szpověgyál* 'feleslegesen sokat beszél'; *tránká-flánká* 'zagyva beszéd'; *tronkonyál* 'fecseg, karattyol'; *zsávra* 'nagyszájú, fecsegő'. Zsemlyei János adattárából származó adatok (a zárójelben megadott szám az adattár oldalszámát jelöli): *b. lalodik* 'trágárságokat mond' (306); *drongenyal* 'összevissza, sokat beszél' (403); *flostyora* 'pletykáló' (424); *m. r. jál* 'morgolódik' (587).

Ugyanilyen gazdag a **negatív irányú állapotváltozás** jelentésmezője az igék esetében. (309 Erdélyben lejegyzett igéből 35, azaz 11,32% ide tartozik.) Ez vonatkozhat az ember testi-lelki módosulásaira, emberi cselekedet következményére, élőlények, tárgyak állapotának romlására. *Emberi negatív állapotváltozásra és emberi cselekedet negatív irányú következményére utaló: áveszál* 'testben-lélekben satnyul'; *(le)biēcivil* (cs) 'megrészegezik'; *(meg)grozilódik* 'megcsömörlik, összeborzong'; *kosál* 2. 'meggörnyed a tehertől'; *mekl. tyálodik* 'megbolondul'; *(el)lesinál* 'elájul'; *pacil* 'történik vkivel vmi, megjárja'; *(el)pegyeszilódik* 'elfárad'; *rebvál* 'türelmetlenül vár'; *(meg)zepecsál* 'megzavarodik'; *botyezál* 2. 'bort, tejet vízzel felhígít'; *frekál* 2. 'erősen megdolgoztat; megkínózik, megnyaggat'; *g. t. il* (cs) 'megfojt'; *hodorozsil* (cs) 'elront'; *hurvol* 'ruhaneműt elnyú, elvisel'; *inkurkál* 'megrak, megterhel'; *nyekezsál* 'bosszant'; *p. reszál* 'elhagy, elfecsérel'; *(el)pr. p. gyál* 'elfecsérel, elpazarol'; *(el)pr. usál* 'elprédál'; *prevarikál* 'kárt okoz valamiben'; *(el)zsente* 2. 'eldönget, elver'. *Emberre és állatra egyaránt vonatkoztatható: giftuiludik* (cs) 'étellel teletömi magát'; *infektálódik* 'fertőződik'; *kozsbilódik* 'felpattogzik, feltáskásodik a bőre'; *obrincsil(udik)* (cs) 'gyulladásba jön, meggyullad (velmi testrészen)'; *murál* 'meghal'. *Növények, tárgyak ilyen irányú állapotváltozását jelölő: borsál* 'megsavanyodik (az étel)'; *k. lcsálódik* 'összezsomósodik (a szősz, a gyapjú)'; *kosál* 'feltáskásodik (a fal), felpúposodik a kenyér héja'; *fēlkoskoválódik* (cs) 'feltáskázik a fal'; *kozsbilódik* 2. 'feltáskázik (a fal)'; *mognyál* 'megavasodik'; *musigájul* (cs) 'penészedik'; *(meg)paril* 'elfonnyad'; *(meg)priptálódik* 'kenyér külső felülete megég, belül sületlen marad'; *sz. rb. zil(ódik)* 'megsavanyodik, félig megalszik a tej'; *szodus* 'fuccs, elveszett (a játszma)'.

Az *egészséges–egészségtelen* értékdimenzióban jóformán csak a negatív pólus képviselt a kölcsönszóanyagban. Az emberi és az állati **betegségnevek** nagy száma arra enged következtetni, hogy ez nem lehet véletlen, és ezeknek egy része nem is tekinthető pusztán hiánykölcsönzésnek, hiszen magyar megfelelőjük gyakran éppen olyan jól ismert, mint a negatív emberi tulajdonságokat jelölő kölcsönszavak magyar párjuk. Ha a betegségneveknek csupán egy kisebb halmazát nézzük, a bőr kóros elváltozására utaló átvételeket, már szembetűnik, hogy milyen

¹⁰⁷ Ez a két példa érzékelteti a negatív értékjelentések egymába kapcsolódását, hiszen ezek a lexémák az állatok testi fogyatékoságai, illetve a hibás munka jelentésmezőjébe egyaránt elhelyezhetők, és így mindkét irányból motivált az átvételük.

sok lexéma utal a daganattal, pattanással, kiütéssel járó fiziológiai módosulásokra. Nem valószínű, hogy ezek az átvételek a kulturális különbségek kiegyenlítődéset szolgálják. A jelenség a szemantikai jelöltséggel és a MI – NEM MI mentén szerveződő értékdimenzió öntudatlan alkalmazásával talán hitelesebben magyarázható. Mi sem természetesebb az ember számára, mint hogy a *jelölt*ként adott folyamatot nyelvileg *jelölt* lexéma (pl. kölcsönszó) nevezze meg. Ezáltal rejtett módon a beszélő viszonyulása is tetten érhető, hiszen közte és a megnevezett jelenség között egyfajta – nyelvi tabuhoz közelítő – distancia-teremtés érvényesül. Erre a jelentésmezőre utaló kölcsönelemek nagy száma nem lehet véletlen: *besika* 'vízhányag'; *b. t. tura* 'börkeményedés'; *binec* 'ütődés, horzsolás a bőrön'; *bl. nda* 'kiütés'; *bl. nduca* 'ua.'; *brinka* 3. 'kelevény a nyakon'; *buba* 'kelevény'; *bube dulcs* 1. 'ótvar'; 2. 'elmérgesedett seb'; *buboj* 'kelés'; *buburuca* 4. 'nyelvre nőtt pattanás', *csokonyilt* (cs) 'himlőhelyes'; *csupit* (cs) 'himlőhelyes'; 'pattanásos'; *csercse* 6. 'bibircsók'; *fápt* 'kásaszerű pattanások'; *fustély* 8. 'nyelvre nőtt pattanás'; *gilka* (cs) 'golyva, torokdaganat'; *gindura* (cs) 'csomó, púp'; *gulye* 4. 'ütés okozta daganat'; *gusa* 4. '(fejen levő) csomó, daganat'; 6. 'kelevény'; 7. 'ütéstől keletkezett daganat'; *h. ra* 'piszok, bőrbetegség a disznóknál'; *kertica* 'kelés, kis seb, nyelvre nőtt pattanás'; *kokor* 'ütésből támadó daganat' (Bakos i. m. 467); *kókuca* 4. 'ütéstől keletkezett daganat'; *kos* 2. 'pattanás, kiütés a tehén hátán'; *kukuc* 2. 'ütés utáni daganat'; *kukuj* (cs) 'ütéstől származó daganat a fejen'; *mari* 'kelés, a kelés gyökere'; *mojma* 'daganat'; *p. tát* (cs) 'himlőhelyes'; *pěcsězsina* 'sömör'; *pepecs* 'bárányhimlő'; *puslicca* 'feltöréses seb, vízhányag'; *rána* (cs) 'seb'; *r. t. kána* (cs) 'ua.'; *rosácsa* 1. 'orbánc'; 2. 'az ilyen megjelenő kis hólyag'; *szkarca* 3. 'börkérgesedés'; *sztrikád dě v. rszát* 'himlőhelyes'; *tyimér* (cs) 'börtüsző'; *udma* (cs) 'kelevény'; *urzikár* 'csalánkiütés'; *zb. rcsit* 2. himlőhelyes; *zsigoráj* 'garat megduzzadása a kutyaánál'.

Mindezek alapján következtetésként elmondható, hogy a nagyszámú negatív értékjelentésű kölcsönelem értelmezését elősegítő etnocentrikus szemléletet valóban figyelembe kell venni, ha a nyelvi interferenciáról hiteles képet akarunk nyerni.

8. Stilisztikai-affektív értékbeli változás

A hangalak és jelentés motivált kapcsolatait tárgyaló fejezetben szó volt arról, hogy összefüggés állapítható meg az expresszív hangalakszerkezet és a stilisztikai-affektív értékbeli változás között olyan értelemben, hogy az előbbi elősegítheti az utóbbi érvényesülését (I. a II. 6.3.-nál). Itt most kizárólag szemantikai oldalról kerül a kérdés újra előtérbe. Mivel magyarázható a szemantikai dimenzió belül, hogy bizonyos kölcsönelemek pejoratív, tréfás vagy gúnyos jellegüként értelmeződnek, míg mások megőrzik az ilyen értelemben semleges természetüket. Előzetesen már feltételezhetjük, hogy bizonyos negatív értékjelentésű jelentéskörök (pl. a rossznak, kellemetlennek tekintett emberi tulajdonságok) nagyobb mértékben vonzzák a kölcsönelemek pejoratív vagy gúnyos kontextusba való használatát. Valóban a 41 pejoratív értelemben (is) használt kölcsönelemből 28 (68,29%) negatív emberi tulajdonságot jelöl. A gúnyos minősítésű átvételeknél ez az érték 64%-nyi.¹⁰⁸ De mindkét kategóriában találunk olyan kölcsönszokat, amelyeknek az etimonja a románban alapértelmezés szerint semleges, és a magyarban pejoratív, gúnyos értelemben lesz használatos. A pejorációnak ezt a formáját láthatjuk az 'isten' jelentésű, kizárólag káromkodási formulákban előforduló *dumnyező* felhasználási módjában. Ez is összefügg a nyelvi tabu kérdésével. Hiszen Isten nevét hiába felvenni nem szabad, és a spontán hétköznapi szemlélet számára Isten valódi neve nem más, mint az azonos jelentésű

¹⁰⁸ Ezek a számszerű adatok csak azokra az átvételekre vonatkoznak, amelyek esetében a források felüntetnek a stílusértékbeli minősítést. Természetesen a stílusértékkel bíró kölcsönelemek száma jóval nagyobb ennél (pl. a pejoratív elemek száma), és ezt figyelembe vettem a fentebb tárgyalt negatív értékjelentéssel kapcsolatos szemantikai folyamatok vizsgálatakor.

anyanyelvi megfelelője. A *dumnyező* valamivel kevesebb ennél. Káromkodásokban való használata kevésbé szentségtörő. (Megfigyelhető, hogy káromkodásokban *isten* szavunk *Istókká*, *istálóvá* torzul. Ez a folyamat rokon a *dumnyező* fentebb vázolt pejoratív változásával.) A *braszka* 'béka', *domnu* 'úr', *doamna* 'nagyságos asszony'; *kumetra* 'keresztapa', *mutra* 'arc', *murál* 'meghal', *norok* 'szerencse', *nyám* 'rokon', *povesztye* 'beszéd', *sopotyál* 'suttog', *truda* 'fáradozás' kölcsőnelemekhez szintén a magyar nyelvi használatban társult pejoratív vagy gúnyos, esetleg tréfás árnyalat. Az ilyen jellegű pejoráció valamilyen természetű szemantikai módosulás (pl. jelentés-eltolódás, névátvitel) következménye is lehet, amint azt a következő jelentésváltozások mutatják: *ambiciosz* 'törekvő, makacs, kötekedő' ← 'törekvő, kitartó'; *buglân* 'hordó' (kövér ember) ← '30–40 literes hordó'; *cimbora* 'cinkostárs, bűntárs' ← 'valamely munkára való összefogás'; *pálányec* 3. 'vastagra sikerült palacsinta' ← 'lepény'; *tetântugyi* 'mamlasz, élhétetlen' ← 'állandóan kínlódtam'; *zsorda* 'magas vékony ember gúnyneve' ← 'vessző'.

A stilisztikai-affektív értékbeli változás nem csak pejoratív irányba történhet. A tréfásnak minősített átvételek között vannak olyanok, amelyek amelioratívaknak tekinthetők, mivel éppen a megnevezés szigorát, a jelölt tulajdonság súlyosságát enyhítik azáltal, hogy a viszonyulásba valami könnyed tréfálkozó jelleget vegyítenek. Így például az átokformulák egy része elveszíti a megrontás, a rossz irányba való befolyásolás határozottságát, és csak csipkelődő, amolyan „nem kell komolyan venni” magatartással mondott kifejezéssé válik. Ilyen a *bátetye norokul* és a *bátetye szfintu*, amelyet csak 'vigyen el a kánya' alakban fordíthatunk le, ezáltal is jelezve, hogy itt nem a fekete mágia körébe tartozó autentikus átokról van szó. Ugyanígy az eredetileg 'átközött' jelentésű *blesztemát* használati köre 'gyalázatos, haszontalan gyermek'-re szűkült, szelídült.¹⁰⁹ Hasonlóképpen a kellemetlen, negatív értékjelentésű cselekedeteket jelölő kölcsőnelemek közül egyesek tréfás minősítéssel jelentkeznek az adattárban. Ilyenek: *csuszka* 'elcsen, ellop'; *murit* 'meghal, megdöglik'¹¹⁰; *prohogyál* 'sokat beszél'; *k. k. jál* 'dadog'; *m. r. jál* 'morgolódik'.

Ezek a jelenségek azt a megfigyelést erősítik, hogy a kölcsőnelemek a magyar jelentésmezőbe való integrálódásuk során stilisztikai-affektív érték szempontjából is elkülönülhetnek az anyanyelvi megfelelőjüktől, és ezáltal jelentésmezőbeli helyük funkcionálisan is motiválttá válik.

9. A szófaji jelentés változása és az ezzel kapcsolatos denotatív értékbeli módosulás

A kölcsönszóanyag alapján a szófaji jelentés változásának két fajtája különböztethető meg: 1. A kölcsőnelem már eleve módosult szófaji jelentésben terjed el, azaz nem az etimon eredeti szófajában lesz használatos. (Ilyenek például *r. țili* 'céloz' > *m. cilu* 'gyermekjátékban használt bot'; *r. fală* 'dicsekvés, büszkeség' > *m. fâla* 'dicsekvő'; *r. mucleș* 'hallgass' > *m. muklec* 'hallgató'; *r. a ciobi* 'eltör, megcsorbít' > *m. csobi* 'csorba [üveg]'; *r. pretenție* 'igény, követelés' > *m. prētincál* (cs) 'követel'; *r. tumba* 'bukfenc, kecskebuka' > *m. tumbázik* 'hengergőzik'.) 2. A szófajváltás a származékjelentés kialakulásához kötődik (pl. *r. făcătură* 'csinálmány, megigézés' > *m. faketura* 'ua.' → [meg]feketurál 'megigéz, megront'; *r. gușă*

¹⁰⁹ A *hiedelemlények neveinek demitológizálása* valamiképpen rokon ezzel a jelenséggel. A románban 'kísértet' vagy 'vérfarkas' jelentésű *prikulics* néhol csak 'rossz ember' értelemben használatos, máshol 'keresztetlen ember'-t, 'alacsony csúnya gyermek'-et jelent. A *csoma*, amely a pestist és annak démonát jelölte a magyar nyelvjárásokban, 'madárijesztő' és 'alakoskodó' jelentésben is elterjedt (Bakos i. m. 99).

¹¹⁰ Tréfás jellege miatt találóbbs volna egy olyan szleng kifejezéssel fordítani ezt a jelentést, mint például *feldobja a lábát* vagy *alulról szagolja az ibolyát*.

'golyva' > m. *gusa* 'ua.' → *elgusásodás* 'elgolyvásodás'). Mindkét szófajváltási módnál megfigyelhető a következő két jelenség:

I. Csupán a szófaji jelentés módosulásával együtt járó szükségszerű szemantikai változás történik, vagyis pusztán a grammatikai jelentés módosul. Ilyenkor – a képző funkciójának ismeretében – megjósolható a jelentésváltozás. Ha tudjuk, hogy a -z denominális ige-képző – többek között – a névszó által megnevezett tárggyal való ellátottságra utal, akkor könnyen kikövetkeztethető a *gárgya* jelentéséből ('kútkáva') a *(fel)gárgyáz* származék értelme ('kútkávát készít').

II. A szófajváltással együtt a lexéma szemantikai szerkezetében a grammatikai jelentés módosulásán kívül valamilyen más természetű változás is történik. Ilyenkor a szuffixum alapján nem mindig jósolható meg pontosan az újonnan keletkezett jelentés. A *bongározik* etimonja 'bögöly' jelentésű. De a *bongározik* nem a bögöllyel végzett műveletet vagy a vele való ellátottságot jelöli, mivel a jelentése: 'bögöly elől menekül a marha'. Az ilyen természetű szófaji értékváltozás jelentéssémabeli módosulásairól lesz szó a következőkben. Az alábbiakból látható, hogy ezek nem különböznek nagymértékben a korábban tárgyalt szemantikai folyamatoktól. Így olyan tendenciákról szólhatok a következőkben, amelyekről részben már volt szó az összetett jelentésváltozások tárgyalásakor. A következő folyamatokról van szó:

1. A lexéma jelentéssémája a cselekvés kontextusára vonatkozó minősítő jeggyel gazdagodik

A minősítő jegy, amellyel a lexéma szemantikai tartalma gyarapodik utalhat: a cselekvés **tárgyára** (*grád* 'fok, rendfokozat' → *grádoz* 'megméri *a tej zsírtartalmát*'; r. nyj. *pārġalā* 'parcella' > (*ki*)p. *rcáláz* 'kioszt [*húst*]'; *bulger* 'göröngy, hant' [*bulgerál 'falat* tapaszt'], *krucsa* 'kereszt' → *összekrucsal* '*fát, fonalat* keresztbe rak'), **módjára** (*lodba* 'hasábfá' → *lodból* 'farönköt *négyfelé* hasít'), **eszközére** (*moriska* 'kézimalom' → *kimouriskál* 'lencsét *ros-tán* kitisztít'), **helyére** (*télla* 'legelő' → *tellázik* 'juhnyáját a *havasi legelőn* legeltet'), esetleg a cselekvő **alanyra** (*buják* 'féktelen, szilaj, jókedvű' → *bujákoskodik* makrancoskodik a *ló*). A cselekvés és a cselekvés tárgyának ez az érintkezése a cselekvés elhomályosulásához is vezethet. Ilyenkor a cselekvés tárgya kerül előtérbe, és az igei jelentést főnévi jelentés váltja fel: r. *ciobi* 'eltör, megcsorbít' > m. *csobi* 'csorba üveg'; r. *autoriza* 'engedélyez, feljogosít' > m. *autorizált* 'iparengedéllyel rendelkező (kisiparos)'.

Ha a származék valamely rétegnyelv (szaknyelv, gyermeknyelv) elemeként lesz használatos, a jelentés szerkezete olyan minősítő jegyekkel gyarapodik, amelyek több vonatkozásban is utalnak a cselekvés kontextusára: r. *ġandārā* 'hosszabb száлка' > m. *cándra* 'tűzgyújtásra használt hulladékfa, ág' → *cándráz* 'háztetőt lécezt'; 'a fazakas vékony száraz fával gyorsítja az edény égetését'. Az utóbbi jelentés jól érzékelteti a jelentésmódosulásnak ezt a módját, hiszen jelölt tárgy kapcsán nemcsak a vele kapcsolatos cselekvésre történik utalás, hanem a hozzá társított elemekre is (*tárgyi minőség*: 'vékony', 'száraz', *a cselekvés célja*: 'edényégetés'). Ugyanígy összetett jelentésszerkezetet alakíthat ki egy határozószó származéka is: *kuk* 'fel, fölfele' → *megkukkozt* 'fát, követ fánál magasra dob'.

2. A cselekvés tárgyára való utalás elhalványul, bővül a jelentés

r. *pāpuṣā* 'összekötött kukoricaköteg' > m. *papusa* 'ua.' → *összepakusál* 'összeköt, összecsomagol'

Ebben az esetben tulajdonképpen két mozzanatos jelentésmódosulás történt. Egyrészt az igei jelentés kialakulásával a kategorizáló jegyről ('kukoricaköteg') a minősítő jegyre ('összekötött'), tevődött át a jelölés, másrészt elmaradt az eredeti denotátumra való utalás, amelynek eredményeként bővül a származékige jelentése.

3. A megnevezett tárggyal kapcsolatos cselekvések kerülnek a denotáció középpontjába

Ez a jelenség is azt szemlélteti, hogy a jelöltek emlékezetünkben nem önmagukban, elszigetelten adóttak, hanem a hozzájuk társuló attribútumok, cselekvések hálózatában, ahogy ez a következő jelentés-eltolódásokból látható: *buza* 'ajak' → *budzálodik* 'duzzog, fintorítja a száját'; *cuga* 'disznóúzó' → *összezsúgál* 'vmit összejár (a disznó)'; *cserk* 'abroncs, kör, karika' → *cserkel* 'vadat követ, bekerít'.

4. A megnevezett minőség a jelöltek egyetlen osztályára korlátozódik

Valószínűleg a konkrét kommunikációs kontextusban érvényesülő aktuális jelentés hatásának tudható be ez a szófajváltást kísérő szemantikai folyamat:

- r. *lung* 'hosszú, magas' > m. *lunguj* 'a rámpa mentén hosszában elhelyezett *szálfa*'
r. *molicičă* 'lágú, puha, törékeny' > m. *molicska* 'vékony, selyemszálú *pamut*'.

5. A tárgyjelölt viszonyjelöltté válik

A szófaji jelentésváltozásnak ez az a módja, amikor a tárgyjelöltre utaló lexéma viszonyjelöltté válik, azaz jelentéssémája az eredeti jelölt mellett más entitásra történő utalással és a közöttük levő viszony megjelölésével gazdagodik:

- r. *bongar* 'bögöly' > m. *bongározik* '*bögöly* elől menekül a *marha*'
r. *pupăză* 'búbos banka' > m. *pupuza* 'ua.' → (fel)*pupezál* 'a *kontyát* magasra *rendezi, tekeri*'.

6. A nyelvi metaforarendszer hatása érvényesül

A metaforikus jelentésmező tárgyalásakor szó volt róla, hogy az anyanyelvben konvencionalizálódott névátvitelek hogyan érvényesülnek a kölcsönszavak jelentésbeli integrációjában. Most csupán azokat az adatokat említem, amelyek szófajváltással jártak együtt. A jelenség azért is említésre méltó, mert a kölcsönszó szófaji és jelentésbeli változása párhuzamba állítható a magyar metaforikus jelentésmezőben zajlott módosulásokkal. A *koszok* szófaji átcsapás következtében létrejött metaforikus jelentése jó példa ebben a vonatkozásban. A magyarban megfigyelhető, hogy különböző ruhadarabok nevéből olyan igéket képezhetünk, amelyeknek metaforikus jelentése a 'megüt, megver' jelentéskörben mozog:

nadrág → *elnadrágol*

sapka → *megsapkáz*

koszók 'bunda' → (el)*koszókol* 'elver'

A *zserebel* származékige névátviteles jelentésének a kialakulása szintén a magyar metaforikus rendszer vonzásaként értelmezhető:

- r. *jerebie* 'pászma, 20 igefonal' > m. *zseréb* 'ua.' → *zserebel* 1. 'pázmákra, matringokra szed', 2. 'sokat beszél, fecseg'

A magyarban ugyanis megfigyelhető a GYORS MOZGÁST IGÉNYLŐ MUNKAFOLYAMAT ÉS HADARÁS metaforikus kapcsolata.

Ugyancsak a magyar nyelvi szemlélet hatására a *hoszpás* származék melléknevet 'korpás (fej)' jelentésben is lejegyezték, jóllehet a román etimonnak nincs ilyen denotatív értéke: r. *hoaspă* 'toklász, korpa' > m. *hoszpa* 'kukoricapolyva'; 'pehely'; 'kukoricakorpa' → *hoszpás* 1. 'polyvás', 2. 'korpás fej'. Ez a jelenség valószínűleg a magyar *korpás* másodlagos jelentésével magyarázható.

7. A jelentés-eltolódás a jelölthöz kapcsolódó asszociációk eredménye

A származékok jelentése azért sem jósolható meg pontosan, mert ez a szótó jelentéséhez társított közelebbi vagy távolabbi asszociációk eredménye is lehet. Az asszociációk pedig természetük szerint sokfélék és szerteágazóak. Így megjelenhet a származékszó jelentésében az *eredeti jelöltnek valamely tulajdonsága*, de ez nem szükségszerűen lényegi meghatározó jegy, és éppen ezért nem pontosan behatárolható az ilyen jellegű szemantikai módosulás. Jó példa erre a 'román templom' jelentésű *beszerika* melléknévi származéka, *beszerikás*, amely 'cifra; élénk színű' jelentésben lett használatos. Ugyanígy a *cárinkás*, amely a *szárika* ('guba, szűr') képzett alakja, a textilanyag kirostosodott voltára utal, a 'puliszka' jelentésű *málé* melléknévi származéka (*málés*) 'puha, omló, porhanyós' jelentésű lett. Valószínűleg a palacsinta lapos alakja volt az az észlelési alap, amely a *palacsintás* 'középen elválasztva, lesimítva viselt haj' jelentésének kialakulását elősegítette. Érvényesülhet a *negatív értékjelentésű mező hatása* olyan módon, hogy a negatív tulajdonságok más negatív tulajdonságokhoz társulnak. Így a 'piszok, mocskok' jelentésű *dancs* származékai az általánosabb értékű 'rossz, helytelen' irányba mozdult el: *dancsol* 'korhelykedik', *dancsalkodik* 'undorító dolgokkal foglalkozik'. Az eredeti és a származékjelentés közötti *szemléleti hasonlóság* szintén forrása lehet a szófajváltással együtt járó jelentés-eltolódásnak: *domika* 'kenyérleves tőrőval' → *damikál* 'lábával dagaszt sarat'. Térben érintkező és az észlelés számára egyazon keretben megjelenő tárgyak kölcsönhatásának nyomai is felfedezhetők az ilyen jellegű szemantikai folyamatokban, amint azt a *kosár* igei származéka mutatja: r. *coşar* 'cserény, karám, juhkosár, góré, pajta' > m. *kosár* 'szétszedhető' juhkarám' → *kosaraz* 'földet juhokkal trágyáztat'.

8. A hasonló hangalakú szavak paradigmásorának hatása érvényesül

A hangalakilag rokon lexémák hatása a származék elemeknél is megnyilvánulhat. Ilyenkor a származékszó hangalakjának egésze felidézhet egy hasonló hangzássémájú magyar igt. Így például a *macsuka* ('bunkósbot, a bot bunkója') főnévből képzett *macsukál*-nak 'vájkkal valami sűrű folyadékban' jelentése lett. Itt lehetséges, hogy az erdélyi magyar nyelvjárásokban használatos 'kézzel összevegyít, felold' jelentésű *matyikál*, *matyukál* jelentés-besugárzásával van dolgunk. A hasonló morfémaszerkezetű és jelentésű magyar nyelvi elem hatása olyan erős lehet, hogy a jelentés módosulása mellett a hangalak is változhat: a *burtuka* ('lombos, terebélyes fa') származékát 'bozontos' jelentéssel *burzuhos* alakban jegyezték le. A jelenséget Bakos Ferenc is a magyar *borzos* hatásával magyarázza (i. m. 83).

Összegezőként elmondható, hogy a szófaji jelentés módosulását kísérő denotatív értékváltozás azt mutatja, hogy a kölcsönszavak esetében nem pusztán grammatikai jellegű módosulás történhet, hanem olyan jelölés-eltolódás, amely a kölcsönelem jelentéssémáját egészében érinti.

10. A szinonima-differenciálódásra és a nyelvi kategorizációra vonatkozó következtetések

Az elemzések eredménye azt mutatja, hogy a magyar jelentésmezőbe illeszkedő kölcsönelem jelentésmódosulásának egyik legfőbb motivációja éppen a hasonló jelentésű magyar szavaktól való szemantikai elkülönülés. Ez sajátos, jelentéssémát érintő változások által valósul meg a különböző szófajok esetében. Amint a korábban elmondottakból látható, a főnevek belső szemantikai struktúrája rendszerint valamilyen minősítő elemmel gazdagodik, a melléknévek jelentése általában úgy szűkül, hogy a jelölt tulajdonság a tárgyaknak valamilyen szűkebb osztályához kezd kötődni, az igeik jelentése pedig rendszerint úgy módosul, hogy az általuk jelölt relációs viszonyoknak valamely eleme konkrétabbá válik. De ez a differenciálódás nemcsak a denotatív érték módosulásával történhet. Változhat az átvételek stilisztikai-affektív értéke (II.6.3., IV.8.), értékjelentése (II.3.1.3.4.B.; IV.7.) és a konnotáció iránya (IV.6.). A denotatív

érték változásával együtt ezek a folyamatok a magyar jelentésrendszerben sajátos státust biztosítanak a meghonosodó kölcsőnelemnek azáltal, hogy létét funkcionálisan indokoltta teszik.

A jelentésmezőn vagy szinonimasoron belüli jelentés-elkülönülés kapcsolatban van a nyelvi kategorizálás kérdésével. Ha a szómezőbe újonnan bekerült szó az információtartalma révén úgy kódolja a jelöltet, hogy valamely tulajdonságát előtérbe állítja, akkor ezzel új jelentéskategóriát hoz létre a hasonló jelentésű szavak sorában. Ilyen értelemben a jelentésszűkülés keretében elemzett minősítő főnevek és igék valóban új jelentésegységekkel gazdagították az adott nyelvváltozatok szómezőjét. Ugyanakkor az sem mellékes a kommunikáció terjedelme és információtartalma szempontjából, hogy az adott lexémának milyen a *jelölési és kifejezésbeli módja* (a jelölési és kifejezésbeli móddal kapcsolatban l. *Szemantikai alapvetés* c. fejezetet). Az alapszintű kategória és az egyszerű szóval történő megnevezés közötti összefüggésről már volt szó. Mivel az alapszintű kategóriának nyelvspecifikus dimenziója is van, természetes, hogy a jelöltek lexikális kifejeződése nyelvek szerint eltérő lehet. Ha a jelentésmezőbe bekerülő kölcsönszó hangsor tekintetében rövidebb, morfológiailag egyszerűbb és ugyanakkor szemantikailag azonosnak tekinthető valamelyik anyanyelvi szinonimájával, akkor jó esélye van arra, hogy megnövekedjék a használati gyakorisága.¹¹¹ Ugyanakkor a két nyelvből származó lexéma különbsége nemcsak a morfémaszerkezet minőségére terjed ki, de a jelöltek kategorizációs hierarchiájában betöltött helyére is. Hiszen a legtöbbször arról van szó, hogy a románban alapszintű kategóriát jelölő szó magyar ekvivalense egy alárendelt fogalomra utaló lexéma. A következő adatok ezt a folyamatot példázzák: *billenőautó* – *baszkuánt*; *zsákvarrótű* – *ákuj*; *befőttes-üveg* – *borkán*; *paradicsompaprika* – *gogosár*; *oldalbetoldás ruhaneműben* – *klin*; *vászonszergyely, amit az ing nyakára varrnak* – *benticca*; *ragadós, agyagos talaj* – *klik*; *kétkarú serpenyős mérleg* – *kompona*; *a gatyá szárába varrt betoldás* – *b. g. tura*; *jégbe vágott lék* – *b. litok*; *nyelvre nőtt pattanás* – *f. styil*. A legismertebb az a jelenség, amikor a kölcsőnelem olyan jelentéskategória számára teremt helyet a lexikális mezőben, amely az átadó nyelvet beszélők anyagi és szellemi kultúráját jellemzi. (Mivel ilyen vonatkozásban már idéztem példákat, most eltekintek az adatok ismertetésétől.) Ennek a folyamatnak azonban van egy kevésbé vizsgált aspektusa is: a földrajzi környezet, a természeti folyamatok nyelvspecifikus kategorizálásának a problémája. Úgy tűnik, ha az átadó nyelv szómezője földrajzi környezet, vagy az időjárás jelenségek valamely vonatkozását aprólékosabban vagy más szempontból tagolja, mint az átvevő nyelv, akkor az utóbbi szókészletében a nem lexikalizálódott kategóriára utaló kölcsönszó helye funkcionálisan már kezdettől kijelöltnek tekinthető. Az ilyen kölcsönzések a két nyelv kategorizálási rendszere felől értelmezhetők. Ezeknek az egybevetése arra mutat, hogy az ebbe a körbe tartozó átvételek valóban hiányt töltenek be az átvevő nyelv szómezőjében. Íme néhány ilyen természetű kölcsőnelem: *bitkó* 'kiemelkedés a hegygerincen'; *styálna* 'gödör a folyóvíz medrében' (Zsemlyei 1974: 718), *musonoj* 2. 'kis halmocska a szántóföldön'; *plisza* 'nagyon csendes, mély folyóvíz'; *regelye* 'vízbe süllyedt fa, amely körül halak szívesen tanyáznak'; *szeketura* 'terméketlen domboldal'; *zeton* 'a folyóvíz mély, csendesebb, halászatra alkalmas ága', *bába-zile* (*bábák fergetege*) 'tavaszi hófürgeteg'. Az érintkező nyelvek kategorizálási rendszerének ilyen természetű kiegyenlítődése mellett megfigyelhető egy másik folyamat is, amelynek során a jelentésmező az átvétel denotatív értékének módosulásával alkot egy olyan jelentést, amely szintén hiányt pótol az adott szemantikai alrendszerben. Az ilyen denotatív értékű kölcsőnelemek valószínűleg az aktuális felhasználathoz kötődő kontextusból kiszakadva hozzák létre sajátos jelentéstartalmukat: *linistea* (cs) 'a folyó csendes része part közelében' (r.

¹¹¹ Jarovinszkij Alexandr kétnyelvű gyermekek kommunikációs stratégiáit vizsgálva fölfigyelt arra, hogy a két nyelv ismert és azonos jelentésű szavai közül az egyszerűbb fonetikai és morfológiai szerkezetű elemek iktatódnak be gyakran a beszédbe. Vagyis az interferenciát elősegíti a két különböző kódból származó elemek ilyen természetű aszimmetriája (Jarovinszkij 1995: 94–95). Korábban Szabó Zoltán utalt arra, hogy a kölcsönzés indítékai között számolni kell az átvételre került lexéma morfémaszerkezetével, és jelezte, hogy a lexéma rövidsége, egyszerűsége szintén motiválhatja a szókölcsönzést (Szabó 1968).

liniște 'csend'); *págyina* (cs) 'kisebb lapos terület domb vagy hegy oldalán' (r. *padină* 'fennsík'); *pojána* 2. 'szántatlanul maradt föld a szántásban' (*poiană* 'erdei tisztás'); *sirinka* 'keskeny földsáv' (r. *șirincă* 'kendő, vászonszalag'). A jelenség érvényesül a szómező hiányzó elemének vonzását tükröző folyamatban is. Így például megfigyelhető a kölcsönszókészletben, hogy több lexémát is 'nagy hópehely' jelentésben jegyeztek le: *fulzs* (cs) (r. *fulg*, *fulgi* 'hópehely'); *fláka* (r. *floc* 'gyapjúcsomó, havas sár'); *lëpëgyëu* (r. *lepedeu* 'lepedő'). Nyelvünk a hópehelyeket méret szerint nem osztályozza, és így az ilyen természetű mezőtagolás egyfajta információsűrítő igényt elégít ki. Másképpen fogalmazva: az *árnyaltabb kategorizálási szükség is motiválhatja a szókölcsönzést és a jelentésváltozási tendenciákat*. Valószínűleg ugyancsak a méret szerinti osztályozás szükségének tesznek eleget a 'kisebb edények'-re utaló átvételek sora: *borsier* (cs) 'kisebb csöbör'; *budászka* 'kis faedény'; *csuberás* 'kis cseber'; *ficsúr* 'kis vámszedő faedény' (r. *fecior* 'gyermek fiúcska'); *k. ld. rusz* (cs) 'kis üst, vödör'; *putinka* 'kis fabödön'.¹¹² A szómezőbeli jelentéskategória hiányát és az ennek betöltését szolgáló jelentésváltozási tendenciát szemlélhetjük az alábbi adatokban:

- r. *bortă* 'odú, odvas (fa)' > m. *borta* 2. 'a forrás fölé tett kivájt fatörzs'
- r. *pojar* 'tűzvész' > m. *pozsár* 1. 'erdőtűz', 2. 'gazból rakott tűz, mellyel a tarlót égetik', 3. 'avarégetés'
- r. *sochină* 'vízmosás, gödör, odú' > m. *ész kocsa* (cs) 'fekete termőföld'
- r. *căruță* 'kocsi, szekér' > m. *karuca* 5. 'olyan juh v. tehén, amelynek szarva lefelé hajolva görbületet alkot'
- r. *poiană* 'erdei tisztás' > m. *pojána* 2. 'szántatlanul maradt föld a szántásban'
- r. *rîios* 'rühös' > m. *rühös* 3. 'gombákkal, moszatokkal belepett fa'

A jelenség érvényesülése megfigyelhető a munkafolyamatok, növénytermesztés és állattartás köréből származó szavak esetében is. A példák ugyanakkor azt szemléltetik, hogy a jelentésmódosulások következményeként milyen új, az etimon denotatív értékétől eltérő jelentések keletkezhetnek:

- r. *firfiră* 'apró szemű savanyú szőlő' > m. *curcur* 'kisebb, hiányos szemű szőlőfűrt'
- r. *cepoi* 'nagy hagyma' > m. *csepoj* 'fejetlen, még ki nem fejlődött hagyma'
- r. *cordenciu* 'eresztörűd, a kendertörő nyelve' > m. *korgyencs* 3. 'a szövésnek utoljára maradt és levágott része'
- r. *murg* 'pej ló, piros színű ökör v. tehén' > m. *murga* 'rossz, kivénhedt tehén'
- r. *sarică* 'guba, szűr' > m. *szárika* 'megvásott textilanyag lógó rostjai'

Különösen a jelentésszűkülési folyamatokban érhetjük tetten azt, ahogy a kölcsönelem jelentéskörének kisebbedésével a szómezőben új jelentéskategória jön létre. A 'sütőkemence, rakott tüzelő' jelentésű *cuptor* a magyar nyelvjárásokba átkerülve a kemence különböző részeinek a nevévé vált: Székelyvarságban a 'szabadtüzelő tetejét' jelenti, Gyergyóditróban a 'szabadtüzelő padkáját', Székelykeresztúron pedig a 'tüzelő füst- és szikrafogó cserényét'. Aknasugatagon a *kuptor* denotatív értéke a 'sütőkemence szájá'-ra korlátozódott.

A nyelvi kategorizáció hatása megnyilvánul a színek, színárnyalatok osztályozásában is. Volt már szó róla, hogy a juhok színére vonatkozó terminológia részletesen kidolgozott a román nyelvjárásokban. Az ilyen szempontból kategorizált juhok nevének átvételével együtt a

¹¹² Megemlítendőek a mértékegységre vonatkozó jelentések közül azok, amelyek az egészként adott halmazt más vonatkozási rendszer szerint kategorizálják. Ha a mindennapi életben az adott mennyiség szerinti osztályozás gyakran szükségesnek látszik, akkor természetes, hogy az ilyen denotatív értékű lexémák kölcsönzésre kerülnek, és ezáltal tovább tagolódik az átvevő nyelvben a mértékegységek jelentésmezője. Íme néhány ilyen jellegű adat: *pála* 'annyi széna, amennyit a villával egyszerre fel lehet emelni'; *csinzák* 'ital mértékegység'; *fălcsa* 'területmérték, kb. 1,5 ha'; *szindzsák* 'egy decinél kisebb pálinkamérték'; *kompona* 3. 'háromnegyed kg mennyiségű (sajt vagy túró)' (r. *cumpănă* 'a nyájba beadott juh után járó sajt mennyisége' – Bakos 1982: 236).

színnevek mezője is gazdagodott, hiszen a megkülönböztetett színárnyalat más jelöltekre is alkalmazhatóvá vált. Ilyen például a *csěrnit* 'nagyon sötét szürke', *mucsěd* 'kéesszürke'. Más színre vonatkozó kölcsőnelemek arra irányítják a figyelmet, hogy a magyarban nekik alárendelt fogalmat jelölő összetett lexémák felelnek meg, miközben az átvételek alapszintű kategóriát jelölő morfológiailag egyszerűbb kifejezésmóddal utalnak a szintartományra: *mur*: *murás* 'sötétbarna színű' (r. *mur* 'sötét színű'); *kásztániju* 'gesztenyebarna'; *márou* 'kávészínű'; *m. ndra* 2. 'ultramarin' (r. *míndră marină* 'tengerkék színű').

Az egyszerű szó szintjén történő kategorizálás, amint látható, a valóság valamely területe részleteinek árnyaltabb fogalmi megkülönböztetését szolgálja. Ez a környezetbeli mesterséges tárgyak, mezőgazdasági termékek nyelvi láttatásában is megnyilvánul. Valamely tárgy vagy tárgyi halmaz részletesebb nyelvi tagolását szemlélhetjük az alábbi átvételek jelentésében: *kotor* 'a káposztalevél ormója'; *bélgya* (cs) 'szalmaszál töve'; *getyězs* 'fahulladék az agyagban'; *pogyina* 'a búzakereszt legalsó kévéje'; *zavara* (cs) 'a kerítésnek az a része, ahol a deszkákat, illetve a fahasábokat ki lehet szedni, és így be lehet menni'. A következő – a román etimonnal azonos jelentésű – kölcsönszavak pedig kifinomultabb megkülönböztetésekre utalnak: *kotyigăr* 'alacsony, hosszú, teherhordásra használt szekér'; *manunyty* 'a kasza nagyobbik fogantyúja'; *pozdirje* 'a fonóban játékból meggyújtott és feldobott pozdorja'; *szálba* (cs) 'pénzérmenyáklánc'; *szuvlint. tura* 'a juhok hasáról és a tőgy környékéről lenyírt gyapjú'.

Különösen érdekesek azok az összetett szójelentés-kategóriák, amelyek úgy jelölik meg a valóság valamely részletét, hogy egyidejűleg két vagy több tárgyra utalnak. Ezek a jelentések tulajdonképpen a valóságtartományt az alkotó elemeivel együtt, érintkező entitások halmazaként kódolják, és ilyenként rendkívül magas az információtartalmuk. Ilyenek: *fujor* 'guzsalyra felkötött kendercsomó'; *gěca* 'a meghántott kukoricacsövön hagyott néhány levél'; *domika* 'kenyérleves túróval'; *zsendice* 'felfőzött juhtejsavó a benne levő ordával'. Hasonlóképpen nem lehet véletlen, hogy három kölcsönszó jelöli egyazon összetett jelentéskategóriát, és a három lexéma közül egyik sem hapax: *dunga* 'gyönggyel díszített vászoncsik (amely a lányok haját lefogja)'; *kóda* 'gyöngyszemekkel díszített szalag, a fejék tartozéka'; *koszica* 'hajfonatban viselt gyöngyökkel díszített szalag' (r. *cosiță* 'hajfonat'). Az összetett jelentésegységek leginkább az igékre jellemzők, és az igék közül is főleg azokra, amelyeknél jelentésszűküléssel konkretizálódott a cselekvés körülményének valamely vonatkozása (a cselekvés alanya, tárgya, helye stb.): *drédzsel* 'kerítést gallyal kijavít'; *troszkenyál* 'bő csizmában topog a lába'; *vizseg* 'szortyog, cuppog a csizmába került víz'; *zb. ngejál* 'vessző végére szúrt agyaggömböcskét elröpít'.

A szömezőbeli jelentésgazdagodás a kölcsönszó jelelölési módjának kifejező értékéhez, szemléletességéhez is kapcsolódik. Ha a jelölte egy eredetileg más jelölte vonatkozó szóval utalnak, azaz metaforikusan, akkor a két eredeti jelentés egymásba játsása új nézőpontból szemlélteti a tárgyat. Az új nézőpont pedig másfajta kategorizálási lehetőség számára nyit utat. Ha a nyugtalan természetű, jövő-menő embert *virtyězsnek* nevezik (r. *vírtej* 'örvény, örvénylő mozgás'), akkor a tertium comparationis révén mindkét jelentéskör számára megnyílik egy szélesebb kategória – az örvénylő dolgok köre –, amelybe a hasonló és a hasonlított egyaránt beletartozik. (Ez pedig a további jelentésváltozások számára teremt lehetőséget.) A metaforikus megnevezés révén a jelöltet nem önmagában, hanem *valamiként* kell észlelni. Ez a valamiként való észlelés új virtuális tulajdonságokkal gazdagítja a denotátumot. Kolozsvár környékén a szövőszék vászonfeszítőjének két alkatrészét, a 'vésett fát' és a 'lyukas fát' *b. rb. tusnak*, illetve *mujeruskának* nevezik (Gálffy 1962: 40–41). A románban a *bărbătuș* a férfi jelentésű *bărbat* származéka, a *muierușcă* pedig poliszém alak, amely 'feleség'-et, 'asszonyká'-t és 'lyukas fá'-t egyaránt jelent. Gálffy Mózes idézett tanulmánya szerint a két kölcsönszót azokban a falvakban is használja a magyar beszélők többsége, ahol a magyar megnevezést is ismerik. Itt sem arról van szó, hogy a románoktól tanulták volna a környezetbeli magyarok a szövőszék részeinek a megnevezéseit. A motiváció a jelentésbeli expresszivitásból származik. A két kölcsőnelem jelölési módjának szemléletessége, tréfás, csiklandós jellege háttérbe szorította az

eredeti alakokat (Gálffy i. m. 43). Mindez érvényes metaforikus megnevezést alkalmazó kölcsőnelemek többségére (vö. az IV.4.1.-ben elmondottakkal).

A nyelvi érintkezés és a szómezőbeli szükség szerinti jelentéskategória-gazdagodásra utalnak azok a kölcsőnszavak is, amelyek a magyarból kerültek át a románba, és onnan *visszakölcsönzéssel* és módosult jelentéssel beilleszkedtek a denotatív tartalmuknak megfelelő magyar szinonimasorba. Ezekben a jelenségekben is a legtöbbször azt tapasztaljuk, hogy a visszakölcsönzésre kerülő lexéma olyan jelentés hordozója, amely valamilyen szűkebb jelentésszint hiányát hivatott pótolni. A módosult jelentés vagy kialakult már a román nyelvjárásokban, vagy pedig a visszakölcsönzés és integrálódás folyamatában jött létre. Az előbbi folyamat nyomait láthatjuk a *budé*, *bulcsu*, *gudlun* és a *pirzsolál* jelentésmódosulásaiban:

m. *bödön* > r. *budăi* '10–12 literes túrósdézsza' > m. *budé* 'ua.'

m. *bulcsú*, *búcsú* 'mise, zárandoklat' > r. *bulciu* 'nagyvásár' > m. *bulcsu* (cs) 'ua.'

m. *katlan* > r. *cotlon* 'búvóhely, rejtekhely' > m. *gudlun* (cs) 'ua.'

m. *perzsel*, *pörzsöl* > r. *pîrjoli* 'avart éget' > m. *pirzsolál* 'ua.'

Azok a kölcsőnelemek, amelyeknek a román nyelvjárásokban és az újintegrálódás folyamatában egyaránt módosult a jelentésük, a többszörös kölcsönzést kísérő jelentésváltozási mozzanatok is ábrázolják:

m. *borkút* 'ásványvízforrás, ásványvíz' > r. *borcut* 'ásványvíz, ásványvizes üveg' > m. *burkut* (cs) 'bor v. pálinka tartására szolgáló edény'

m. *tornác* > r. *tîrnaț* 'tornác' > m. *tîrnác* 'csűr, pajta rekesze, fiókja'

m. *hordó* > r. *hîrdău* 'hordó, túrósbödön, keresztelőmedence' > m. *hurduj* 'vajköpülő fadézsza'

m. nyj. *szigorú* 'gyenge, sovány, fejletlen' > r. *jigăraie* 'izomgörcsrel járó kutyabetegség' > m. *zsigodiás* 'gyenge, merev lábú (tavaszi csirke)',¹¹³

A szinonimák jelentés-differenciálódására és szómezőbeli kategorizálására vonatkozó vizsgálat tanulságaként elmondható, hogy a kölcsönzés indítékai között a szemantikai-lexikai szükséglet kérdésének elemzésénél nem állhatunk meg a jelentésmező szintjén, hanem a szómezők összehasonlítását is el kell végezni. Azaz nem elégedhetünk meg azzal a megállapítással, hogy nyelvünkben van az adott jelentésnek lexémabeli kifejezője, mert ha az a lexéma morfológiailag összetett, akkor nem egyenértékű az átadó nyelvbeli egyszerű szóval, hiszen az előbbi a lexémamezőbe, az utóbbi pedig a szómezőbe tartozik. Az ilyen jellegű különbségeknek pedig további következményei lehetnek a megnevezés módjára, a szemantikai motivációra és a nyelvi észlelésre vonatkozólag.

11. Kötött morfémák szemantikai struktúrájának érvényesülése

A kötött morfémák kérdése itt az átvevő nyelv toldalék- és igekötőrendszerének szemantikai vonatkozásaira utal. Ebben a fejezetben a kétféle morféma külön-külön kerül elemzésre.

¹¹³ Megjegyzendő, hogy a visszakölcsönzések román jelentéshez viszonyított jelentésváltozási aránya szintén mutatja, hogy összefüggés van az átadó nyelv ismeretségi foka és a denotatív érték módosulása között. A nem moldvai csángó nyelvjárásból származó adatok sorában a visszakölcsönzött szavak 39,34%-ának (61-ből 24-nek) módosult a román nyelvjárás jelentéshez viszonyított szemantikai tartalma. A moldvai csángóban lejegyzett visszakölcsönzött elemek csoportjában ez az arány 14,89%-os (47-ből 7 lexéma ment át jelentésváltozáson). Ez megerősíti azt a feltételezést, hogy azok a kétnyelvű közösségek hajlamosabbak újabb jelentéseket tulajdonítani a kölcsőnszavaknak, amelyek kevésbé ismerik a második nyelvet.

11.1. Toldalékok

A vizsgált kölcsönszóanyag lexikális természete a toldalékok közül többnyire csak a képzők vizsgálatát teszi lehetővé. A képzők kérdését részben már fentebb érintettem a szófajváltás kapcsán, és ott jeleztem, hogy a képzők elsősorban szófaji jelentést módosító funkciójukban használatosak, és grammatikai szerepük azonos a magyar nyelvi leírásból ismert funkciókkal. Így például a *-(ik)* denominális igeképzőnek a következő jelentéseit lehet elkülöníteni a tanulmányozott igei átvételek alapján: **1. a névszó tárgyi denotációjával végzett művelet:** *tyetráláz* 'kapókövezik' (< r. *piatră* 'kő'); *bizsázik* 'tűzzel játszik' (r. *bijă* 'tüzezske'); *gulyáz* 'gulyával (bigével) játszik' (r. nyj. *gulie* 'ua.') stb.; **2. valaki valamit létrehoz; valami létrejön** (ez utóbbi jelentés visszaható jelentésárrnyalattal jelentkezik): *macsukázik* 'véget farag a botnak' (r. *macsuka* 'bunkósbot, a bot bunkója'); *m. lyigáz* 'puliszkát főz' (r. *mamaliga* 'puliszka'); *(meg)kopiladzik* 'törvénytelen gyereket szül a lány' (r. *kopil* 'törvénytelen gyerek'); *ordáddzik* 'a savóból kezd kicsapódni az orda' stb.; **3. valamit (ételt, italt) elfogyaszt:** *cujkázik* 'pállinkát iszik' (r. *cujka* 'pálinka'); *csorbázik* 'csorbát eszik' (r. *csorba* 'savanyú leves'); *zsendicéz* 'zsendicét eszik' (r. *zsendice* 'felfőzött juhsavó ordával') stb.

Megfigyelhető azonban sajátosan a nyelvi érintkezésre jellemző morfoszemantikai jelenség is. Mint ismert, az *-(á)l* szuffixum a jövevényigékhez társulva honosító képzőként funkcionál, tehát elsődleges feladata elősegíteni az átvett lexéma hangalaki integrációját. Az igék morfémaszerkezetét vizsgálva vettem észre, hogy bizonyos fonémasorok esetében az *-l* igeképzőnek a beszélők másfajta jelentést is tulajdonítanak. A magyarban az *-ál* igeképző a cselekvés folyamatosságára, ismétlődésére, elaprózottságára is utalhat (pl. *dobál, himbál, kalimpál, lobál, ugrál*). A viszonylag nagy számú, románban *-i* vagy *-a* végződésű ige nyelvünkben az *-ál* honosító képzőnek köszönhetően *-ál* végződéssel integrálódott. Ezek közül némelyek a cselekvés folyamatosságára, ismétlődésére utaló szemantikai jeggyel gazdagodtak. A folyamat legvilágosabban az etimonokhoz viszonyított jelentés-eltolódásokból látszik:

r. *ciozni* 'összeütödni zajt csapva, húsvéti piros tojást összekocantani, koccintani' > m. *csoknyál* 'összeüt, piros tojást ütöget'

r. *măsura* 'mérni' > m. *maszurál* 'mér, méreget'

r. *porni* 'elindulni, elindítani' > m. *pornyál* 'legelészget a juhnyáj'

r. *urni* 'kimozdít, elmozdít' > m. *urnyál* 'kéréssel kényszerget valamire'

r. *zbingăi* 'megcsendül' > m. zb. *ngejál 2.* 'megsodort zsinórra fűzött gombot húzogat'

Itt a folyamatosságot, ismétlődést jelölő magyar *-ál* igeképző jelentés-besugárzása valószínű. A jelenség hasonlít a behallás folyamatához, csak hogy itt a szemantikai módosulás valamivel kisebb mértékű, és inkább funkcióhalmazról van szó, mint a kötött morféma jelentésének a félreértéséről vagy egy nem morféma értékű szóvég ilyenként való értelmezéséről.

Egy kölcsönelemmel használt képző is tanúsíthatja a hasonló morféma szerkezetű és jelentésű elemek érintkezését. Bakos Ferenc figyelt fel a következő jelenségre: a r. *porni* 'elindít (*a porni oile* juhokat kihajt a legelőre) az erdélyi nyelvjárásokban a *pornyál* 'legeltet' jelentésben használatos, de Székelyföldön feljegyezték *pornyálat* alakban is. Bakos szerint a *pornyálat* az átmenetet jelzi a *porni* és a *pornyál* között, és a műveltető képző éppen a *legeltet* morfémaszerkezetének hatásával magyarázható. Ha ez így van, akkor a folyamat még inkább megerősíti azt a korábbi feltételezést, hogy a hasonló jelentésű idegen szó, vagy jövevénytörz, valamint a magyar jelentésbeli megfelelője kölcsönösen felidézheti egymást, sőt, mint látható, hatással lehetnek egymás morfémaszerkezetére is.

Ugyancsak a meghonosodáshoz kapcsolódó morfoszemantikai kérdés a román eredetű főnevek nagy számú *-uj* végződése. A szakirodalomban meglehetősen sokat írta erről a jelenségről (Edelspacher 1881: 106; Blédy 1941: 14; Zsemlyei 1969; Bakos 1970). Amit itt ki szeretnék említeni, az a szuffixum honosító képzőként való használata. A román *-(u)l* végartikulusból eredeztetett *-uj* végződésnek – nagyszámú előfordulása folytán – kialakult a román főnévi köl-

csőnelemekhez járó sajátos funkciója. Ez abból tűnik ki, hogy analogikusan olyan átvételek hangtestében is megjelenik, amelyekről az etimon végartikulus hatását nem feltételezhetjük. Így például jelentkezik a románban *a*-ra, *ă*-re végződő főneveknél is (r. *bică* > m. *bikuj*; r. *cioarsă* > m. *csorszuj*; r. *ciurcă* > m. *csurkuj*). A gyakran jelentkező szóvég szuffixummá válását jelzi, hogy több, a románban *oi*-ra végződő lexéma hangalakjában is megfigyelhető: r. *aco*i > m. *ákuj*; r. *copoi* > m. *kopuj*; r. *furcoi* > m. *furkuj*; r. *soi* > m. *szuj*. Ez azt jelenti, hogy az *-uj* felvételének tulajdonképpen kettős szerepe van: egyrészt elősegíti az idegen elem beilleszkedését a morfológiai rendszerbe, másrészt jelöli a szó román eredetét¹¹⁴

11.2. Igeköötők

Az igei átvételek közül számos lexéma igeköötővel is előfordul. (Ez a moldvai csángóból származó adatok közül 58-ra [28,1%], az erdélyi nyelvjárásokból pedig 146 [47,55%] igeire jellemző.) A csángó igékből 26 (12,62%), az erdélyiből pedig 36 (11,72%) kizárólag igeköötővel fordul elő. Ehhez adódik még 13 szintén csak igeköötős alakban előforduló származék (11 az erdélyi, 2 a csángó adattárból való). A kérdés az, hogy némely ige miért csak igeköötővel lettek használatosak magyarban. A szemantikai vonatkozásuk alapján erre a kérdésre is próbálunk válaszolni ebben az alfejezetben, továbbá elemzem a kölcsönszóanyag alapján magyar igeekötők bonyolult jelentésszisztemjének grammatikai és értékjelentésbeli megnyilvánulásait.

11.2.1. Az igeköötő használatának kérdései

A kizárólag igeköötővel használatos igei kölcsönszók alapján az igeköötő használatának motíváló tényezői közül a következők jöhetnek számításba:

a) A befejezett aspektus jelöléséül szolgál

A románban az igenek nincs jelen idejű befejezett aspektusa. A magyarban pedig az igeekötő igen fontos szerepet játszik a folyamatos (általános), valamint a befejezett jelentésű ige szembeállításában (pl. *keresi* – *megkeresi*; *indul* – *elindul*). Ugyanakkor az igeekötő az aspektusbeli különbség mellett nyomatékot is ad a megnevezett cselekvésnek, hiszen jelzi, hogy szükségyszerűen eléri a célját. Az igei átvétel grammatikai jelentésbeli gazdagodásának első jele az aspektust érintő differenciálódás. Az igeekötős kölcsőnelemek elemzése azt mutatja, hogy az igeekötőknek ez az egyik legfontosabb funkciója. A csak igeekötővel használatos igeekötők közül 46-ban, azaz 6,33%-ban az igeekötőnek ez a funkciója látszik érvényesülni: *megbutukol* 'megver, megfenyít'; *mekcsentrál* (cs) 'kotyogó korongtengelyt helyreigazít'; *megcsupelál* 'baromfit megkopaszt'; *lefotografóz* 'lefényképez'; *megfaketurál* 'megigéz'; *meggrozilódik* 'megcsömörlik, összeborzong'; *mekkelil* 'megedz (acélt)'; *megkopiladzik* 'a lány törvénytelen gyermeket szül'; *mekkurucil* 'megtakarít'; *megleg. nál* 'ringat'; *ellesinál* 'elájul'; *elmarítál* 'férjhez megy'; *megparil* 'elfonnyad'; *kiparkettáz* 'vágterületeket kijelöl az erdőben'; *megpégyépszil* 'megbüntet'; *lepaturálja* 'rácba szedi (a ruhát)'; *kiparceláz* 'kioszt (húst)'; *megpesztrál* 'megőriz'; *elpr. usál* 'elprédál'; *kipriponyál* 'megköt egy elszakadt szálát a szövészekén'; *megpreparál* 'feldolgozásra előkészít'; *mekpriptáladik* 'kenyér külső felülete megég, belül sületlen marad'; *mekpupul* 'megcsókol'; *mekszalutál* 'köszönt'; *megsz. r. murál* 'megcsáváz (vetőmagot)'; *megszképál* 'megszabadul'; *mekszkocsorál* 'megpiszkál tüzet'; *megszkukurál* 'megráz'; *megszokotál, összeszokotál* 'számol, kiszámít'; *beszpurkál* 'piszkol,

¹¹⁴ A románba átkerült magyar főnevek integrációjában is megfigyelhető egy hasonló jelenség. Kis Emese jelzi (1975: 76), hogy a magyar eredetű főnevek gyakran *-ău* szóvégződéssel honosodnak meg (pl. *bíró* > *birău*; *fogadó* > *făgădău*). A több azonos végű főnév paradigmasorának kialakulásával megteremtődik annak lehetősége, hogy az *-ău* szuffixumként értelmeződjék. Ez a lehetőség Kis Emese szerint meg is valósult a románban (uo.).

bepiszkol'; *megszucsál* 'megcsavar'; *mekszulfál* 'megcsáváz vetőmagot'; *kitrezál* 'kijózanodik'; *megtrezilódik* 'megtisztul'; *megtyönytyil* (cs) 'meglök'; *meguszturál* 'megkínoz'; *elv. nturál* 'gabonát szelel, rostál'; *megzbingál* 'meghajigál'; *megzepecsál* 'megzavarodik'; *megzsupujál* 'kopaszt (baromfít)'; *elpegyeszilódik* 'elfárad'; *odaflaszketýál* 'odamond'; *elpr. p. gýál* 'elfecsérel, elpazarol'; *elzolodzsíl* 'elzálogosít, elárverez'; *megzsentele* 'meggyúr'; *elzsentele* 'eldönget, elver'; *megzsordáz* 'megver'.

b) Az igei átvétel magyar jelentésbeli megfelelője igekötős

A fentebb idézett adatokból is látható, hogy a kölcsönelem általában ugyanazt az igekötőt veszi fel, amellyel a hasonló jelentésű igék használatosak. Ha nyelvünkben úgy szokás mondanivaló, hogy *elver*, *eldönget*, *elnáspángol*, akkor természetes, hogy a *zsentele* ilyen jelentése szintén az *el* igekötővel lesz használatos. Vannak olyan esetek is, amikor az adott igekötő használata egy konkrét magyar lexémához köthető. Ez az a jelenség, amikor a magyar nyelvi szinonima a szóban forgó jelentésben csak igekötővel használatos. Így például a román *înșela* igének a *becsap* (vkít) a magyar megfelelője. A *be* igekötő itt a *csap* jelentését *megváltoztatja*, és nem csupán módosítja a cselekvés irányának vagy befejezettségének jelölésével, amint azt a *zár* és a *bezár* igék szemantikai tartalmának különbsége érzékelteti. Tehát nyelvünkben vannak olyan szemantikai tartalmak, amelyek egy jelentésspecializáló igekötővel alkotott szerkezethez kötődnek. Erre a jelenségre gondolok, amikor arról írok, hogy a kölcsönelem magyar jelentésbeli megfelelője igekötős. (Ez nem azt jelenti azonban, hogy mindig egyértelműen el lehet dönteni, hogy jelentésváltozás vagy csak jelentésmódosulás történt az igekötővel használt összetételben. Hiszen a kettő között az átmenetek sora van, mivel a metaforikus jelentés fokozatos kialakulása az elsődleges térvizonyt jelölő reláción alapszik.) A következő adatok szemléltetik a magyar igekötős szinonim alak ilyen irányú hatását: *eldizertál* (cs) 'elszőkik a katonaságból'; *elkonszumál* 'elhasznál (fazekas agyagot)'; *kiparkettáz* 'vágterületeket kijelöl az erdőben'; *kiparcelláz* 'kioszt (húst)'; *elr. t. sál* 'eltéved'; *kir. zibunálódik* 'kiderül az idő'; *odaflaszketýál* 'odamond'; *mekhupilódik* '(a nagy melegtől) megszorul a gabonaszem'; *megjertál* 'megbocsát'; *kikolcil* 'kikel'; *elokupál* 'elfoglal'.

Hogy valóban összefüggés van az igekötős kölcsönelem és a magyar igekötős szinonimája között az abból is látszik, hogy egyes igék különböző jelentésekben különböző igekötővel fordulnak elő, és ennek egyik oka éppen a jelentésbeli megfelelés. A *szokotál* igekötős alakjai és a jelentés definíciójában használt magyar szinonimák párhuzama példaértékű erre a jelenségre: *megszokotál* 'megszámol, megnéz'; *beszokotál* 'behord (pl. termést)'; *felszokotál* 'felszámol'; *elszokotál* 'elad'; *összeszokotál* 'összebeszél'. Csángó adatok is szemléltetik, hogy a kölcsönelem igekötője a magyar jelentésbeli megfelelője szerint váltakozhat: *opril* → 'megállít'; *megopril* 'megtilt'; *elopril* 'eltilt'; *felopril* 'feltartoztat'; *preparál* 'feldolgozásra előkészít' → *megpreparál* 'megkészít', *elpreparál* 'elkészít'.

A csángó nyelvjárásban lejegyzett igék igekötőinek használatában némi bizonytalanság érzékelhető. Pontosabban, nem érvényesül kivétel nélkül az ige és igekötő tekintetében a magyar nyelvre jellemző szemantikai struktúra. Amint fennebb látható, a kölcsönszóval szinonim magyar igékhez járuló igekötő társul az újonnan átvett igéhez. Ez a csángó igék esetében nem ilyen egyértelmű. Amíg az erdélyi nyelvjárásokból származó igéknél az említett szabály alapján világosan megmagyarázható, miért egy bizonyos igekötő kapcsolódik egy adott igéhez és nem más, némely csángó ige igekötőjénél hiányzik ez az egyértelmű szemantikai motiváció, és ez a nyelvérzék megbotlására utal:

- r. *poza* 'lefényképez' > m. *felpózál*, *kipózál* 'ua.'
- r. *legăna* 'ringat' > m. *meglęgénál* 'elringat'
- r. *supăra* 'megharagszik' > m. *leszuperálódik* 'ua.'
- r. *conduce* 'vezet' > m. *mëgkonducsel* 'vezet, elvezet'

Ez a jelenség román dominanciájú kétnyelvűséget feltételez, hiszen az a kapcsolat, ami a két nyelv szinonimái között fennáll a magyar dominanciájú vagy balansz kétnyelvűek szemantikai rendszerében, az itt megszűnően van.

c) A beszélő szükségesnek érzi a cselekvés irányának megjelölését

A cselekvés irányának az értelmezése függ a beszélő nézőpontjától és a nyelvi szemlélettől. A nyelvi kategorizáció befolyásolja annak mentális megjelenítését, hogy mi van *bent* és mi van *kint*, hiszen a *bent* helye nem szükségszerűen háromdimenziós tér. A körszerű vagy ilyennek érzékelt jelöltek is olyan entitásként jelennek meg a nyelvben, amelyek szükségessé teszik a mozgást kifejező ige *be*, illetve *ki* igekötővel való használatát (pl. *beevezni a tó közepébe*).¹¹⁵ Bármilyen határ létrehozhat egy *kint* és egy *bent* helyet, még akkor is, ha esetleg a térbeli viszony kétdimenziósként értelmeződik. Ezért fordul elő kizárólag a *be* igekötővel alkotott összetételben a *mardzsínáz* ('földutak szélét fával szegélyezi'). Ilyen értelemben az **igekötők használatában megmutatkozó irányjelölésnek nyelvspecifikus dimenziója is van.** (A nyelvspecifikusság itt nem azt jelenti feltétlenül, hogy az a bizonyos térbeli viszony ilyenként való szemlélete csak a magyarra lenne jellemző, hanem azt, hogy – mint bármely más nyelvben – a magyarban is ez sajátosan valósul meg.) Ugyanígy a térbeli helyzethez kapcsolódó **attribútumok** a különböző nyelvek névátviteles kifejezéseiben különbözőképpen, eltérő *jelölési mód*ban fejeződnek ki. (A jelölés módjával kapcsolatban l. a III. 7.-ben elmondottakat.) A magyarban a *bent* helyhez olyan negatív minőségek társulhatnak mint TITOK, ISMERETLEN, SÖTÉT, ROSSZ, PISZKOS stb. Ami ismertté válik *kitudódik*, mert valaki *kitalálja* vagy *kifürkészi*, ha kisüt a nap *kiderül* az idő, a ruhát *bepiszkítja*, *bemocskolja* a gyerek, az édesanyja pedig *kimossa*. Ezek az eredetileg irányjelöléshez kötődő metaforikus jelentések is megjelennek az igei átvételek kötőszóhasználatában: *kiafísál* 'kiragaszt, hirdetőtáblán kihirdet'; *beszpurkál* 'bepiszkít'; *kigisál* 'kitalál'; *kimouriskál* 'lencsét rostán kitisztít'. Ugyanígy a fent–lent viszony és az ehhez társított erkölcsi értékpozíció nyelvünkben kapcsolatban van az igekötők használatával. A *fel* igekötővel alkotott összetétel általában pozitív, míg a *le* igekötő gyakran negatív értékjelentést jelez (Szilágyi N. 1996: 23). Így válik érthetővé az, hogy a 'megrészegszik' jelentésű *biécivil* miért fordul elő kizárólag a *le* igekötővel.

Vannak olyan igekötők, amelyeknek használatára a szó szoros értelmében a cselekvés, a hatás irányának kifejezéséért került sor. Ezeknek a viszonyítási alapja a beszélő. Így a beszélői nézőpont szabja meg, miért éppen az adott irányjelölés jelenik meg az igekötős összetételben.¹¹⁶ Az 'elhelyezkedik, letelepedik' jelentésű *ásezál* igekötős alakváltozatai példaként idézhetők ilyen vonatkozásban: *bésezál* 'elhelyez, betesz'; *felásázálódik* 'elhelyezkedik valamin, felül valamire'; *leszál* 'leül'; *megásezálódik* 'elhelyezkedik, összerakódik'. További adatok ilyen vonatkozásban: *elmarítál* 'férjhez megy'; *legr. m. gyil* (cs) 'összekucorodik'; *kiskóbil* 'kiváj (fát)'; *elszkutyál* 'megmenekül'; *bépánál* 'ékkal beszorít'; *besztivujil* 'berak (edényt az égető katlanba)'. A beszélői nézőpont abban is megnyilvánul, hogy a jelhasználó szabadon választhat egy cselekvéssor szemléltetésére a nyelvileg kifejezhető relációk közül. Számos igei

¹¹⁵ A *benne* viszony nyelvi reprezentációjára l. Pál 1998.

¹¹⁶ A beszélői nézőpont nem független a nyelvhasználatban konvencionalizálódott térbeli viszonyjelöléstől, amely előírja, hogy milyen helyzetek értelmeződnek az adott relációban. Az épületek, intézmények tipikus *bent* helyek. A velük kapcsolatban használt térbeli mozgást kifejező igekötős igék jelölik is ezt a viszonyt (*bemegy a házba*, *bejut az egyetemre* stb.). Minden bizonnyal a magyar nyelvi szinonima hatása mellett ezzel is összefügg az, hogy a 'gyűjt, begyűjt' jelentésű román *colecta* a magyarban csak *békolektál* igekötős alakban és az etimonnál némileg szűkebb jelentésben ('leszerződött terméket begyűjt') fordul elő. Ugyanígy a 'munkára alkalmaz' jelentésű *ángázsál*, *beángázsál* igekötős alakban is használatos 'hivatásos katona lesz' jelentésben. Ebben a vonatkozásban vizsgálandó a *kontraktál* ('szerződést köt [állatra v. terményre az állami kerskedelem egyik szervével]'), amelyet a magyar *leszerződöt* hatására utaló *lekontraktál* mellett *bekontraktál* igekötős összetételben is lejegyeztek.

átvétel több igekötővel is használatos, és ezáltal a megnevezett cselekvés többféle térbeli viszony szerint értelmeződik. Így az 'agyagot rögökre szaggat' jelentésben használatos *bócol* igei származékot lejegyezték ugyanazon jelentésben *felbócol*, *megbócol*, *összebócol* alakban is. Ugyanígy a 'végzett munkát, jelenlétet számba vesz' jelentésű *pontálnak* van azonos szemantikai tartalmú igekötős változata is: *bepontál*, *felpontál*.

d) Az ige etimonja *îm-*, *în-* prefixumot tartalmaz

Bár kis mértékben és rejtett módon, de a román nyelv morfoszemantikai rendszerének hatása az igekötők használatában is érvényesül. Nem arról van szó, hogy a román nyelv morfoszemantikai szerkezete hatással lenne arra, hogy melyik igekötő járul a kölcsönzött igehez, hanem hogy bizonyos esetben a román ige morfológiai struktúrája motiválhatja az igekötő használatát. Zsemlyei János fogalmazta meg azt a feltételezést, hogy a prefixumos etimonok analógiás hatásaként is társulhat igekötő az igei átvételekhez (Zsemlyei 1979: 201). Az *îm-*, *în-* prefixumos ige a román népnyelvben előljáróval és előljáró nélkül is előfordulhatnak: (*îm*)*bodroji* 'bebugyolál'; (*în*)*cîrliga* 'keresztbe tesz, begörbít'; (*îm*)*preuna* 'egyesít'; (*în*)*vîrti* 'forgat'. Ez azt jelzi, hogy a népnyelvben a prefixum és az ige nem alkot olyan megbonthatatlan egységet, mint az irodalmi nyelvváltozatban. A magyarba rendszerint előljáró nélküli alakba kerültek át, de bizonyos ige esetében a prefixumot nyelvünkben kötelező módon felváltotta az igekötő. Így feltételezhetjük, hogy a román *-îm*, *-în* prefixumok hatásának is szerepe volt abban, hogy ilyen természetű etimorra visszavezethető ige csak igekötős alakban használatos:

r. *împătura* 'râncba szedi a ruhát' > m. *lepaturál* 'ua.'

r. *încîlci* 'összecsomósodik (a szősz, a gypjű)' > m. *összekilcsálódik* 'ua.'

r. *îngrozi* 'iszonyodik, undorodik' > m. *meggrozilódik* 'megcsömörlik, összeborzong'

A prefixum használatának említett népnyelvi ingadozása hozzájárulhatott ahhoz, hogy a prefixumos alakot öntudatlanul is szabadon választható összetett szerkezetnek értelmezzék, és ilyenként funkcióját a magyar igekötővel érezzék rokonnak. Az *îm-*, *în-* prefixum és a magyar igekötő használata közötti korrelációt mutatja az a tény is, hogy az erdélyi adatokban az *îm-*, *în-* prefixumos etimonokra visszamenő igékből 75, illetve 54,54%-nyi igekötős összetételekben (is) használatos. Így a tizenegy *în-* prefixumos etimonú igéből hatot, a négy *îm-* előljárós román eredetű igékből pedig hármat igekötői használatban is lejegyezték. A fentebb idézet adatokon kívül a következőkről van szó: *beinkadrál* 'besorol (munkahelyre, fizetési osztályba)' (< r. *încadra* 'ua.');

összekurkál 'összezavar' (< r. *a incurca* 'ua.');

összek. lcsálódik, 'összecsomósodik (a szősz, a gypjű)' (< r. *a se încîlci* 'ua.');

felkîrligál 'keresztbe teszi a lábát' (< r. *încîrliga* 'meghajlít, begörbít');

bebondrozsál 2 'bebugyolál' (< r. *îmbodroji* 'ua.');

bepreunál 'beméri a juhokat' (< r. *împreuna* 'egyesít').

Azok az ige, amelyeknek a román etimonja *îm-* vagy *în-* előljárót tartalmaz, de a magyarban nem fordulnak elő igekötős alakban, arra utalnak, hogy a jelenség érvényesülését az is befolyásolja, hogy a kölcsönzó magyar szinonim párja igekötős-e vagy nem.

e) Az ige visszaható

Bármilyen furcsának is tűnik első hallásra, az igekötős szerkezetek elemzése arra enged következtetni, hogy összefüggés van az igekötő használata és az ige reflexív jellege között. A cselekvés irányulása szempontjából visszaható ige jóval gyakrabban társulnak igekötővel, mint a cselekvő, szenvedő vagy műveltető ige. Megvizsgáltam ilyen vonatkozásban a csak igekötős alakban előforduló kölcsönzószavakat, és meghatároztam arányukat az igei átvételek teljes számához viszonyítva. (Ezt külön-külön végeztem el a moldvai csángó és az erdélyi elemek csoportjában.) Ugyanakkor elemeztem a kizárólag igekötős alakban lejegyzett visszaható ige számát és arányát a visszaható ige körében. Ez a vizsgálat azt mutatta, hogy a csak igekötős összetételben használatos visszaható ige aránya mindkét adatscsoportban jóval nagyobb, mint általában az ilyen jellegű igéké: a csángó adattárban ez az arány 33,33% a 6,90%-hoz képest, míg az erdélyi adatok sorában 46,42% a 36%-hoz viszonyítva (l. a 13. táblázat adatait).

Ezenkívül azt is figyelembe vettem, hogy a nem kizárólag igekötővel használt, de ilyen összetételben is lejegyzett igéknél milyen szerepe van a reflexivitás kritériumának. Itt is az derült ki, hogy a visszaható igék gyakrabban fordulnak elő ilyen szerkezetben: az erdélyi adatok alapján általában az igék 23,2%-ban alkotnak igekötős összetételt, míg a szenvedő igék 3,25%-ban. A csángó lexémák vonatkozásában a jelenség érvényesülése még meggyőzőbb, ha összehasonlítjuk a két gyakorisági értéket, ez ugyanis 8,69%, illetve 27,77%-nyi.

13. táblázat

Az igekötővel használt igék és az ugyanilyen jellegű visszaható igék vizsgálatának eredményei

	Kizárólag igekötős alakban előforduló igék száma és az igék teljes számához viszonyított aránya		Igekötővel is használt igék száma és az igék teljes számához viszonyított aránya		Visszaható igék száma	Csak igekötős alakban lejegyzett visszaható igék száma és aránya a visszaható igéken belül		Igekötővel is használt visszaható igék száma és aránya a visszaható igéken belül
Erdélyi adatok	35	11,36%	71	23,12%	32	13	46,42%	10 (31,25%)
Csángó adatok	35	16,90%	18	8,69%	18	6	33,33%	5 (27,77%)

Végül azt is megnéztem, hogy a csupán igekötős szerkezetben megjelenő igék körében milyen a hapax elemek aránya. Elemeztem általában a kötőszóval használt igei átvételeket és külön a visszaható igéket. Az erdélyi nyelvjárásokból gyűjtött igei kölcsönszavak közül 35 kizárólag igekötős összetételben fordul elő. Ebből 16, azaz 45,7% egyszeri előfordulása. A 13 ilyen természetű, de visszaható igéből csupán 4, azaz 30,76% hapax. Ez azt mutatja, hogy az igekötős visszaható igék elterjedtebbek, mint általában az igekötős igék.

Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy reális összefüggés van a visszaható igealakok és az igekötői használat között. A kérdés csupán az, miért van ez így. A kölcsönszóanyagban szereplő visszaható igék szinte kivétel nélkül *állapotváltozást* jelölnek. Az igekötő funkciói között tartandó számon az *állapotváltozás beálltának* a kifejezése: (*fogy – lefogy, süketül – megsüketül, gyengül – elgyengül* stb.). Lehetséges, hogy ez az a szemantikai alapú érintkezési felület, amely a visszaható igealak és az igekötő között létrejön. Legalábbis a kizárólag igekötővel használt visszaható igék ezt a feltételezést látszanak igazolni. Íme néhány ezek közül: *lebiécivul* (cs) 'megrészezsik'; *legr. m. gyil* (cs) 'összekucorodik'; *meggrozilódik* 'megcsömörlik, összeborzong'; *mekhupilódik* '(a nagy melegtől) megszorul a gabonaszem'; *meg. nkremenyil* (cs) 'megdermed, mozdulatlaná válik'; *megkl. tyálodik* 'megbolondul'; *félkoskoválódik* (cs) 'feltáskázik a fal'; *ellesinál* 'elájul'; *megoporilódik* (cs) 'kisül a búza'; *megparil* 'elfonnyad'; *elpegyeszilódik* 'elfárad'; *mekpriptálódik* 'kenyér külső felülete megég, belül sületlen marad'; *elr. t. sál* 'eltéved'; *kir. zbunálódik* 'kiderül az idő'; *megszképál* 'megszabadul'; *kitrezál* 'kijózanodik'; *megtreziódik* 'megtisztul'; *megzepecsál* 'megzavarodik'.

Amint az eddig elmondottakból is kitűnik, ezek az igekötő használatára vonatkozó szempontok nem zárják ki egymást, hanem inkább kiegészítik, hiszen egy időben több motivációs tényezőnek is szerepe lehet az igekötős szerkezet létrejöttében.

11.2.2. Az igekötők szemantikai rendszerének megnyilvánulása

Az igekötő elsődleges funkciója minden bizonnyal a cselekvés irányának megjelölése volt. Ebből származik mind a *grammatikai funkció* (aspektusképzés), mind a *jelentésspecializáló*

szerep.¹¹⁷ Ilyen értelemben mindkét funkció származékjelentése azoknak a térbeli viszonyoknak, amelyeket az igekötőrendszer jelölni képes.¹¹⁸ A mozgáshoz, a térhez kapcsolódó érzékelési élményeink elsődleges forrásai nemcsak fogalmi struktúráinknak, de a nyelv szemantikai rendszerének is (Lakoff 1980; Danesi 1990). Az ilyen jellegű nyelvi anyag vizsgálata alapján megállapítható, hogy különböző **jelentésmezők** különböző **térdimenziókhoz** kapcsolódhatnak. Szilágyi N. Sándor az értékjelentés szempontjából vizsgálta a nyelvi térvizonyok és a szemantikai tartalom összefüggését. Így – amint már említettem – a FENT és a LENT helyviszonyhoz, valamint az ehhez kapcsolódó FEL/LE irányhoz rendszerint pozitív, illetve negatív értékjelentés társul.¹¹⁹ A térbeli metaforákon alapuló jelentéseket azonban nemcsak az értékjelentés szerveződése mentén lehet vizsgálni, hanem aszerint is, hogy egy adott térdimenzióhoz a nyelvben milyen átvitt értelmű jelentések társulhatnak. Volt szó róla, hogy a közneveknél a BENT hely értékjelentés szempontjából inkább negatívnak, míg a KINT hely többnyire pozitívnak tekinthető. De ehhez a dimenzióhoz olyan elvont jelentésmezők is társulhatnak, amelyek értékjelentés szempontjából egyértelműen nem minősíthetők, de a nyelv szemantikai struktúrájának megértése szempontjából legalább annyira jelentősek, mint az előbbiek. Ilyenek például az **állapot** (*berozsdásodik, beszárit, bejárát /gépet/, besavanyít* stb.), a **folyamat** kezdő vagy befejező momentuma (*beindul, beköszönt, beszüntet, berekeszt* stb.) és a **tulajdoni viszony** (*valakinek a tulajdonába kerül valami; valaki a birtokában van valaminek; beszerezni valamit; bevásárolni* stb.) ebben a dimenzióban való megjelenése (Pál 1998: 59–63). Ezek is eredetileg analógián alapuló metaforikus névátvittelek, akárcsak az értékjelentés, az igei aspektus vagy a jelentésspecializálódás térvizonyok szerinti strukturált szerveződése.

Mindezek figyelembevételével a következőkben azt ismertetem, hogy a magyar igekötőrendszernek milyen szemantikai vonatkozásai érvényesülnek a kölcsönszóanyag igekötős összetételeiben. Az ismertetés tömörségeért a térbeli viszony jelölése szempontjából hasonló vagy egymást kiegészítő igekötőket egy csoportban tárgyalom.

a) az *el*, *meg*, *össze* igekötős szerkezetek

A jelentésmezők és a térdimenziók fentebb jelzett összefüggése azt is jelenti, hogy bizonyos térbeli viszonyokra utaló vagy ezekből származó igekötős igék jelentésszerkezetében van valami közös elem. Ez a közös szemantikai tartalom megnyilvánul a *speciális jelentésárnyalatbeli gazdagodásban* (*nevet – kinevet /vö. kicsúfol, kigúnyol/*), a *névátvitteles jelentésváltozásban* (*dől – eldől* 'elválik valami', *dönt – eldönt* 'határoz valamiben'), valamint az *értékjelentés azonosságában* (az *el* igekötős összetételek általában negatív értékjelentésűek). Az elemzett kölcsönszóanyag igekötős igéinek viszonylag kis száma és az ezzel összefüggő jelentésmódosulások minimális jellege többnyire csak az értékjelentés kérdésének vizsgálatát teszi lehetővé (bár azt is jelzem, ahol más jellegű származékjelentés is megjelenik). Meggyőződésem, ez a szűkös vizsgálati anyag is érzékeltetni képes a magyar igekötők jelentésrendszerének gazdagságát, valamint azt, hogy ez milyen mértékben érvényesül a kölcsönszavak integrálódási folyamatában.

Az *el* igekötős kölcsőnelemek leginkább az értékjelentés tanulmányozását teszik lehetővé. A közel-távol dimenzióban az előbbihez többnyire pozitív, az utóbbihoz inkább negatív értékjelentés kapcsolódik (Szilágyi N. i. m. 24–6). Így érthető, hogy az eltávolodásra, távolságra utaló *el* miért fordul elő többnyire negatív értékjelentésű összetételekben. Ezek a negatív értékjelentések a következő denotatív jelentésmezők szerint csoportosíthatók :

a.1. *megváltozik valaminek a természetes, megszokott (prototipikus) alakja, állapota:*

¹¹⁷ Az igekötő funkcióival kapcsolatban I. D. Máta 1992.

¹¹⁸ Ezért sem választható mereven el az igekötőnek ez a két szemantikai vonatkozása, lévén hogy az igei aspektus kérdése is végső soron jelentésbeli probléma.

¹¹⁹ Szilágyi N. 1996: 11–37. (Vö. Lakoff 1980)

elaveszál 'testben-lélekben elsatnyul'; *elbetyágul* (cs) 'megbetegszik'; *elgusásodik* 'elgolyvásodik'; *elhurbol* '(nehéz munkával) elfáraszt, elcsigáz'; *elputrigájozik* 'elkorhad'; *elr.* *nyil* (cs) 'elmérgesedik a seb'; *elszlábul* (cs) 'legyengül'; *elszpurkál* 'bepiszkit'; *elsztárpul* 'meddő lesz'; *elzepecsil* 'elhízik'.

Ezen belül megemlítendőek azok a szerkezetek, amelyek arra utalnak, hogy valakinek **megváltozik a tudatállapota**: *eldarnyikál* 'elalszik'; *ellesinál* 'elájul'.

a.2. valaminek megszűnik a térbeli közelsége, fizikai jelenléte:

eldizertál 'elszökik a katonaságtól'; *elkonszumál* 'elfogyaszt'; *elmaritál* 'férjhez megy'; *elmutál* 'elköltözik'; *elpalacsintázza* (a lisztet) 'palacsintasütésre elhasználja'; *elpareszál* 'elhagy'; *elprohogyál* 'eltemet'; *elszk. pál* 'elszabadul'; *elszkutyál* 'elmenekül'.

a.3. valaminek megváltozik a hovatartozási vagy birtokviszonya:

elcsurgyál 'elcsen, ellop'; *eldivorcál* 'elválík'; *ellogodilodzik* 'eljegyzi magát valakivel'; *elprapagyál* 'elfecsérel, elpazarol'; *elpr. usál* 'elprédál'; *elszokotál* 'elad'; *elszt. rpil* '(tehén) elvetéli (a borját)'; *elzolodzsíl* 'elzálogosít'.

a.4. megakadályoztatik valaminek a létrejötte vagy érvényesülése:

elamenál 'elhalaszt'; *elrefuzál* 'elutasít'; *elopríl* 'eltilt'.

a.5. túlzott mértékben, fokban vagy sebességgel végez valaki valamit:

elfuzsitoskodja 'elhamarkodja'; *elhodrínkál* 'elsiet a munkát'; *elhurbol* 'elnyü, elvisel'; *elpupezálja* (magát) 'túl cifrán öltözik'.

Nem véletlen az, hogy éppen ezekkel a jelentésmezőkkel találkozunk a közel-távolság dimenzióban, hiszen valamennyinek a forrása az a közös **szemléleti háttér**, amely az *el* igeikötő összetételekből kikövetkeztethető. Ezek szerint a viszonyítási pont az a JELENLÉT, amelyeknek vonatkozási alapját a mindenkori első személy (én, mi) és az itt és most képezi. A tér és időbeli jelenlét olyan helyzetre utal, amelyben a dolgok ismertek, birtokolhatók, megszokott, prototipikus állapotukban vannak, és ha változnak, ez az elvárt mértékben és irányban történik. Az ezzel ellentétes pólus az OTT: egy más időhöz, egy másik térhez, személy(ek)hez, más minőségekhez kötődő léthelyzet. Ami nem jellemezhető azokkal a paraméterekkel, attribútumokkal, amelyek a JELENLÉTBEN érvényesek, az eltávozik a jelenlétből, az OTTHOZ közelít.

Térjelölés szempontjából az *el* igeikötőnek a magyarban a *meg* és az *össze* lehetne az ellentétes irányú párja. De a *meg* szinte kivétel nélkül perfektiváló funkcióban fordul elő az elemzett anyagban, így további metaforikus jelentéseiről nem számolhatok be.¹²⁰ Az *össze* igeikötő az átvett lexémákkal sokkal gazdagabb jelenésstruktúrákat alakít ki. Esetében az átmenet a tulajdonképpeni (térbeli viszonyra vonatkozó) és az átvitt értelmű jelentés között annyira apró mozzanatokból álló, fokozatszerű jelölésváltozás, hogy szinte nem is érezzük metaforikusnak a térbeli viszonyoktól elszakadt jelentéseket. A következő jelölés-eltolódási szintekről van szó:

1. (alapjelentés) két különböző, különálló dolog érintkezésbe lép (*összekrucsal* 'fát, fonalat keresztbe rak'; *összecsoknyál* 'összekocint'; *összetokmál* 'fiatalokat házasság céljából összehoz')

2. két vagy egyazon tárgy különböző részei találkoznak, „összevegyülnek” (*összegircsálodik* 'összecsomósodik a fonal'; *összegusásodik* 'ua.'; *összeszpurkál* 'bepiszkit')

3. az összevegyült entitások megkülönböztethetetlenül egybeolvadnak (*összemasztikál* 'összevegyít'; *összebandragsál* 'összekuszál'; *összek. lcsálodik* 'összecsomósodik [a szösz, a gyapjú']')

¹²⁰ Egyetlen olyan *meg* igeikötős kölcsönszót találtam, ahol nem perfektiváló funkciójában fordul elő, és ebben az esetben is a magyar szinonimájával használt igeikötő hatására gondolhatunk: *megpacál* ← *megjár*. A *meg* igeikötőnek itt a jelentésspecializáló funkciója érvényesült, és minden bizonnyal ez hatott az azonos jelentésű *pacál* lexémára.

4. (metaforikus jelentés) *valaki nem képes megkülönböztetni a különálló entitásokat, vegyületként kezeli azokat* (összekeverve, összetévesztve); (*összekurkál* 'összezavar'; *összebondrozsál* 'valakit belezavar valamibe').

Az átmeneti szintek a tulajdonképpeni és az átvitt értelmű jelentések között a többi igeikötő esetében is kimutathatók, jóllehet nem mindig rendelkezünk elegendő adattal ennek szemléltetésére.

b) a *be* és *ki* igeikötős szerkezetek

A *be* és a *ki* igeikötővel alkotott összetételek alapján az alábbi szemléleti háttér körvonalazódik. Ami bent van az rendszerint nem érzékelhető, ismeretlen, titkos, sötét, valamilyen negatív, problematikus állapot. A megoldást vagy változást a kifelé tartó mozgás hozza. Ezáltal az elborult, a homályló világossá válik (*kir. zibunálódik* 'kiderül az idő'), a szennyezett megtisztul (*kimouriskál* 'lencsét rostán kitisztít'), a probléma megoldódik (*kigyesz. lcál* 'kibogoz [összecsomósodott fonalat]'; *kípriponyál* 'megköt egy elszakadt szálát a szövőszéken'), a negatív értékű tudatállapot megszűnik (*kítrezál* 'kijózanodik'). A szemlélet további megnyilvánulásaként értelmezhető jelentésmezők: *a rejtett (ismeretlen) érzékelhetővé (ismertté) válik* (*kigicsál* 'kitalál'); *valami létrejön, láthatóvá válik* (*kigusázik* 'a káposzta meggolyvásodik'; *kikolcil* (cs) 'kikel'; *kigyezszyokál* '[a dió] kiválik a hajából'), valamint az előbbihez szorosabban kapcsolódó nyilvánosságra hoz, közismertté tesz jelentéskör (*kiafisál* falragaszon hirdet; *kilicsítál* (cs) 'kihirdet'; *kityivujál* 'valakit táncrigmusba foglalnak [kikiáltanak]').

A BENT helynek ugyanakkor ismert határai vannak, amelyek kizáró jelleggel működnek abban az értelemben, hogy ha valami egy kategóriába tartozik, akkor nem tartozhat más kategóriába. Bekerülni valahova ilyen értelemben azt jelenti, hogy valamilyennek minősülni, valamilyen állapotba jutni (*beinkadrál* 'besorol [valamilyen fizetési osztályba]'; *beszpurkál* 'bepiszkít'; *becsumáz* 'kukoricaüszöggel játékból összemázol'; *berodál* 'bejárat [gépet]'). Az intézmények tipikus bent helyek, amint korábban már volt szó róla (vö. Pál i. m. 28–9). Az intézményekkel való kapcsolatfelvételt gyakran *be* igeikötős igeik jelölik: *beángázás* 'hivatásos katona lesz'; *bereklamál* (cs) 'beperel'.

c) *fel* és *le* igeikötős összetételek

Ahogy fentebb a szakirodalomra hivatkozva említettem, a FENT helyhez rendszerint pozitív, a LENT helyhez és általában a LE irányhoz negatív jelentésmezők társulnak. A kölcsönszókinszenben a *fel* igeikötő csak irányjelölő funkciójában fordul elő. Ezzel szemben a *le* igeikötőnek az átvételekben számos értékjelentésbeli vonatkozása van.¹²¹ A *le* igeikötős szerkezetek negatív jelentésmezői a következők szerint csoportosíthatók: *módosult tudatállapotot előidéző cselekedetek* (*lebiécivil* 'megrészezsik'), *emberi viszonyulás* (*leszuperálódik* 'megharagszik'), *leértékelő minősítés* (*lemutujoz* 'mutujnak [ügyetlennek] nevez'), *felszólítás* (*visszafogottságra, passzívításra*) (*letácsol* 'elhallgattat').

Összegezőként elmondható, hogy a meghonosodás útjára lépett kölcsőnelem úgy integrálódik a nyelv rendszerébe, hogy nem csupán a neki megfelelő jelentésmezőbe illeszkedik, hanem azokhoz a viszonyokhoz is alkalmazkodik, amelyek a jelentésmezők között léteznek. Az igeikötős összetételek esetében nem csupán arról van szó, hogy az igei átvételhez a magyar szinonim ige megfelelő igeikötője társul, hanem hogy a megfelelő jelentésrendszer mint metaforikus viszonyhálózat egésze hat rá. Ez abból is kivehető, hogy bizonyos kölcsőnelemek esetében bajos volna valamelyik konkrét magyar igeikötős alakulat hatását kimutatni, különösen, ha a neki leginkább megfelelő jelentésbeli párja más igeikötővel használatos: *kigusázik* ↔ *meggolyvásodik*; *leszuperálódik* (cs) ↔ *megharagszik*; *kípriponyál* ↔ *megköt*; *elszpurkál* ↔ *bepiszkít*, *összepiszkít*; *lemutujoz* stb. Inkább arról van szó, hogy a kölcsőnelemre hat a térbeli relációk és

¹²¹ Ez az aszimmetria is a negatív értékjelentés túltengésére utal.

a jelentésmezők kapcsolódását szabályozó névátviteles viszony. Másképpen fogalmazva: a meghonosodó lexéma a nyelv metaforikus jelentésmezőinek is szerves részévé válik (vö. a 4.1.-ben és a 9.6.-ban elmondottakkal). Ilyenképpen az igeekötös összetételek elemzése is igazolta, hogy az átvételek a denotatív jelentésmezők mellett a metaforikus és az értékjelentésbeli tartományokhoz is igazodnak. Ez szükségszerű következménye annak, hogy a szókincs a beszélő számára többszörösen strukturált egészként adott.

V. A jelentésváltozások kognitív háttéréről

1. Verbális és nem verbális ismeretrendszerek

A nyelvi jelentés a világról való tudásunkhoz, a világról kialakított szubjektív és interszubjektív reprezentációkhoz kapcsolódik. Ilyen értelemben a nyelvi jel jelöltje *kognitív egység*. Ez legvilágosabban a jelentésváltozás folyamatában látható, hiszen a lexéma alap- és származékjelentései közötti összefüggés azokra a kognitív folyamatokra enged következtetni, amelyeknek jelentős szerepük van a jelentésváltozásokban. Bár még messze állunk attól, hogy a jelentésbeli folyamatokat előidéző erőket és ezek működésének mikéntjét a maguk összetettségében tisztán láthassuk, a kognitív pszichológiai kutatások újabb empirikus eredményei alapján már valószínű következtetéseket vonhatunk le a nyelvi és a nem nyelvi reprezentációk összefüggéséről.

Ha a nyelvi jelöltet hagyományos módon a szükséges és elégséges fogalmi jegyek segítségével meghatározható statikus fogalomként írjuk le, akkor számos szemantikai folyamat értelmezési lehetőségére nem adatik alkalom. Az ilyen jelentésszemlélet a konnotatív jellegű asszociatív jelentéstársulásokkal például nem tud igazából mit kezdeni. De általában a fogalmak kölcsönös függőségi viszonyrendszeréről sem tud kielégítő módon számot adni.¹²²

Láttuk, hogy a szemantikai folyamatok értelmezéséhez elkerülhetetlenül szükségessé vált a szó belső szerkezetére, a jelentéssémára való utalás. A jelentéssémát alkotó egységeket nem szémáknak, hanem jelentésjegyeknek neveztem, mivel a szémák a bevált értelmezés szerint a szó lényegi jegyeire vonatkoznak, márpedig a jelentésváltozások nem mindig értelmezhetők a szémának nevezett tulajdonságjegyek alapján (vö. a IV.3.1.3.1.-ben elmondottakkal). A továbbiakban az a kérdés, hogy micsodák ezek a jelentésjegyeknek nevezett, a szó belső szerkezetéhez tartozó jelentésmozzanatok. Ha a szójelentést a fogalommal azonosítjuk, akkor ezek olyan fogalmi jegyek, amelyek más fogalomra való utalást feltételeznek. De a szemantikai fejezetben amellet érveltem, hogy a szójelentést a wittgensteini *használati szabály* értelmében kellene elgondolni, ez pedig azt jelenti, hogy a szó jelentése mögött nem a hagyományos értelemben használt fogalom áll, hanem egy – nyelvhasználati konvenció által szentesített – interszubjektív termék. Ez pedig kognitív jellegű entitás abban a vonatkozásban is, hogy mentális műveletek (pl. általánosítás, analógia) eredményeként jött létre. A nyelvi jel tehát egy **kognitív jelöltre** utal. A nyelvi jelölt és a logikai fogalom közötti különbség elsősorban abban ragadható meg, hogy az előbbi számos általános érvényű, de konkrét tulajdonságjegyet képes aktiválni (amint arról szó volt a konnotáció tárgyalásakor, és amint ez a jelentés mozgásaiból is látható), míg az utóbbi (a fogalom) hagyományos elgondolásban a denotátumnak csupán lényegi, definiáló értékű jegyeit kódolja absztrakt módon.¹²³ (Kérdéses, hogy egy kognitív rendszer pusztán ilyen lényegi jegyekkel meghatározott fogalmakkal tudna-e tájékozódni a háromdimenziós anyagi világban.) A nyelvi jelölt belső szerkezete folytán más jelöltekre való utalást feltételez, amelyek szintén csak további jelöltekre vonatkoztatva érthetők. Mindez azt jelenti, hogy a jelöltek egy hálózatot alkotnak. De a jelölteknek ez a hálózata végső soron egy másik, közvetlen érzéketi tapasztalatokból építkező, *nem verbális* kognitív rendszeren alapszik. Tulajdonképpen ez a jelentésváltozási folyamatok információs forrása. A két ismeretrendszer egymáshoz való viszo-

¹²² Ennek a magyarázata valószínűleg abban keresendő, hogy a szemantika nagyon hosszú ideig kizárólag bevált logikai módszerek segítségével próbálta a nyelv jelentésbeli dimenzióját értelmezni.

¹²³ Hadrovics László is leírta, hogy az érzéki (anyagi módon létező) tárgyakra utaló szavak jelentésben mindig marad valami konkrét jegy, ami nem engedi a szójelentést teljesen átcsúszni az absztraktnak világában. A nyelvi jelentés és a fogalom azonosításának a kritikáját lásd Szilágyi N. 1999: 26–42.

nyát a legvilágosabban **Paivio kettős kódolási elmélete** értelmezi (Eysenck – Keane 1997: 222–30). Eszerint az ember megismerését két különálló, de egymással összefüggő szimbólum-rendszer határozza meg: egy nem verbális és egy verbális struktúra. Mindkét rendszer az információ különböző típusainak kódolására és előhívására specializálódott: a verbális rendszer a nyelvi információkat kezeli, a nem verbális (képi) rendszer pedig a tárgyak, események nem nyelvi feldolgozását szolgálja (ilyen például a téri és az egyidejű összetett információk szintetikus elemzése). A két rendszer alrendszerekből épül, melyek különböző érzékelési módokban (látás, hallás stb.) dolgozzák fel a megfelelő ingereket. A két struktúra megkülönböztetéséhez számos neuropszichológiai kísérlet és megfigyelés szolgáltat bizonyítékokat (különösen az emlékezetre vonatkozó kutatások igazolják az elmélet helyénvalóságát [Eysenck – Keane i. m. 224–6]). Paivio a verbális rendszer alapegységeit **logogéneknek**, a nem verbális struktúra elemeit pedig **imagéneknek** nevezi. Ami különösen fontos számunkra itt, az a két rendszer elemeinek az érintkezése. Az elmélet szerint a két rendszer interferenciája a logogének és az imagének kapcsolataiban, egymásra utalásaiban valósul meg. Egy tárgy látványának valamiként való észlelését az imagén végzi el, és a verbális rendszerrel érintkezve előhívja az adott tárgynak megfelelő logogént, azaz a tárgy nevét. Szemantikai terminusokban ez azt jelenti, hogy a lexéma jelentése összekapcsolódik azokkal az információkkal, amelyeket az érzékszervek közvetítenek az adott jelöltre vonatkozólag. Ilyen értelemben is a szójelentés jóval gazdagabb, mint ahogy az a logikai fogalomba sűrítve megjelenik. A fogalmi definícióban gyakran éppen az vész el, ami akár jelentésváltozást is motiválhat: a nem szükségszerűen definiáló értékű, érzékleti információkon alapuló tulajdonságijegy. Ha megpróbálnánk a CIGÁNY (NEMZETISÉGŰ) fogalmat definiálni, akkor minden bizonnyal olyan jellemzőkre utalnánk, mint a beszélt nyelv, kultúra, hagyományrendszer, rokonsági kapcsolatok stb. Minden bizonnyal a tisztaságot, az ápoltságot nem tekintenénk kategorizálási szempontnak. A *dancs* kölcsönszavunk jelölésváltozásában éppen ilyen irányba mozdult el a szó denotatív értéke, az arisztotelészi értelemben a fogalom nem lényeges jegyének tekintendő tulajdonság mentén:

r. *danci* 'cigány fiú' > m. *dancs* 1. 'undorítóan mocskos, ocsmányságot beszélő egyén'; 2. 'piszok, mocskok'.

Ha a szó jelentésében csak a jelölt lényegi jegyei vannak kódolva, akkor az ápoltságra, be-szédmódra vonatkozó információnak a nem verbális ismeretrendszerből kell származnia. Ha azt állítjuk, hogy a szó jelentése nemcsak a fogalom lényegi jegyeiből merítkezik, akkor a jelentés parttalanná válik, és csakugyan enciklopédikus természetűnek kell tekintenünk, amely mozgásba hozza a jelöltre vonatkozó teljes ismeretkészletünket. Mielőtt állást foglalnánk valamelyik feltételezés mellett, szükségessé válik, hogy nézőpontunkat tisztázzuk. Szinkrón nézőpontból, rövidebb időintervallumban vizsgálva a kérdést a jel–jelölt viszony konvenció által rögzült merevsége kerül előtérbe. A történeti diakrón szemléletben éppen a jelentés változékonysága, szabályszerű mozgása emelkedik ki. Ha jel–jelölt viszonyt valamiféle szinkronikus statikussággal szemlélem, akkor valóban nem kell utalnom a nem verbális ismeretrendszerre, hiszen ha nincs jelentésbeli változás, akkor a változás okait sem kell megmagyaráznom. Ha a jelentést dinamikusságában, változásában elemzem, akkor elkerülhetetlenül a jelentés mozgásának az okaival szembesülök. Az ismeretek kettős kódolásának az elmélete a *nem verbális* ismeretrendszerben tulajdonképpen azt a forrást jelöli meg, amely lehetővé teszi a jel–jelölt viszony eltolódását. Így az mondható, hogy a szójelentés a jelhasználati konvenció által szentesített denotatív értékkel azonos, de hozzá is kell tennem azt, hogy ez nem mereven értelmezendő, mivel az így létrejött jelölt összefüggésben van azokkal a rá vonatkozó információkkal, amelyek a nem verbális ismeretrendszerben adóttak. Ez az összefüggés oly erőteljes lehet, hogy a nem verbális ismeretrendszerből olyan információk rögzülhetnek a jelölt denotatív értékébe, amelyek a korábbi jelentés szempontjából esetlegesenek, partikulárisaknak tűnhetnek. A jelentésszűkülés eseteinek nagy része éppen azt példázza, hogy miként válik egy ilyen természete-

tű konkrét tulajdonságjegy (pl. a méretre, korra, nemre, színre, állapotra vonatkozó) a jel használati értékét módosító erővé.

A már kialakult jelentésmező-érintkezéstől függetlenül létrejövő névátviteles jelentésváltozások szintén a lexéma jelentésében nem konvencionalizálódott ismeretekre építenek. A metaforikus kapcsolatok a jelöltnak olyan tulajdonságait emelik ki, amelyeket nemigen vezethetünk le a szójelentést alkotó szémákból. A románban például a 'bagoly' jelentésű *buhună* metaforikus névátvitel eredményeként nyelvjárási szinten felvette a 'nagy és borzas fejű ember' jelentést is. Nem valószínű, hogy a közös hasonlósági alap, amely ezt a gondolatátársítást létrehozta, közvetlenül a *jelölt* logikai definíciójának fogalmi jegyeiből (pl. nagyobb testű, sárga szemű, huhogó éjjeli ragadozó madár) származzék. A tertium comparationis eredetét inkább a nem verbális (képi) ismeretrendszerben kell keresni, amelyben a borzos ember és a bagoly látványa analogikusan felidézheti egymást. Hasonlóképpen bizonyos metonimikus névátviteleket csak a szó denotatív jelentését alkotó szémáknál szélesebb információs térben tudunk értelmezni. Amint azt már jeleztem, a 'vár' jelentésű *cetăție* kölcsönszót 'magaslat' jelentésben is lejegyezték. A térbeli elhelyezkedésre utalás a szójelentésnek nem meghatározó értékű jegye, de annál inkább előfordulhat a jelölt kísérőjeként a térbeli információk feldolgozására specializálódott nem verbális kognitív struktúrában.

A jelentésváltozások és az emberi tudás mentális szerveződésének a kérdése olyan nagy mértékben összefügghetnek, hogy az utóbbi jelenségkörbe tartozó folyamatok feltárása valószínűleg jelentős mértékben elősegíti majd a szemantikai módosulások megértését. Már az eddig felfedezett mentális információs egységek új fényben láttatják a jelentésváltozások kérdését. Az ilyen területen folyó kognitív pszichológiai kutatások eredményeként egyrészt nyilvánvalóvá lett, hogy a fogalmaknak nevezett kognitív egységeknek belső struktúrájuk van, másrészt az is egyre valószínűbbnek látszik, hogy az emberi tudás sokkal összetettebb módon szerveződik, mint ahogy azt a fogalmak hierarchiájára alapozó elgondolás tükrözi. A fogalmaknál nagyobb tudásegységek, komplex mentális konstrukciók (sémák, keretek, forgatókönyvek) is szervezik és irányítják az emberi gondolkodást. A következőkben előbb a jelölésmódosulások és a fogalmak belső rendszerének az összefüggésére térek ki, majd az összetett tudásegységek szemantikai folyamatokban játszott szerepét részletezem.

2. A jelöltek belső struktúrája

Amint fentebb jeleztem, a fogalom hagyományos (arisztotelészi) elgondolása és a szójelentés között nem tehetünk egyenlőségeket. De a fogalomról vallott modern nézetek nagyon hasonlítanak ahhoz a kognitív termékhez, ami a szó jelöltjét képezi. Ezért a fogalmakról és az ezzel kapcsolatos mentális folyamatokról vallott újabb nézetek jól felhasználhatók a jelölésváltozások értelmezésében.

Az arisztotelészi fogalom körébe tartozó entitások egyenértékűek, nem tevődik fel az a kérdés, hogy melyik közülük a jobb példánya, igazibb képviselője a fogalomnak. A **prototípus-elmélet** éppen arra mutat rá, hogy ilyen szempontból foglmaink jelentős hányada belsőleg rétegzett. (A prototípus-elmélettel kapcsolatban l. a szemantikai bevezető fejezetben elmondottakat.) Hiszen köznapi gondolkodásunkban, főleg azokon a területeken, ahol nincs szaktudásunk foglmainknak központibbnak, igazibbnak számító mintapéldányai vannak, és ezek annak a meghatározására is hatással vannak, hogy mi tartozik az adott kategóriába és mi nem. A prototípus példányok léte egyben arra is utal, hogy a fogalom bizonyos tulajdonságai (azok, amelyek a mintapéldányt jellemzik) jelentősebb szerepet játszanak a fogalom meghatározásában és általában a kategorizációs műveletekben, mint ahogy azt előzetesen gondolnánk. Megjegyzendő, hogy rendszerint ezek a prototipikus tulajdonságjegyek nem esnek egybe az arisztotelészi fogalom lényegesnek tekintett tulajdonságaival. (Az utóbbi szerint a MADÁR fogalmát olyan lényegi jegyekkel lehetne meghatározni mint: melegvérűség, fészekrakó és tojást

tojó képesség stb. A MADÁR prototipikus tulajdonságjegyei: a kis méret, a szárnyak megléte, repülni tudás stb.) Vajon hogyan magyaráznánk meg a hagyományos fogalmi jegyek alapján azt a jelentésbeli folyamatot, amelynek során a 'cinke' vagy a 'búbos banka' denotátumból 'denevér' lesz? Ugyanis pontosan ez történik a *picigoj* harmadik és a *pupuza* második jelentésének módosulásában. Minden bizonnyal ezt olyan névátvitelnek tekintenénk, amelyben két különböző fogalom analógia révén érintkezésbe lép, de ebből még nem tudjuk meg, hogy mi is tulajdonképpen a hasonlósági alap. Rosch és munkatársai által kidolgozott elmélet keretében pontosabban értelmezhető ez a jelenség.¹²⁴ Ezek szerint a denevér birtokolja mindazokat az ismertető jegyeket, amellyel a madár prototípusa jellemezhető. Ha a prototípus valóban olyan mértékben meghatározza a kategorizálási folyamatunkat, ahogy azt Rosch állítja, akkor itt még csak névátvitelre sincs szükség, hiszen a köznapi (népi) szemlélet számára a denevér, a cinege és a búbos banka egyaránt a madár prototípusának rendelődik alá, és így inkább mellérendelt kategóriák érintkezéséről van szó. De ha mindenképpen ragaszkodunk ahhoz, hogy itt névátvitel történik, mert eltérő kategóriák érintkeznek, akkor is a prototípus-elmélet segítségével árnyaltabban meghatározhatjuk azt a hasonlósági alapot, amely ezt a névátvitelt lehetővé tette.

Egy másik jelenség is kapcsolódik ehhez az interpretációs kerethez. Megfigyelhető egyes lexémák jelölési értékének az elmozdulása gyakran a prototípus (prototipikus jegyek) irányába történik. A tárgyi jelölt és a prototipikus példány anyagának az érintkezését láthatjuk az alábbi adatokban:

- r. *verincă* 'takaró' > m. *verinka* 'gyapjú- v. kendertakaró'
- r. *flișcă* 'kis, éles hangú síp' > m. *flisko* 'fűzfásip, nádsíp'
- r. *fluier* 'pásztorsíp' > m. *furulya* 'fűzfásip'
- r. *catrință* 'lepelszoknya' > m. *katrinca* 'gyapjú lepelszoknya'

A prototípus hatása megfigyelhető más jelentésváltozási tendenciákban is. Ha a kölcsönszó egy adott jelentéskörnek valamely periferikus elemét jelöli, akkor ez nem prototipikusként értelmeződik, és ilyenként válik jelöltté. Ennek következményeként erős asszociatív viszonyba kerül a nem prototipikus példányokkal, amint azt a jelentésmódosulások szemléltetik. Prototipikus tejnek minden bizonnyal a tehéntej tekinthető. Ez alapértelmezés szerint friss (nem megaludt), színe, állaga nem elváltozott, nem összetett, nem tejsavóvá váló. (Itt is a prototípus változatra utaló szó alakilag jelöletlen [*tej*], míg a nem mintapéldányszerű megjelenési formáit jelölő lexéma alakilag összetett [*verttej*, *fecstej*, *aludttej*]). A *gulászta* alkalmi jelentésmódosulásaiban éppen ezt a folyamatot szemléltethetjük, amint a nem megszokott, a mintapéldánytól eltérő jelöltre utaló etimon hasonló, a jelentésmezőben periferikus elemként megjelenő jelöltekkel lép kapcsolatba:

- r. *coraslă, curastă* 1. 'fecstej', 2. 'felfőzött fecstej' > m. *gulászta* 5. 'anyatej'; 8. 'felforralt juhtejsavó'; (9.) 'a tej föle, pilléje' (Bakos 1982: 258–9).

Ugyanilyen prototipikus–nem prototipikus szembenállás folytán a románban 'törvénytelen gyereket' is jelentő *copil* a magyarba átkerülve 'koraszülött gyerek' jelentésben is elterjedt. Az eredetileg 'nagy seprű' denotátumra utaló m. *turoj* kölcsönelemet pedig 'rossz állapotban levő kopott seprű' jelentésben is lejegyezték. Itt a nem prototipikus méret a nem prototipikus állapotra való utalást hívta elő. Mi az, ami összefüzi a *koliba* különböző jelentéseit (1. 'kunyhó', 2. 'a juhász házikója', 3. 'nyárikonyha'), ha nem éppen a tipikus háztól való eltérés? Ugyanez a jelenség megfigyelhető az igéknél is. A minősítő igék jelentésszerkezetének módosulásában az vehető észre, hogy az egymással mellérendelői viszonyba levő jelentéseket gyakran a nem prototipikus tulajdonságjegy köti össze, amint az az összetett jelentésváltozáson átment igék minősítő jegyének elmozdulásából látható:

- r. *hodrinca* 'összevissza beszél' > m. *hodrinkál* 'dolgozik'

¹²⁴ A prototípus-elmélet szemantikai területen való alkalmazásra l. Cruse 1990; Brown 1990.

r. *cîrpi* 'foltoz, kontárkodik, rosszul dolgozik' > m. *kirpál* 'összevissza beszél' (Bakos i. m. 337).

A kategorizáló jegyek ('beszél', 'dolgozik') felcserélődése mellett az tapasztalható, hogy a nem megszokott/elvárt/rendes, azaz nem prototipikus és negatív értékjelentésű cselekedetek minősítő jegye felcserélődött egy másik hasonló módon nem prototipikus minősítő jeggyel ('összevissza' → 'felületesen'; 'rosszul' → 'összevissza').

A fogalomnak nevezett kognitív egység belső strukturáltságát más irányú pszichológiai kutatások is igazolják. Ismereteink szerveződését újabban hálózatként próbálják modellálni. Úgy látom, hogy a **konnekcionista hálózatok** elmélete fogalmazza meg a legrugalmasabban a tudásunkat alkotó információk lehetséges szerveződését. A konnekcionista hálózat elemei idegsejt-szerű egységek, *csomópontok*, amelyek úgy kapcsolódnak egymáshoz, hogy egy egység több más egységgel is összeköttetésben van (l. Eysenck–Keane i. m. 30–34., 257–260; Kellogg 1995; Soslo 1995: 179–83). A konnekcionista hálózatok előnye a hasonlóképpen elgondolt *szemantikai hálókhoz* viszonyítva az, hogy a fogalom kérdését sokkal komplexebb és az empirikus adatokkal még nagyobb mértékben összhangban kezeli. „*A szemantikai hálóokban minden fogalmat (pl. a szék fogalmát) egyetlen csomópont reprezentálja valamelyik helyen, míg a konnekcionista hálózatokban minden fogalom reprezentációja sok csomóponton van szétszórva.*” (Eysenck–Keane i. m. 31). Az elosztott reprezentációk és az ezzel összefüggő elosztott memóriaműködés jelenségét neuropszichológiai vizsgálatok eredményei igazolni látszanak. Az agysérült betegek specifikus memóriakárosodásokat szenvedhetnek, amelynek következtében valamely valósággrészlet elemeit (pl. testrészeket, zöldeket és gyümölcsöket) nem tudják kellő módon kategorizálni és bizonyos szenzoros információkra (pl. a tárgyak színére) nem emlékeznek. Eysenck–Keane szerint az ezekre a jelenségekre is építő megközelítések azt hangsúlyozzák, hogy az elosztott memória különböző részei a **fogalom különböző aspektusait** kódolják. „Így egy bizonyos alrendszer *funkcionális* információt kódol (azt, hogy mit csinálunk egy ásóval), egy másik *szenzoros* információt (az ásó látható tulajdonságait), megint másik információt arról, hogy a tárgy *hol található* (az ásó rendszerint a kerti szerszámos raktárban van). Ha az alrendszerek közötti kapcsolatok vagy maga az alrendszer megsérül, akkor a megfigyelt kategorizációs problémák jelentkeznek” (i. m. 311). Ez a jelenség is támogatni látszik azt az elgondolást, hogy valamely jelölt felidézésekor nem aktiválódik a jelöltre vonatkozó teljes ismeretkészletünk, csupán annak némely vonatkozása. Ez valószínűleg akkor is így van, ha a kontextustól függetlenül kezeljük a fogalmat (pl. ha definíciószerűen meg akarjuk határozni az EMBER vagy a JOG fogalmát, amelynek annyiféle vonatkozása van, hogy szinte elkerülhetetlenül szem elől tévesztünk néhányat). Még inkább így van ez a lexémák esetében, amelyeket a közlési folyamatban mindig kontextusban használunk, és a kontextus szükségzerűen behatárolja a jelölt fogalmi aspektusait. Sőt, mi több, nemcsak hogy behatárolja, de némely vonatkozását éles fénybe állítja. Lawrence Barsalou a *fogalmak instabilitása* mellett érvelve, a következő példával szemlélteti mondandóját: amikor az emberek azt a szót olvassák, hogy *béka*, a fogalomnak az az aspektusa, hogy 'emberek eszik' rendszerint nem idéződik fel, de ha a francia étteremben olvasunk a békáról valamit, akkor a fogalomnak ez a vonatkozása is aktiválódik (Eysenck–Keane i. m. 308). A tágabb értelemben felfogott kontextus és a fogalmi vonatkozások aktiválódásának ez az összefüggése a jelentésváltozások némely fajtáinak értelmezését is elősegíti. A konkrét cselekvés- és beszédhelyzet nyomairól és az általánosabb jelölt egyetlen aspektusának előtérbe kerüléséről árulkodnak a következő jelentésváltozási tendenciák:

- r. *bicaș* 'kövecske' > m. *gyikás* 'kapókövezéshez használt kövecske'
- r. *colac* 'kalács' > m. *kolák* 'temetési kalács'
- r. *ciovoaie* 'fából készült lábos, edény' > m. *csuwoaja* 'a juhászok edényei'
- r. *țangău* 'suhanc' > m. *cângó* 'marhával járó gyerek'
- r. *țandără* 'hosszabb szálla' > m. *cândra* 'tűzgyújtásra használt hulladékfa, ág'

A *gyikás* és a *kolák* esetében a jelölt tárgy használatának *alkalmára* történik utalás, a *csuwoaja* jelentésében a tárgy *használójára*, a *cándra* jelentéssémájában pedig a *felhasználás módjára* vonatkozó aspektus rögzül, míg a *cángó* a jelölt személy *szerepét* világítja meg.

Amint már jeleztem, nemcsak egy konkrét kontextus válthatja ki a jelölt vonatkozásainak ilyen jellegű behatárolódását. A románban a *prikulics* hiedelemként jelöl. Ez a hiedelemként a következő tulajdonságokkal jellemezhető: 1. keresztleletlenül eltemetett gyermek vagy felnőtt, 2. éjjel feltámadó szellem, 3. vadállattá átalakul, 4. az embereknek rosszat tesz. A *prikulics* magyar nyelvbeli jelentésmódosulásaiban a jelölt egy-egy aspektusának előtérbe kerülését figyelhetjük meg. Így a kölcsönszó első jelentése ('kísértet, lidérc, fantom') a 2. attribútumra utal, a második jelentése ('olyan boszorkány természetű ember, akinek hatalmában áll valamely állat [rendszerint farkassá] átváltozni') a 3. tulajdonság előtérbe kerülését jelzi, a negyedik jelentés ('keresztleletlenül ember') pedig az 1-essel jelölt tulajdonság mentén mozdult el, akárcsak az ötödik ('alacsony, rendszerint csúnya gyermek vagy ember') és a 6. jelentés ('kicsi, fürgé ember, csintalan gyermek'), amelyek esetében már jelentésfejlődés is tapasztalható. A *babalók* denotatív értékének a román etimonhoz (*babîlc* 'öreg tehetelen ember'; 'idő előtt megöregedett ember') viszonyított eltolódását ('ügyetlen') is az eredeti jelölt egyetlen vonatkozása idézte elő: a tehetetlenségre, erőtlenségre való utalás. Ugyanez tapasztalható az 'alacsony növésű ember' jelentésű *pucój* (< r. *pufoi* 'kölyök') és az 'étvágy nélkül, immel-ámmal eszik' értelmű *tênziskál* (< r. *tînji* 'betegeskedik'), valamint a *nótyin* 4. ('egy-két éves csikó' → 'gebe') szemantikai tartalmának változásában.

Számos jelentésszűkülésként említett jelentésváltozás esetében ugyanez látható: úgy lesz kisebb a szó vonatkozási köre, hogy valamely speciális jeggyel gazdagodik jelentéssémája; és ez a speciális jegy rendszerint a jelölt valamely aspektusát jelenti: pl. az anyagot, amelyből készült az adott tárgy, funkcióját, alakját. A funkcionális hasonlóságon alapuló névátvitelnek nevezett jelenség érvényesülésekor is tulajdonképpen az történik, hogy a jelölt tárgy egyetlen aspektusa (a felhasználási mód) alapján érintkezésbe kerül egy másik, szintén ilyen vonatkozásból szemlélt tárggyal: r. *ocol* 'bekerített hely, akol' > m. *okol* 4. 'a disznóól előtt elkerített kifutó'; r. *butuc* 'kaloda' > m. *butuk* 'tömlőc'.

3. Sémák, forgatókönyvek

A kognitív pszichológiában ma már általánosan elfogadottnak tekinthető az a felismerés, hogy az emberi ismeretek szerveződése jóval komplexebb annál, mintsem hogy a fogalmak és a fogalmi jegyek elemzésével megragadható legyen. A tudás összetett szerveződésének legismertebb egysége a **séma**. A séma a fogalmak, ismeretek strukturált csoportját jelenti, olyan információtömböt, amely események, eseménysorozatok, képzetek, szituációk, viszonyok reprezentációjára alkalmas (Miclea 1994; Eysenck–Keane i. m. 292–303). A sémák hatása többek között abban nyilvánul meg, hogy hajlamosak vagyunk arra figyelni és olyanként értelmezni a jelenségeket, ahogy az a kognitív sémáinkban megjelenik. Valószínűleg a tárgyak, élőlények egymáshoz való viszonyának az értelmezését szintén sémák vezérlik. A relációs sémák kijelölik a szerepeket, és a szereplők kölcsönhatásának az értelmezését is szabályozzák. Lehetséges, hogy az a szójelentésben megnyilvánuló *jelentéssémák* ezekből a kognitív sémákból származnak. Ezek a jelentéssémák pedig – amint szó volt róla – hatással lehetnek a jelentésváltozások irányára. A román eredetűnek tekintett *rühes* szavunkat az ismert jelentése mellett 'gombákkal, moszatokkal belepott fű' jelentésben is lejegyezték. Keveset és nagyon általánosan mondunk a jelenségről, ha megállunk annál a megállapításnál, hogy hasonlóságon alapuló névátvitellel van dolgunk. Mi az, ami a két denotátum között hasonlóságot teremt? Nem annyira a denotátumok tárgyszerűsége (rüh → gomba, moszat, ember v. állat → fa), hanem inkább a nekik tulajdonított szerep és az ebből következő viszony értelmezése. A *rühös* jelentéssémája a következő módon fogalmazható meg: 1. *valamilyen élőlénynek a testét* (testrészét), 2. *a nála kisebb élőskö-*

dők, 3. ellepik (nagy számban). Az elősködő (*cselekvő*) szerepét az egyik jelentésben a rüh tölti be, a másikban pedig a gombák, a moszatok. Az áldozat (a *szenvedő*) ember vagy állat, illetve fa. A szerepeknek és viszonyoknak ez a hasonlósága nyilvánul meg a közös jelentéssémában.¹²⁵ Hogy a jelentéssémában mennyire rögzülhetnek a szerepek (szereplők), azt több jelentésmódosulási tendencia is példázhatja. A *m. nzáló* (4) jelölési értékének alkalmi változása ('[az anyjától] elválasztott bárány' → 'olyan bárány, amelyiknek nincs anyja' [Zsemlyei 1974: 586]) a kettős szerepű jelentésséma megőrzésével történt. A *pogyina* eredeti és újonnan keletkezett jelentésének vonatkozásában a halmazt alkotó jelölt és a halmaz elemének térbeli viszonya őrződik meg:

r. *podinǎ* 'a szénaboglya alja' > m. *pogyina* 'a búzakereszt legsó kéréje'
(vö. az *összetett jelentésváltozások* kérdésével /V.5./)

Az összetett kognitív sémákat *forгатókönyvek*nek nevezik. A forгатókönyv több egyszerűbb egymás után következő cselekvéssorozatra vonatkozó séma együttese. A forгатókönyveknek köszönhetően a cselekvéssorok gyakran úgy jelennek meg előttünk, mintha közöttük szükségzerű, egyfajta ok-okozati viszony lenne. Ilyen értelemben a forгатókönyvek értelmezési keretet adnak a jelenségek viszonyára vonatkozóan. A népi szemléletben a torzszülött gyerek valamilyen negatív emberi viszonyulás (megigézés, rontás) eredménye. A cselekvéssor (valaki valakivel kapcsolatba kerül → valamilyen módon megigézi, megrontja → a megigézett személlyel valamilyen szerencsétlenség történik [pl. torzszülött gyereke születik]), tehát itt is ok-okozati viszonyként értelmeződik, ahogy az a *fápta* jelentés-eltolódásából látható:

r. *faptǎ* 'tett, cselekedet', *fapt* 'megigézés, rontás' > m. *fápta* 'torzszülött'

A forгатókönyvekben a jelenségek nemcsak ilyen szükségszerű egymásutániséggel kapcsolódhatnak össze, hanem lehetséges következményként is. Az alábbi jelentésváltozási tendenciák valószínűleg ilyen viszony eredményeként jelennek meg:

r. *clacǎ* 'közösen végzett munka, az ezt követő multság' > m. *kaláka* 5. 'lármás veszekeedés' (A román etimon jelentés-kiterjesztése [munka → multság] is hasonló mentális folyamat eredményeként jöhetett létre.)

r. *cumpǎnǎ* 'zivatar, felhőszakadás' > m. *kompona* 6. 'szerencsétlenség, katasztrófa'

Amint említettem, még messze állunk attól, hogy a jelentésmozgások bonyolult folyamatainak a hátterét tisztán láthassuk, és ez érthető is, ha elgondoljuk, hogy az ember kognitív struktúráinak információátviteli mikéntjéről még vajmi keveset tudunk. Ez a fejezet is jelezni kívánta, hogy a jelentésváltozások és a kognitív jelenségek összefüggésére vonatkozó feltételezések nem alaptalan, és ezen a területen még számos tennivaló akad a felmerülő kérdések tisztázásáért.

¹²⁵ Zsilka János (1993) a poliszém szóalak jelentéseinek ilyenszerű általánosított és vázlatos keretét *hipotetikus jelentés*nek nevezi.

VI. Magyar szavak a románban

(Egy kontrollvizsgálat tanulságai)

A különböző román nyelvváltozatokba (főleg nyelvjárásokba) átkerült magyar szavak szemantikai vonatkozású folyamatait összehasonlítottam a román eredetű kölcsönszókincs eddig tárgyalt jelenségeivel. Az összehasonlítás számos tanulsággal szolgált arra nézve, hogy egy korpusz alapján megfogalmazott következtetések milyen mértékben általánosíthatók, és hol kell tekintettel lenni a vizsgált lexikális anyag sajátosságaira. Az észrevételek helyénvalóságát erősítik azok a jelenségek, amelyek párhuzamosan érvényesülnek mindkét kölcsönszóanyagban. Több mint kétezer magyar eredetű kölcsönszót néztem át a jelentésvonatkozások szempontjából. Fő forrásom Tamás Lajos szótára volt, de figyelembe vettem a román nyelvjárási atlaszokban található magyar eredetű kölcsönszavakat is, valamint Alexandru Rosetti szótörténeti monográfiájának és Teofil Teaha nyelvjárási munkájának magyar vonatkozású kölcsönszóanyagát.¹²⁶ Felhasználtam továbbá a *Materiale și cercetări dialectale* (MCDial) c. sorozat 1960-as kötetének magyar eredetű lexémákra vonatkozó etimológiai fejtegetéseit.

1. Ami a **hangalaki expresszivitás** mint kölcsönzési motiváció és jelentésmozgást elősegítő erőt illeti, megállapítható, hogy ezzel a kritériummal – bár jóval kisebb mértékben – a románba átkerült magyar szavak esetében is számolni kell. Akárcsak az utóbbi lexémacsoport esetében, itt is az igéknél a legmagasabb a kifejező hangtestű elemek száma. 322 igéből 29 (9,06%) ilyen természetű.¹²⁷ Ezeknek az igéknek nagy többsége a magyarban is onomatopoétikus természetű: *bobrăli* 'piszmog' (< *babrál*); *cermălui* 'zajong' (< *csármál*); *ciuciule* 'ülj le' (< *csücsülj le*); *copoctotli* (< *kopogtatni*); *corțăli* (< *karcol*); *cutrului* 'kaparászni' (< *kotor*); *fircăli* (< *firkál*); *herbelui* 'szürcsöl, hörpint' (< *hörpöl*, nyj. *horbol*); *hergheli* 'siettetni' (< *hergel**); *hețălui* 'üzni (a lovat)' (< *heccel*); *horcoli* (< *horkol*); *măcăgui* (< *makog*); *motiogli* 'gagyog, gögicsél' (< *motyog*); *murgui* (< *morrog*); *niegăti* 'kínoz, gyötör' (< *nyaggat**); *pișlacoli* (< *piszlákol**); *piscăli* 'hozzányúltni vmihez' (< *piszkál**); *pîrgăli* (< *pergel*); *pîrjoli* (< *perzsel*); *poncioli* (< *pancsol*); *rîngoti* (< *ringat*); *șeipeli* (< *selypít*); *sprițăli* 'permetez, öntöz' (< *spriccel*); *tămbălui* 'zajosan mulat' (< *tombol*); *ticăzui* 'megizzadni' (< *(el)titkád* 'elfárad, ellenkad'*)¹²⁸; *zocogli* (< *zokog**).¹²⁸ Ebben a csoportban vannak olyan kölcsönelemek, amelyekre a hangalaki motiváltság a magyarban kevésbé jellemző, de a románbeli jelentésváltozás kifejező hangtestként való értelmezésére utal. Így lett a románban a m. *bolyog*, *bolyong* (> r. *bügu*) 'eltéved; félrebeszél' jelentésűvé, a 'zavar, felkavar, nyugtalanít' jelentésű *bolygat* (> r. *buigătu*) pedig 'meghökken, elképeszt; félrebeszél' értékűvé. A magyar *sántikál* (> r. *șontică*) onomatopoétikus elemként való értelmezését mutatja, hogy kettőzött alakban (*șontic-șontic*) is jelentkezik. (A több forrásból idézhető *șontic-șontic* hangalak Sadoveanu

¹²⁶ Tamás 1966, ALR I, II; ALRM /SN/, ALRR-Mar, ALRR-Trans; Rosetti 1956; Teaha 1961.

¹²⁷ Itt nem vettem figyelembe a kancelláriai nyelvből származó latinizmusokat, amelyek a románban csupán hangalaki kölcsönzésnek minősülnek, hiszen az átvevő nyelvben van hasonló alakú és jelentésű, általánosan elterjedt megfelelőjük. (Ilyen például a *coreșpundului* [r. *corespunde*], *examinălui* [r. *examina*], *explicălui* [r. *explica*]. Ha az ilyen jellegű igei kölcsönelemeket is beépítem az átvett igék halmazába, akkor az onomatopoétikus ige aránya 7,83%.

¹²⁸ A *-al jelölt etimonok Tamás Lajos szerint is hang(ulat)festő jellegűek. A felsorolt adatok között vannak olyan lexémák, amelyek eredetileg a magyarban sem belső keletkezésűek, hanem átvételek. Ezek a szavak is tulajdonképpen azt illusztrálják, amit itt éppen mondani szeretnék, hogy a hangalaki expresszivitás is elősegítheti a szókölcsonzést. Ilyen a *karcol* (< német *kratzen*); *heccel* (< n. *hetzen*); *pancsol* (< n. *pantschen*).

Șoimii c. regényében is előfordul, és kifejezésbeli értéknövelő szerepe aligha vitatható, amint az a kontextusban is látható: „...așa are să-mi umble: *șontic-șontic*”). Az igéken kívül a főnevek és a melléknevek csoportjában is találunk expresszív hangtestű szavakat. (Itt is az onomatopoeitikus természetű lexémák száma és aránya jóval kisebb, mint a román eredetű magyar kölcsönszókincsben.) Megjegyzendő, hogy az ilyen szavak hangalakai motiváltságától nem lehetnek egészen függetlenek a román nyelvi használatban kialakult új denotatív értékek. Íme néhány példa az onomatopoeitikusnak tekinthető főnevek csoportjából: *borobonție* 'balszerencse; rossz cselekedet' (< *baraboncia* ~ *garaboncia* 'varázslat'); *călămaică* 'zaj' (< *kalamajka* 'ua.');

ciurgău (< *csorgó*); *dinum-danum* (< *dinomdănom*); *mișmaș* 1. 'leleményesség, ötletesség'; 2. 'szélhámosság, szemfényvesztés' (< *mismăș* 'keverék, zagyvalék' [vö. *mismăș* ember 'haszontalan, mihaszna']); *rapagău* 'magyar tánc neve' (< *ropogó* [vö. *ropogós tánc*]); *tilincă* 'fűzfából készült síp' (< *tilinkó* 'ua.');

pitpalacă 'a fürj hangját utánzó szó' (< *pitypalatty* 'ua.');

zongoră (< *zongora*); *troap* 'ügetés' (< m. *trapp*); *zurgălău* (< *zörgő*); *zugău* 'malomzsilip, vízesés' (< *zúgó* 'vízesés'). Ugyanilyen jellegű melléknevek a következők: *bălgătag* 1. 'együgyű'; 2. 'koldus, kéregető' (< *balgatag*); *fific* 'ravasz' (< *fifikus* 'ua.');

cizlic 2. 'naplopó' (< m. *csizlik* 'csizmadia'); 'inasok gúnyneve' /MTSz/); *hunsfut* ~ *hunțut* 1. 'ravasz'; 2. 'gazember' (< *huncut* 'ua.');

moaflă 'lücke, fajankó' (< *mafla* 'ua.');

terchea-berchea 'jelentéktelen emberre vonatkozó gúnyos jelző' (< *tarkabarka*); *trempeleu* 'nagy erős (ember)' (< *trampli* 'nehézkés, otromba, ügyetlen').

2. Van néhány adatunk a **hasonló hangalakú szavak érintkezésére** is. Ezek a jelentésváltozások erősítik azt a feltételezést, hogy a mentális szótárban a paronimák olyan módon strukturálódnak, hogy közelségük kölcsönhatásban is megnyilvánulhat (pl. jelentés-besugárzást eredményezhet). A *lipin* főnév első jelentésében az etimon (*lepény*) denotatív értékét ('lapos sütemény') örzi meg. A továbbiakban a kölcsönszó furcsa módon felvette a 'pofon' jelentést is. Tamás Lajos szerint a r. *a lipi o palmă* ('megpofozni') kifejezés hatásával magyarázható ez a jelentésmódosulás. A *găzdășag* (< m. *gazdaság*) 'anyagi javak, gazdagság' értékben való használatát a hangalakai hasonlóság mellett a jelentések közelsége is megkönnyítette. Lehetséges, hogy a *sărântoc* jelentésgyarapodásában is jelentés-besugárzással kell számolni: r. *sărântoc* 1. 'zarándok' 2. 'nagyon szegény ember, koldus' (m. *zarándok* ~ *szarándok* 'vándor'). Bár Tamás Lajos nem említi, valószínűnek látszik, hogy a második jelentéssel azonos értelmű r. *sărăcan*, *sărăcios* melléknevek jelentés-besugárzásával van dolgunk.

A fonémaszerkezetben egymáshoz közel álló lexémák ugyanazon kódrendszeren belüli érintkezésére is találni adatot a magyar eredetű román kölcsönszókincsben. A *fiók* szót valamely román beszélő a *fióka* ('állat kicsinye') lexémával társította, és egyfajta tükörfordítással és hangalak-keveredéssel létrehozta a 'fiók' értelmű *puțuc* szót (r. *puț* 'fióka'), amint azt a *puțucul mesei* szintagma érzékelteti.

3. Ez a kölcsönszóanyag gazdagsága folytán a **jelentésváltozási tendenciák** és az ezzel összefüggő háttérbeli folyamatok tanulmányozását is lehetővé teszi. A szemantikai folyamatok eltérő jellege miatt itt is célszerűnek látszott a kérdést szófajok szerint vizsgálni.

3.1. **Jelentésszűkülés.** Akárcsak a magyarban a román kölcsönszavak, a román nyelvi magyar átvételek a leggyakrabban jelentésszűkülésen mentek át. A *főneveknél* rendszerint itt is az történik, hogy az alapszintű kategóriát jelölő magyar etimon a románban alárendelt jelöltet nevez meg, és ezáltal a kölcsőnelem jelentéssémája egy minősítő jeggyel gazdagodik. Az ilyen minősítő jegyek lehetséges csoportosítása nagyon hasonlít a román eredetű kölcsönszóanyagon végzett ilyen témájú osztályozáshoz. A következő minősítő jelentésjegy-csoportokról van szó: 1. *a tárgy külső fizikai tulajdonságára vonatkozók*: **méret**: m. *boglya* ~ *buglya* > r. *boaghe* 'nagyobb szénaboglya'; m. *bunkó* > r. *buncău*; 2. 'nagy kalapács': m. *kazal* > r. *căzal* 'kisebb szénaboglya' (MCDial: 205); m. *tó* > r. *tău* 'kisebb tó'; **anyag**: m. *ablak* > r. *obloc* 'faablak'; m. *csésze* > r. *cesă* 'porceláncsésze'; **alak**: m. *laska* > r. *laște, lășcută* 'négyzet alakúra vágott laska' (ALRR-

Trans 757. kérdés); **térbeli elhelyezkedés:** m. *temető* > r. *timiteu* 'a falun kívüli temető' (ALRR-Mar 243. térképlap); 2. *funkcióra, felhasználási módra utalók:* m. *szánkó* > r. *sanceu* 'a fák szállítására szolgáló szán'; m. *papír* > r. *popir* 'cigarettapapír'; 3. *hovatarozást jelzők:* m. *szerszám* > r. *sursamur* 'a földműves szerszámai' (Teaha 1961: 124); m. *láb* > r. *labă* 'állati láb, mancs'. A kölcsönszó vonatkozási köre nemcsak úgy szűkülhet, hogy valamely minősítő jegy alapján létrehoz egy újabb kategóriát a szómezőben, hanem olyan módon is, hogy egy – már létező – nem-faj viszonyban az alárendelt kategória megnevezésére korlátozódik: m. *beszéd* > r. *beseadă* 'anekdota, találós kérdés; prédikáció'; m. *bogár* > r. *bongar* 'májusi cserebogár'; m. *gombóc* > r. *gomboț* 'szilvás gombóc' (MCDial: 72); m. *hagyma* > r. *hăjma* 'mogyoróhagyma, metélőhagyma'; m. *leves* > r. *leves* 'húsleves'; m. *paprika* > r. *păprică* 'csípős paprika' (ALRR-Trans I.1119); m. *comb* > r. *țîmp* 1. 'báránycomb', 2. 'csirkecomb'.

Ebben a kölcsönszóanyagban is megfigyelhető az a jelenség, hogy a jelzős szintagmának egyik eleme az összetett szerkezet jelentésének hordozójává válik. A románba átkerült kölcsönszónak a használati köre így nagymértékben szűkül, mivel csupán a szintagmabeli jelentés kifejezésére alkalmas: m. *fosószilva* > r. *foșoș* 'ua.'; szőlőhegy > r. *heghi* 'ua.'; m. *a kerék fala* > r. *faluri* (tbsz.) 'ua.'; *kopasz (hegy)* > r. *copast* 'domb, halom'.

Az **igék** jelentésszűkülési módjairól ebben a korpuszban is akkor tudunk a legpontosabban számot adni, ha az igei jelentésséma szerkezeti módosulásaira vagyunk tekintettel. Mivel az ige viszonyjelölő szófaj, a jelentésszerkezete meglehetősen összetett, és így számos lehetőséget biztosít a jelentésbeli variációkra. A két vizsgált kölcsönszóanyag szemantikai folyamatainak párhuzamosságát igazolják a magyar eredetű igék jelentésszűkülési módjai is. Itt is az tapasztalható, hogy az igék jelentéssémájának valamelyik eleme konkrétabbá válik (pl. a tárgyas igének a tárgya: m. *kefél* > r. *chefelește* 'fényezi a cipőjét'); vagy új minősítő jeggyel gyarapodik (pl. határozói jellegű komponenssel: m. *felel* > r. *felelui* 'pimaszul válaszol, felel'); esetleg több jelentésjegy vonatkozási köre szűkül (pl. a cselekvés alanya és a cselekvés eszköze: m. *kapál* > r. *căpălui* 2. 'kapál a ló a lábával'). További példák ezekre a jelentésváltozási tendenciákra:

1. **a tárgyi minősítő jegy vonatkozási köre szűkül:** m. *gyúr* (vmít) > r. *diurui* 'kenyértésztát gyúr, formál'; m. *hajsza, hajszol* (vmít) > r. *hăisui* 'vadállatot hajtani, hajszolni'; m. *rak* (vmít) > r. *răchui* 'falat rak';

2. **a cselekvés eszközére vonatkozó minősítő jegy konkrétabb lesz:** m. *teker* (vmivel vmít) > r. *tecărui* 'megszorítani tekerőfával'; m. *szurkál* > r. *surcăli* 'pipatömlővel vagy egy hegyes pálcikával tisztogatni';

3. **a cselekvés módját jelölő minősítő jeggyel gazdagodik a jelentésséma:** m. *haladni* > r. *hălădui* 'szerencsésen megérkezni'.

A magyar nyelvből származó **melléknévek** jelentésszűkülési tendenciája teljesen megegyezik a korábban elemzett kölcsönszóanyag melléknévi jelentéssémák ilyen irányú módosulásai-val (vö. IV.3.3.2.): a denotatív érték a jelölt attribútum egyetlen változatára korlátozódik (m. *barna* > r. *barna* 'sötétbarna'), vagy pedig az adott tulajdonságot hordozók köre kisebb lesz, és ezzel együtt szófajváltási folyamat is megindul, hiszen a melléknév ebben az integrálódási folyamatban minősítő főnévé válik (m. *púpos* > r. *copoș* 'púpos ló'; m. *hegyes* > r. *hegheș* 'hegyes szarvú marha'; m. *hibás* > r. *hibaș* 'beteg, sérült állat'; m. *sárga* > r. *șargă* 'fakó, szürkéssárga ló'; m. *tarka* > r. *tărceată* 'tarka színű juh'). Megjegyzendő, hogy az utóbbi folyamat a magyar kölcsönszavak sorában is gyakoribb, ami jelzi az aktuális jelhasználat szerepét az ilyen jellegű szemantikai folyamatok kialakulásában.

3.2. A két korpusz szemantikai folyamatainak hasonlóságát a **jelentésbővülés** eseteinek kis száma is erősíti. A románba átkerült magyar kölcsőnelemek jelentésmódosulásait tanulmányozva, alig találtam néhány olyan lexémát, amelynek a jelentése az általánosabb jelölési érték irányába mozdult volna el. Mindez arra enged következtetni, hogy a beszéd folyamatban hajlamosak vagyunk az ismeretlen vagy kevésbé ismert szó jelentését inkább konkrétan, mintsem általánosabban értelmezni. Ezt elősegíti a szűkebb (nyelvi) és a tágabb (szituációbeli) kontex-

tus is. A jelentésbővülést támogathatja a cselekvéshelyzetre vonatkozó lexéma tényleges denotatív értékétől való elvonatkoztatás. A románban a *húzat* egy közösségi munka elkezdését (pl. egy súly felemelését) jelző vezényszó. Ennek az etimonja a magyar *húzzad* felszólító módú igealak. Ez a román nyelvi adat a lexéma általánosabb jelentésű használatát jelenti, amely már nemcsak húzó jellegű cselekvésre vonatkozik, hanem bármilyen közös tevékenység elkezdésére buzdíthat, akár csak a *nosza* vagy a *rajta*. Érdekes módon ugyanakkor a szójelentés annak a tágabb kontextusnak a nyomait is őrzi, amelyből kiszakadhatott. A melléknevek jelentésbővülését az azonos értékjelentésű lexémák érintkezése is előidézhetheti. Így a *híres* melléknév a románban nemcsak 'ismert'-et jelent, hanem valami általánosabb pozitív értéket, amit esetleg 'szép'-nek fordíthatnánk, ha ezzel az átfogóbb értelemmel is nem határolnánk túlságosan be a kölcsönelem azon jelentésmozzanatait, amelyeket csak több szóval lehet lefordítani: *büszke*, *kedves*, *csinos*, *tetsző* stb. A román nyelvjárási 'egészségtelen' jelentésű *birgos* a kölcsönzéssel átkerült m. *birga* ('rüh') melléknévi származéka. Ez a szófajváltással kísért jelentésmódosulás szintén általánosabb denotatív érték irányába mozdította el az eredeti jelentést. Ugyanígy a *vamá* (< m. *vám*) főnév román nyelvi általánosabb ('bevételek' jelentésű) használatát is lejegyezték.

3.3. Egymásnak mellérendelt fogalmak érintkezéséhez hasonló jelentésváltozási tendenciák. Ez a folyamat jól szemlélteti a meg nem honosodott kölcsönszó jelentésbeli ingadozásának egyik jellegzetes irányát. A román átvételek tárgyalásakor említettem, hogy ez meglehetősen gyakori jelentés-eltolódás. A magyar eredetű román kölcsönszavak csoportjából több olyan adat idézhető, amelyek egyazon általánosabb kategóriának alárendelt jelentések érintkezésére utal: m. *bádóg* > r. *badoc* 'öntöttvas'; m. *fakanál* > r. *făcăleț* '(puliszka)főzéshez használt) keverőfa'; m. *fátyol* > r. *fatiór* 'halotti szemfedő' (Teaha 1961: 125); m. *kapacska* 'ácsbárd' > r. *căpașcă* 'ácsszekerce'; m. *kifli* > r. *chișlă* 'cipő'; m. *kondás* 'disznópásztor' > r. *condaș* 'kecskepásztor'; m. *köd* > r. *chidă* 2. 'harmat'; m. *sajka* > r. *șaiță* 'tutaj'. A hasonló jelentésű szavaknak ez az érintkezése szintén arra utal, hogy a rokon értelmű lexikális egységek emlékezetünkben szorosabban kötődnek egymáshoz, és ilyen vonatkozásban egyáltalán nem alaptalan jelentésmezőről beszélni.

3.4. Metafora, metonímia. Román eredetű kölcsönszavaink vizsgálatakor jeleztem, hogy a **metaforikus** névátviteleknek egy része jól értelmezhető a nyelv szemantikai rendszeréből, mivel bizonyos gondolattársítások párhuzamos módon több hasonló alapjelentésű lexéma jelentésszerkezetében kimutatható. Ez arra a következtetésre vezetett, hogy a meghonosodó kölcsönszó nemcsak a jelentésmező denotatív értékstruktúrájához alkalmazkodik a szinonima-differenciálódás szabályai szerint, hanem kapcsolatba lép azzal a jelentésmezővel is, amelyhez a befogadó mező több eleme metaforikus módon kapcsolódik. Láttuk, hogy a TESTI (ÉRZÉKSZERVI, MOZGÁSBELI) FOGYATÉKOSSÁG ÉS AZ ÉSZBELI GYENGESÉG jelentésmező között milyen erős kötődések alakulhatnak ki azáltal, hogy az előbbi mezőbe tartozó lexémák közül némelyek az utóbbi mezőbe tartozó jelentéseket vettek fel. Azt is jeleztem, hogy az így kialakuló metaforikus mező nem szükségszerűen nyelvspecifikus, hiszen az emberek hasonló módon megélt tapasztalata a tárolt ismeretek rendszerében is megnyilvánul. A magyar eredetű románban használt kölcsönszavak sorában is van példa erre a metaforikus jelentésmező-érintkezésre. A *suchiat* (< m. *süket*) kölcsönszó 'eszélős, örült, tébolyodott' jelentésben is elterjedt. Valószínűleg ugyancsak ezzel a jelentésmező-érintkezéssel magyarázható a *sunnyogó* eredeti ('lappangó, lassú') és a románban kialakult ('ostoba, tökfilkó') jelentés közötti viszony.¹²⁹ A metaforikus jelentésmező abban is megnyilvánul, hogy a jelentésmozgás az érintkező jelentéstartományok mindkét irányába kimutatható. Így az ÉSZBELI GYENGESÉG jelentésmezőbe tartozó lexéma is felvehet olyan jelentést, amely a TESTI FOGYATÉKOSSÁG jelentéskörbe tartozik. A r. *bălgătag* (< m. *balgatag*) eredeti jelentéséhez ('együgyű, jámbor') 'nyomorék' denotatív érték is társult.

¹²⁹ Tamás Lajos nem értelmezi a két jelentés egymáshoz való viszonyát, csupán megjegyzi, hogy a két jelentés meglehetősen eltérő (i. m. 752).

A RONGY, RENDETLEN ÖLTÖZET ÉS ERKÖLCSTELEN NŐ mezők jelentésbeli érintkezésére is van egy adatunk. A magyar közvetítésű *bulă* (< m. *bulya* 'török nő'; 'ágyas') az 'erkölcstelen nő' denotátum mellett 'cafatot, szétszaggatott ruhá'-t is jelöl.

Amint már volt szó róla, a nyelv szemantikai rendszeréből levezethető metaforikus hatás nem mindig a jelentésmező egészéből származik, hiszen a kölcsönszóhoz jelentésben legközelebb álló szinonima átvitt értelmű jelentése is előidézhet jelentésmódosulást. Ezt az értelmezési keretet több magyar eredetű román kölcsönszó jelölésváltozási tendenciája támogatja. Első látásra talán meglepő módon, a magyar *szapora* román hangalaki változata (*sapariș*) 'csipős, pikáns' jelentésben fordul elő. Ez a jelentés-eltolódás valószínűleg a r. *iute* melléknév jelentésbeli szerkezetének a hatásával magyarázható. A *iute* a románban ugyanis 'gyors'; 'heves'; 'csipős' jelentésű, és ennek mintájára a kétnyelvűek beszédében a *sapariș* jelentése kibővíthetett, majd denotatív értéke az átvitt értelmű ('csipős') jelentésre korlátozódott. Ugyanez a folyamat látszik érvényesülni a *sebeș* (< m. *sebes*) jelentésbeli gyarapodásában is. A szó a r. *repede* (1. 'gyors'; 2. 'intenzív'; 3. 'meredek') jelentésszerkezeti analógiájára felvette a 'meredek, lejtős' jelentést is (Teaha 1961: 125).

Némely névátvitteles sorozatban itt is előbukkan a viszonyjelöltek szerkezete. A 'pecsét' vagy a 'folt' például tpikusan olyan jelölt, amelyet egy másik entitás viszonylatában észlelünk (a folt mindig valamilyen nagyobb felületen adott, soha nem önmagában). Két entitásnak ez a térbeli viszonya valamiképpen kódolódik a 'folt' értelemben használt *pecsét* jelentéssémájában, amely a következő összetevők szerint ábrázolható: *kategorizáló jegyek*: 1. (kisebb) folt(szerű képződmény), 2. valami(n) (valamilyen felület/en/), 3. *relációs jelentésjegy*: a közöttük levő térbeli viszony. A *pecsét* szavunk a románba átkerülve olyan metaforikus névátvitelen alapuló jelentéseket alakított ki, amelyek ezt a jelentéssémát feltételezik: 1. '(szenny)folt a ruhán'; 2. 'anyajegy', 3. 'börkeményedés a lovak lábán'. Az átvevő nyelvben kialakult jelentések éppen annak köszönhetők, hogy a szó jelentéssémája lehetővé teszi az ilyen irányú jelentésmozgásokat.

A **metonimikus** jelentésviszonyokból adódó jelölésmódosulások a magyar eredetű kölcsőnelemek esetében jóval kisebb mértékű és kevésbé változatos, mint az előzőleg vizsgált kölcsönszóanyag körében. A jelentésváltozási tendenciák alapján itt a következő metonimikus relációkra következtethetünk: **rész–egész viszony**: m. *báránka* > r. *barancă* 'egészen fiatal bárányok bundája'; m. *koporsó* > r. *copîrșău* 'a koporsó fedele'; m. *műhely* > r. *mihei* 2. 'az asztalos munkaasztala'; 3. 'esztergapad'; 4. 'satu'; **térbeli érinkezés**: m. szikla > r. *țiclău* 'hegycsúcs'; m. *pihe* > r. *pihă* 'pelyhes állú'; m. *csavar* > r. *ciovor* 'csavarhúzó'; **mérőeszközként használt tárgy – mértékegység**: m. *lânc* > r. *lanț* 'hosszmérték'. Az olyan jellegű metonimikus jelölésváltozások, amelyek az átvevő nyelv szómezőiben új jelentéskategóriát hoznak létre egyértelműen összefüggnek a szinonima-differenciálódás folyamatával. (Ilyenek a fentebb idézett adatok közül a *barancă* és a *copîrșău* jelölésbeli értékének az elmozdulása.)

4. Jelentés-elkülönülés és szómezőbeli kategorizáció. Nemcsak a metonimikus, de másfajta denotatív értékváltozások is szerepet játszanak a kölcsőnelem jelentésmezőbeli helyének kijelölésében. Akárcsak a magyar nyelvi román eredetű kölcsönszókincs esetében, erre a célra itt is a *jelentésszűkülés* bizonyult a leggyakrabban érvényesülő eszköznek. Az *összetett jelentésváltozások* némelyike szintén összefügg a szinonima-differenciálódás jelenségével. A román *agriș* (< m. *egres*) 'éretlen szőlő' értelemben használt. Az átvett elem jelölésbeli módosulása új jelentésszótárat hozott létre az adott szómezőben, akárcsak a következő adatokban kifejeződő denotatív értékbeli változások:

- m. *folt* > r. *folt* 'a kukoricaföld azon része, ahol az elvetett mag nem kelt ki'
- m. *párkány* > r. *părcan* 3. 'ablak- vagy ajtókeret'
- m. *csont* > r. *ciont* 2. 'öreg, erőtelen ló'
- m. *rét* > r. *rîu* 'kisebb erdős terület'

A szómezőbeli hiányzó jelentéskategória betöltésére szolgáló kölcsönzésre ebben a korpuszban is találunk adatokat. (Most sem azokra az átvételekre gondolok, amelyek az anyagi, szellemi és társadalomszervezési kultúra különbségeiből származnak [pl. *ciardaș*, *husar*], hanem amelyek a nagyjából azonos természeti és gazdasági környezet nyelvi tagolásával kapcsolatosak.) Az ilyen átvételek előnye, hogy morfológiailag egyszerűek (vagy ilyenként értelmeződnek) és rendkívüli információsűrítő erejük van: m. *békasó* 1. 'nagyobb, vízmosta kődarab', 2. 'kvarc' > r. *bicaș* 'ua.'; m. *hát* 'a szántóföldnek középső dombos része' > r. *hat* 1. 'ua.', 2. 'meg nem dolgozott földrész'; m. *kese*(ly) 'fehér foltos állat' > r. *cheșei* 'fehér foltos /lábú/ állat (rendszerint ló)'; m. *lom* 'apró jelentéktelen tárgyak halmaza' > r. *lom* 'ua.'; m. *penecilus*kés 'kétpengéjű bicska kisebbik pengéje' > r. *pințaluș* 'ua.'; m. *soter* 'apró kavics' > r. *șoatăr* 'ua.'; m. *vontató* 'apró szénaboglya' > r. *vontătu* 'nagyobb szénaboglya'. A *színek* nyelvi osztályozásából fakadó különbségek és az árnyalatok minél pontosabb és terjedelmi szempontból minél gazdaságosabb kifejezésének az igénye ebben a kölcsönszóanyagban is kimutatható: *barna* 'sötétbarna' (< m. *barna*); *carmajin* 'bordópiros és lila közötti színárnyalat' (< m. *karmazsin* 'ua.');

cavesin 'sötétbarna' (< m. *kávészínű*); *ecsin* 'világoskék' (< m. *égszínkék*); *sedereș* 'sötétkék' (< m. *szederjes* 'ua.');

șargă 'fakó, szürkessárga' (< m. *sárga*). E néhány példából is látható, hogy a kölcsönelem vagy olyan kategóriát jelöl, amelynek nincs megfelelője a szómezőben, vagy pedig ha van azonos jelentésű párja, akkor a jelentésbeli differenciálódás olyan irányba vezet, hogy a kölcsönelem új denotatív értéke szómezőbeli hiányt pótoljon.

5. Értékjelentés, pejoráció, etnocentrikus szemlélet

Láttuk, hogy a román eredetű kölcsönszavaink között milyen nagy számban fordulnak elő negatív értékjelentésű lexémák. Különösen a melléznevek és az igék csoportjában volt magas az ilyen jellegű elemek száma. A magyar eredetű román lexémák sorában is számos negatív értékjelentésű lexéma található. A mellézneveknek, amint azt már Szilágyi N. Sándor (1994) jelezte 61,29%-a (124-ből 76) negatív értékjelentésű. Megvizsgáltam az igéknél is ezt az arányt, és azt találtam, hogy 28,88%-uk (322-ből 48) negatív értékjelentésű.¹³⁰ Az ilyen melléznevek többsége nemkívánatos emberi tulajdonságokat jelölnek: *ghirheș* 'törékeny, gyenge, beteges' (< m. *girhes* 'ua.');

hangoș 'nagyszájú, szájkascádó' (< m. *hangos*); *hămiș* 'ravasz' (< m. *hamis*); *hăbăuc* 'bárgyú, balgatag' (< m. *habóka* 'ostoba, gügye');

honioș 'piszkos' (< m. *hanyag*); *idegeș* 'nyugtalan' (< m. *ideges*); *mocicoș* 'piszkos' (< m. *mocskos*); *niapiț* 'gyenge' (< m. *nyápic*); *nimuric* 'nyomorék, satnya' (< m. *nyomorék*); *pințos* 'válogatós, kényes' (< m. *pincos* 'ua.');

pupoș 'görbe hátú' (< m. *púpos*); *roandă* 'utálatos' (< m. *ronda*); *trotioș* 'nehéz járású' (< m. *trottyos* 'nehézkés, esetlen');

păizan 'könnyelmű, léha' (< m. *pajzán*); *poșidic* 4. 'gazember, csirkefogó' (< m. *posadék* ~ *fosadék* 'satnya');

ronghioș 3. 'semmirevaló' (< m. *rongyos*); *viclean* 1. 'hütlén, álnok' 2. 'hamis' 3. 'ravasz' (< m. *hitlen, hűtlen*) stb. A negatív értékjelentésű igék nem helyénvaló emberi cselekedeteket, negatív érzelmi viszonyulásokat, rossz irányú állapotváltozásokat jelölnek. Íme néhány példa ezekből is: *adăvâsi* 'elkölteni, elherdálni' (< m. *odavesz*); *adelî* 'csalogatni' (< m. *édeleg*); *aldui* (2. 'szidni' (< m. *áld*); *aruli* 'elárul' (< m. *árul*); *bănuî* 1. 'bánni'; 2. 'szemrehányást tenni' (< m. *bánni*); *bîntui* 1. 'bosszant', 2. 'megver' (< m. *bânt*); *bușlui* 1. 'nyugtalanodik, zavarba jön', 2. 'bánkodik' (< m. *búsul*); *chinzui* 'gyötör' (< m. *kínoz*); *ciucădi* 'kétkedni, gyanakodni, határozatlannak lenni' (< m. *csügged*); *ciufului* 'gúnyol' (< m. *csúfol*); *foitui* 'nyeldekkel, nehezen lélegzik' (< m. *fojt*); *ghilaz* 'rosszat mondani valakiről' (< m. *gyaláz*); *gilălui* 'gyűlölni, irigyelni' (< m. *gyűlöl*); *gitrui* 'erőltetni, kínozni' (< m. *gyötör*); *jupurli* 'elpáhol, eldönget' (< m. *supál* 'ua.');

mitui 'megtéveszt, félrevezet' (< m. *ámít*); *pocicăli* 'eltékozol' (< m. *pocsékol*); *trufului* 'valakit komiszul megtréfálni' (< m. *tréfál*). A fentebb említett százalékos arányok valamivel kisebbek, mint az előzőleg vizsgált szóanyag hasonló mutatói. (A román eredetű melléznevek 79,84%-a,

¹³⁰ Az igék halmazába itt se építettem be a kancelláriai nyelvből származó hangalaki kölcsönzéseket.

az igéknek pedig 30,51%-a negatív értékjelentésű az erdélyi eredetű szóanyagban.) Ebből egyrészt az látszik, hogy a negatív értékjelentésű elemek száma mindkét korpuszban meglehetősen magas, ami mindenképpen magyarázatra szorul. Jelenleg erre egyetlen magyarázó modell van, és ez az etnikai közösségek etnocentrikus világszemlélete.¹³¹ Másrészt az is egyértelmű, hogy a negatív értékjelentésű elemek aránya a különböző kölcsönszóanyagokban nagyobb mértékben is eltérő lehet. Ez azt a tanulságot rejti magában, hogy nem elég az átadó nyelvet csupán egy *másik* nyelvnek tekinteni, hanem figyelembe kell vennünk a két érintkező etnikai közösség egymás kultúrájáról kialakított képét is. A magyar eredetű melléknevek 17%-a (21), míg a román eredetű mellékneveknek csupán 3%-a pozitív értékjelentésű. Szilágyi N. Sándor ezt a magyarok egykori nagyobb presztízsével magyarázza, és a folyamatot *presztízs-kölcsönzésnek* tekinti.¹³² Csak látszólagos az ellentmondás a másik etnikai közösség presztízse és az etnocentrikus értékkeltség (MI: pozitív értékek, NEM MI: negatív értékek) között. Hiszen az etnocentrizmus, akárcsak az egyének énközpontúsága, olyan *öntudatlan* beállítódás, amely a világot az identitás függvényében (és az identitáshoz társított érzésektől fűtve) egyfajta naiv értékkeltségben szemlélteti. De ez nem képez akadályt abban, hogy a *tudatosság szintjén* a másik közösség, a másik ember iránti értékelése is megnyilvánuljon. A két jelenség tehát úgy egészíti ki egymást, mint általában az emberben zajló tudatos és tudattalan folyamatok.

Román átvételeink kapcsán jeleztem, hogy a kölcsönszavak *pejorációs* jelensége szintén összefüggésbe hozható az etnocentrikus szemlélettel. Ezt a feltételezést erősíti, hogy a szókölcsönzéssel foglalkozó szakirodalom több helyen is jelzi ennek a jelentésváltozási tendenciának a megnyilvánulását.¹³³ A románba átkerült magyar szavak denotatív értékének módosulásában is kimutatható ez az irány. Így például megfigyelhető, hogy a magyar eredetű kölcsönnelem ugyanazon jelentésmezőnek valamely negatív értékjelentésű elemét nevezi meg (*felesűgű* 2. 'ágyas' < m. *feleség*; *gazdă* 4. 'orgazda' < m. *gazda*; r. *agris* 'éretlen szőlő' < m. *egres*), vagy a jelentéskategóriának bizonyos negatív aspektusa kerül előtérbe (*ponoslui* 'gyaláz, szidalmaz' < m. *panaszol*; *incuslui* 3. 'hízeleg, hízelkedik' < m. *gúzslik*, *koslat*). Ez a folyamat mellérendelt jelentéskategóriák érintkezésénél is jelentkezik, sőt még olyan esetre is van példa, amikor a jelentés bináris oppozíciójába csap át (a *pandúr* a románban 'útonálló, zsvány' jelentésben is megjelenik).

Előfordul, hogy a negatív értékjelentésű elemek érintkezése folytán a románban kialakult jelentés fokozottabb mértékben elítélendő, rosszabb tulajdonságot vagy viszonyulást jelöl, mint

¹³¹ Az etnocentrizmus kérdése mellett figyelembe kell venni még egy tényezőt, amely nem alternatívája az előbbinek, hanem kiegészíti azt, annak háttéréként szolgál. A megismerésre vonatkozó pszichológiai kutatásokból tudjuk, hogy az ember számára a valóság bizonyos részletei, tulajdonságai kognitív szempontból relevánsabbak, szembetűnőbbek, pregnánsabbak kiemelődnek, mint mások, ezekre élénkebben odafigyelünk. Kognitív struktúráinkon át látjuk a tárgyakat, jelenségeket, kognitív struktúráinkat pedig meghatározza az a kognitív modell, amely neveltetésünk, kultúránk szerint szerveződik (társadalmi sztereotípiák, ideálok, általános érvényű példák stb.: Lakoff 1987: 68–91). Ilyennek ítélem például a 'rendes ember' sztereotípiáját, amely se nem kövér, se nem sovány, nem lusta, nem hadar, nem dadog, nem fősvény stb. Azok a tulajdonságok, amelyek nem férnek bele a 'rendes ember' mentális keretébe, amelyek tehát eltérnek a normától, feltűnőbbé, relevánsakká válnak (lusta, beszédhibás, értelmi vagy testi fogyatékos stb.), és ez a folyamat a nyelvben is kifejeződik (az ilyen tulajdonságokat jelölő szavak szinonimasora gazdag a nyelvekben). Ezt a természetes kognitív folyamatot egészíti ki az a megfigyelés, hogy a negatív környezeti elemekre vagy az ilyen irányú változásokra hamarabb felfigyelünk és érzékenyebben reagálunk, mint a pozitívakra, ami igen célszerű viselkedés, hiszen a pozitív irányú változást elég csak tudomásul venni, a negatívakra azonban gyorsan reagálni kell, ezek cselekvésre késztetnek bennünket.

¹³² Hockett (1964: 403) is jelezte, hogy a presztízzsel motivációs tényezőként számolni kell a szókölcsönzés folyamatában.

¹³³ Weinreich 1953: 58–59; Hill 1995; Szilágyi N. Sándor 1994, valamint Deroy 1956: 185–6; Hope 1971: 651–660 (idézi Bakos 1982: 101).

az eredeti magyar etimon: m. *faló* 'nagyevő' > *fulău* 'nem tisztességes, csavargó; m. *sunnyogó* 'lappangó, lassú' > r. *șuneagău* 'ostoba, tökfilkó'; m. *prédal* 'eltékozol' > *prădălui* 'prédál, elpusztít, feldúl, tönkretesz, kiírt'.

Bizonyos *metaforikus névátvittelek* hasonlóképpen határozottan a pejoráció irányába mutatnak: r. *levente* 'elpuhult, elkényesedett /ember/' (< m. *levente*); r. *ronghios* 'tekerdő, semmirevaló' (< m. *rongyos*); r. *purde* 2. 'züllött, korhely, lump' (< m. *purde*); r. *procătar* 2. 'fecsegő, szószátyár ember' (< m. *prókátor*); r. *vijlă* 'romlott nő' (< m. *vizsla*). A metaforikus jelentésmező szintjén is kimutatható ez a változási tendencia. A VÁNDOR → TEKERDŐ, ÚTONÁLLÓ metafora több magyar eredetű elem jelölésváltozásában is látható: *coborlău* 'útonálló, tolvaj' < m. *koborló*; *vandără* 'naplopó, tekerdő' < m. *vándor*; *budușlău* 'vándor, csavargó, útonálló' < m. *bujdosó*. Ugyanílyan alapon alakulhatott ki a *bujdosni* ige román alakváltozatának (*budușlui*) 'kirabolni' értelme.

Továbbá megfigyelhető, hogy ha a kölcsőnelem negatív értékű metaforikus jelentésével együtt kerül át a románba, akkor gyakran a jelentés-eltolódás az átvitt értelem alapján történik, amint azt a *chefelui* jelentései szemléltetik: r. *chefelui* 1. 'kefélni', 2. 'laposra verni', 3. 'kritizálni, fenyíteni' < m. *kefél* 1. 'kefével dolgozni', 2. 'elverni' [CzF. III. 468]).

Ha a negatív értékjelentések nagy száma és a pejorációs folyamatok többsége csakugyan összefüggésben van az etnocentrikus szemlélettel (márpedig ez valószínűnek látszik), akkor ez a kölcsönviszony a nyelvi jelenségek és a szociálpszichológiai folyamatok között szintén amellett szóló érv, hogy a nyelv nem szemlélhető önmagában, kiszakítva szélesebb kontextusából: az emberi viszonyok rendszeréből.

6. Kötött morfémák szemantikája

Számos morfoszemantikai folyamat értékes információkkal gazdagítja a nyelvi rendszer szerveződésére vonatkozó ismereteinket. Amint a román eredetű lexémák kapcsán jeleztem, a kölcsönszó rendszerbeli integrációja három szinten is megnyilvánul. A kölcsönszó érintkezésbe kerülhet az átvevő nyelv *jelentésbeli párjával* (azzal a szinonimával, amely a jelentésbeli vonatkozások tekintetében a legközelebb áll hozzá), azzal a *szinonimasorral*, amelybe beilleszkedik és a tágabban értelmezett *jelentésmezővel* (főlé-, alá- és mellérendelt jelentéskategóriákkal). Már az eddig elmondottakból is látható, hogy az integrációs folyamatnak ezen aspektusai a románba átkerült magyar szavak körében is érvényesülnek. A morfoszemantikai jelenségekkel összefüggő hangalaki változások azonban még meggyőzőbb érveket szolgáltatnak erre nézve. A következő folyamatok példázzák ezt:

a) a főnévi átvétel abba a *nemre* vonatkozó kategóriába illeszkedik, amelybe a jelentésbeli megfelelője vagy szinonimája tartozik. A m. *bitang* a románban 'tekerdő' jelentésben nőnemű alakban fordul elő (*biteangă*). Ez a román nőnemű jelentésbeli megfelelőjének (*haimana*) hatásával magyarázható. A m. *bükköny* (r. *bitină*) román szinonimájának (*măžărică*) neméhez alkalmazkodott (Kis 1975: 158–9).

b) A kölcsőnelem végződése szuffixumként értelmeződik a jelentésbeli párja (1) vagy a szinonimasor (2) alaktani szerkezetének hatására:

- (1) m. *mucsok* > r. *muciug* 'gyapjúzsír' (← r. *usug* 'pizok, gyapjúzsír')
- m. *szegély* > r. *seghie* 'keskeny sáv' (← r. *fișie* 'ua.')
- (2) m. *koldus* > r. *coldan* 'csavargó, koldus' (← r. *sărman, golan*)
- m. *törzs* > r. *turj* 'kukoricaszár' (← r. *cocean, strujan*) (Kis i. m. 160).

c) jelentésmezőbeli érintkezésre vallanak azok a módosult hangalakok, amelyek *kontamináció* eredményeként jöttek létre: r. *ciurcă* 'pulyktyúk' = m. *csürke* X *curcă* 'pulyktyúk'; r. *țucurechi* 'cukorrépa' = m. *cukorrépa* X r. *curechi* 'répa' (Kis i. m. 163).

A jelentésmező és a jelentésmezőbeli viszonyok mellett a *hangalaki mező* kötött morfémákra gyakorolt hatása is kimutatható. (Hangalaki mezőn a lexémák fonémaszerkezetük hasonlósá-

ga szerinti szerveződését értem. Azáltal, hogy a kölcsőnelem fonémaszerkezete szerint beilleszkedik a hasonló hangalakú szavak tartományába, a szemantikai tartalom vonatkozásában érintkezésbe léphet az ottani elemek valamelyikével. Erre nézve a *népetimológiának* nevezett jelenség jó példákat szolgál nemcsak a szabad, de a kötött morfémák körében is. Kis Emese szerint a magyar *irtás* r. *a ierta* ige hatására lett *iertaş* alakúvá azáltal, hogy alaki szerkezetét tekintve összetett elemként értelmeződött (*ierta* + *-aş* suffixum) (i. m. 164). Ugyanez történik tulajdonképpen azokban a hangalaki módosulásokban is, amelyekben a szóvégi fonéma mással helyettesítődik annak köszönhetően, hogy szuffixumként értelmeződik. (Ilyenkor nem a szó egésze motiválja az érintkezést, hanem a szó valamely morfémának vélt hangja, hangcsoportja.) Megfigyelhető némely *i*-re végződő főnévi kölcsönszónál, hogy a szóvégi magánhangzó a r. *-i* többes szám jellel azonosítódik, és egyes számban ennek megfelelően *-u* végződést kap: m. *kifli* > r. 1. *chifli* → 2. *chiflu* (tbsz. *chifle*); m. *prézli* > r. 1. *prezli* → 2. *prezlu* (a számok a meghonosodás fokozatait jelzik). Arra is van példa, amikor a szuffixumnak gondolt szóvégi fonémacsoport egy másik, a jelentéshez közelebb álló szuffixummal helyettesítődik. Így lett a m. *tolvaj* román nyelvi hangalakjából (*tuluoi*) *tilhar* azáltal, hogy szuffixumnak értelmezett *-oi* egy megfelelőbb, ágensre utaló képzővel (*-ar*) cserélődött fel (Kis i. m. 70).

A magyar eredetű kölcsönszavak keretében is találni olyan morfofonetikai változásokat, amelyek a román dominanciájú kétnyelvűséggel függnek össze. Azok az adatok utalnak erre, amelyekben a magyar eredetű szóvégi elem magyar toldalékként azonosítódott, és ilyenként elmaradt. Így például a szóvégi *-t* tárgyragként, a *-k* pedig többes számú jelként való értelmezése miatt maradhatott el: m. *csopot* > r. *ciopor*; m. *palánk* 'deszkakerítés' > r. *pălan* 'ua.'

Ezek a morfoszemantikai folyamatok összhangban vannak a hangalak és jelentés kapcsán megfogalmazott következtetésekkal (IV.13.). Ez a tény pedig arra utal, hogy a legkülönbözőbb nyelvekben az integrációs folyamatok – a verbális információ hasonló módon történő szemantikai és fonetikai strukturálódása folytán – párhuzamos módon mehetnek végbe.

VII. A szókölcsönzés folyamata és indítékai

A két vizsgált kölcsönszóanyagban előforduló párhuzamos jelenségek lehetővé teszik, hogy a lexikális interferenciára vonatkozó észrevételeket szélesebb érvényességi körben is megfogalmazzam. Jelen fejezet nem csupán összegez, hanem számos olyan problémafelvetést tartalmaz, amelyre a korábbi fejezetekben nem kerülhetett sor, mivel mindvégig a szemantikai folyamatok kérdése volt az előtérben.

A szókölcsönzés indítékairól a legtöbbet a kulturális kölcsönzési modell keretében írtak. Ez a modell, amint a kutatástörténeti fejezetben jeleztem, a lexikális interferencia számos aspektusát háttérbe szorítja. A gazdasági élet, az anyagi és a szellemi kultúra különbségeivel magyarázható kölcsönelemek a vizsgált szókincsnek csupán egy hányadát teszik ki. A következőkben a szókölcsönzés indítékainak azon vonatkozásait próbálom kiemelni, amelyekről az említett modell alapján kevesebb szó esett.

1. Hangalaki expresszivitás. Bizonyos lexémák pusztán hangalaki motiváltságuk folytán átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. A folyamat kiindulópontja minden bizonnyal a két-nyelvű beszélő, aki két nyelv szótárából választhat mondanivalója megformálásában, és akinek a választását valószínűleg a kifejező érték is befolyásolja, nem csupán az általa birtokolt két nyelv aktív szókincsének a terjedelme. Mivel ezzel a motivációs tényezővel külön fejezetben foglalkoztam, itt nem részletezem a kérdést. Fontosnak tartom azonban megemlíteni, hogy a fonémaszerkezeten kívül szükségesnek látszik a *paralingvisztikai tényezők* figyelembe vétele is. Mindkét elemzett kölcsönszóanyagban nem elhanyagolható mértékben fordulnak elő olyan nagyobb hangerővel, nyomatékkal ejtett lexémák, amelyek érzelmi megnyilvánulásokat, káromkodásokat, átkokat, állatterelő kiáltásokat jelölnek. Ezeknek a használatát egy időben több tényező motiválhatja: a nyelvi tabutól az expresszivitáson át egészen az etnocentrikus szemléletig.¹³⁴ Ezek mellett azonban annak is szerepe lehet, hogy a nagyobb hangerővel, érzelmi telítettséggel ejtett szavak könnyebben rögzülnek az emlékezetben, és így könnyen felidéződhetnek a beszéd folyamatában. Az állatterelő kölcsönelemeknél kívül a következő indulatszószerű lexémák, affektív beszédformulák irányítják erre a jelenségre a figyelmünket: a **magyarban**: *dumnyezőját* 'az istenét!'; *bátetye norokul, bátetye szfintu* 'vigyen el a kánya!'; *fă* 'ejha, no lám'; *gură* 'hallgass'; *hăj* 'nosza, rajta, gyerünk'; *simăj* 'nosza, rajta'; *lădrăku* 'az ördögbe is!'; *nă* 'ne, nesze'; *off* 'ó, jaj'; *pîněj lume* 'sokáig, örökké; sohasem'; *tăcs* 'hallgass'; *tuľváj* 'jaj, istenem'; *văgyemînye* 'jaj nekem'; *usă* 'indulj, elmehetsz'; *váj* 'jaj'; *vălyeo* 'jaj'; **románban**: *basamalerchi* 'a mindenit' (< m. *basszam a lelkit*); *eine, eine* 'ejnye'; *holgoş* 'elég legyen!'; *huzat* 'közös munka egyidejű megkezdését (pl. egy súlyos tárgy felemelését) jelző kiáltás'; *ni* 'nézd csak'; *ni-tă* 'íme' (< m. *ni-te* 'ua. '); *noa!* 'nosza, rajta' (< m. *no*); *teremtete* 'a szentségit'; *ughian* 'valóban, tényleg'; *ujrdri* (< m. *uzsgyi*).¹³⁵

2. A jelölés és a kifejezés módjából származó expresszivitás. Amint szó volt róla a szemantika elméleti kérdéseit tárgyaló fejezetben, különböző verbális kódok nyelvileg eltérő módon nevezhetnek meg adott jelentéskategóriákat: az egyik rendszer opak szóval, a másik összetétellel, a harmadik metaforikusan. Az összetételben és a metaforikus megnevezési módban szükségszerűen jelen van egyfajta képszerűség. Ez a képszerűség gyakran kifejezésértékbeli többletet jelent a beszélő számára. A megnevezési módból származó expresszivitás szintén indoka le-

¹³⁴ Szilágyi N. Sándor a román eredetű állatterelő kölcsönszavakat az etnocentrikus szemlélet alapján értelmezi: mivel az állatok a NEM MI kategóriába tartoznak, természetesnek tűnik, hogy egy *másik* nyelven szólítsuk meg őket (1994: 9; 1979). Az állatterelő szavak mindkét nyelvi rendszer irányába történő vándorlását Balázs László is jelzi kéziratban olvasható kandidátusi értekezésében.

¹³⁵ Z. Finger (1994) is jelzi, hogy a szlovák nyelvbe olyan magyar elemek is átkerültek, amelyek a szitok (pl. *fene, frász, árgyelusát*), indulatszó (pl. *hú, ejnye, zsupsz*), nyomatékosító kifejezés kategóriájába sorolhatók.

het a szókölcsönzésnek. Mivel már tárgyaltam a metaforikus kifejezéseket és az ezzel összefüggő expresszivitás kérdését (l. IV.4., VII.), a következőkben néhány összetétellel, kifejezéssel szemléltetem a kérdést. A összetétel vagy az önálló sodó szószerkezet, akárcsak a metafora, a jelöltet bizonyos nézőpontból láttatja a megnevezésben kódolt tulajdonságjegy alapján. A megnevezésnek ezt a szemléletességét figyelhetjük meg a tavaszi hófürgeteg román eredetű nevében: a *bábazile* összetételben (r. *babă zile, zilele babelor* 'öregasszonyok napjai', azaz 'tavaszi hóvihár'). Ez a jelölési mód a magyar beszélő számára helyénvalónak tűnhet, hiszen nyelvünkben van egy hasonló képszerúségben alapuló, ugyancsak időjárási jelenséget megnevező kifejezés: a *vénasszonyok nyara*, amely szintén egy véget ért/érő évszak rövid idejű visszatértét jelzi. A kölcsönelem így könnyen beilleszkedik az évszakokra vonatkozó jelentésmezőbe, és ennek még az is kedvez, hogy a jelöltnek nincs lexikalizálódott megfelelője. Ezek után nem meglepő, hogy a kölcsönelem részfordításos alakjáról (*bábák fergetege*) azt olvashatjuk Bakos monográfiájában, hogy Erdély egész területéről jelentkezik (i. m. 320).¹³⁶ A jelölésbeli expresszivitásra más példák is idézhetők. Az olasz atracél *limbámbóu* (< r. *limba boului* szó szerint: 'ökönyelv'), a kényes, válogatós gyerek *mumáti* (r. *muma ti* 'a te anyád'), ami mind-egy, az *totundrák* (< r. *tot un drac* 'egy ördög valamennyi'). A negatív emberi tulajdonságot kifejező mellénevek között akadnak olyanok, amelyek egyfajta verbális idézet lexikalizációjával utalnak a jelölt attribútumra: *lászámäläsátýe* 'közömbös, nemtörődöm, lusta' (< r. *lasă mă, lasă te* [Zsemlyei 1974: 554]); *tetántrugyi* 'mamlasz, éhetetlen' (< r. *tot am trudit* 'állandóan kínlódtam, nehéz munkát végeztem'); *csinéz jó* 'beképzelt ember' (< r. *cine's eu* 'ki vagyok én' [Zsemlyei i. m. 370]); *nustyu* 'ügyetlen, tájékozódni nem tudó' (< r. *nu știu* 'nem tudom').

3. Nyelvi kategorizáció. Az inkább folyamatokkal, mintsem tárgyiasságokkal jellemezhető fizikai valóság lexikális tagolásának nyelvi különbségei szintén indokolhatják a nyelvek közötti kölcsönzést. Mint ismert, az egyik nyelv árnyaltabban osztályozhatja a fizikai valóság valamely részletét, mint a másik, vagy valamely tulajdonságjegy alapján szélesebb körű kategóriát hoz létre. Az előbbire számos példát idéztem az alárendelt kategóriák tárgyalásakor. Az általánosabb érvényű kategóriát megnevező szó előnye ugyancsak az információsűrítés: ez is lehetővé teszi, hogy egy szóval fejezzük ki azt, amit másként csak jelzős szerkezettel vagy körülírással lehetne. A változatos szempontok szerinti kategorizálás igénye abban is megnyilvánul, hogy a szómezőben hiányt betöltő kölcsönelemnek úgy módosul a jelentése, hogy egy újabb jelentéskategóriát hoz létre, ahogy ezt a szinonima-differenciálódás kapcsán jeleztem.

4. Kisebbségi kétnyelvűség és nyelvhasználati feltételek. A kétnyelvűség kifejezést hosszú ideig csak olyan beszélőkkel kapcsolatban emlegették, akik két nyelvet egyforma könnyedséggel, anyanyelvi szinten használnak. Ma már ezt a nyelvhasználati képességet, a ki-egyensúlyozott aktív bilingvizmust, a kétnyelvűség egyik – és nem kizárólagos – formájának tekintjük, és az anyanyelv domináns, a második nyelvet is szükség esetén többé-kevésbé használni tudó egyén is kétnyelvűnek számít. Ezt azért hangsúlyozom, mert a két nyelv ismeretének a kérdése többnyire ebben a kettősségben értelmeződött: a kisebbségben élő vagy egyformán jól uralja mindkét nyelvnek valamennyi változatát, vagy csupán az anyanyelvét ismeri, de azt a szituációbeli kódjaival együtt. Nem igazán tevődött fel az a kérdés, hogy a kétféle nyelvismerteti szinten kívül milyen más helyzetek adódhatnak. A román eredetű kölcsönszóanyagból egyértelműen kimutatható, hogy a tömbben élő magyarság (pl. a székelyföldi) anyanyelvében is bizonyos regiszterek nagyon szegényesek. Így például a közigazgatási nyelvhasználat, a szakmai szókincs elemeinek jelentős hányada kölcsönszó. A vizsgált korpuszban 168 főnév az adminisztráció nyelvéből, 163 pedig a szakmai nyelvváltozatból származik. Ebből a két halmazból

¹³⁶ A *zilele babelor* lexéma a románban nem azon a szemléleten alapul, mint a magyar *vénasszonyok nyara*. Bakos Ferenc szerint a *zilele babelor* tulajdonképpen a tavaszcsináló boszorkányok napjait jelenti (uo.). Ez azonban nem akadályozza annak, hogy a magyarba átkerülve magyar szemlélet szerint értelmeződjék.

kerülnek ki az Erdély egész területén legelterjedtebb kölcsőnelemek. Mindez azt a megfigyelést erősíti, hogy a társadalmi élet bizonyos színterein az anyanyelv háttérbe szorul, és a kisebbségi beszélő a jelöltek bizonyos osztályának csupán a román eredetű nevét ismeri, hiszen magyar nyelvi beszédhelyzetben is ezt hallja, ez válik természetessé, megszokottá a nyelv elcsúszásának folyamatában is.¹³⁷ Mivel az ilyen jellegű kölcsönszóhasználat általában az anyanyelv szociolektusainak hiányos ismeretével van összefüggésben, ezeknek az átvételek nem igazán érvényesülnek azok a „szűrők”, amelyek a nyelv szemantikai rendszere alapján szabályozzák és korlátozzák a kölcsönzés lehetőségeit, és így elvileg az átadó nyelv azon változatából, amely hiányos a kisebbségi beszélő repertoárjában, szinte bármilyen lexéma átkerülhet.

5. Vizualitás. A vizuális kommunikációs eszközök terjedésével az írott nyelv szerepe is megnövekedett. Így feltételezhető, hogy az írásbeliség is valamilyen módon befolyásolja a nyelvi érintkezést. A vizuális nyelvi inger mint kölcsönzési motiváció a fentebb említett kisebbségi kétnyelvűség kontextusában értelmezendő.¹³⁸ Kiderült ugyanis a román eredetű kölcsönszókincs elemzéséből, hogy a vizuális ingernek (is) tulajdonítható átvételek legnagyobb része három csoportra osztható: az államintézés és a közigazgatás jelentésköréből származó **hivatalos megnevezésekből**, nyilvános tereken olvasható **hirdetésekből**, valamint a mindennapi **kereskedelmi tevékenység** szókincséből eredő kölcsönzések (Benő 1999: 267). (Az RK-ban a magyar nyelvi réteg szempontjából a *hivatali* nyelvhasználat elemeként minősített jövevényszók 75%-áról mutatható ki a vizualitás kisebb vagy nagyobb mértékű hatása az átvétel folyamatában.¹³⁹) A három vizualitással összefüggésbe hozható szócsoporthoz összesen 248 kölcsönszót soroltam. A 248 kölcsőnelem a teljes kölcsönszókincsnek 5,5%-a. Ez az első látásra minimálisnak tűnhet, de a vizualitás szerepét a szókölsönzésben. De ha figyelembe vesszük a kölcsőnelemek **szociális értékét, elterjedtségét**, akkor megváltozik ez az értelmezési keret. A teljes szókincs nagyobb része ugyanis tájszó, illetve hapax jellegű nyelvi elem. A csángó és az erdélyi nyelvjárásokból gyűjtött elemek két adattára összesen 4435 lexémát tartalmaz, de ebből mindössze 461 tekinthető igazán elterjedtnak az erdélyi magyarság nyelvében. (Ez a 461 lexéma magába foglalja az irodalmi, köznyelvi, hivatali, kereskedelmi és népi nyelvi elemeket.)¹⁴⁰ A vizualitással valamilyen vonatkozásban összefüggő 248 kölcsönszó közül mindössze 44 tekinthető kimondottan tájszónak. (Az aktualitást illetően ez az adat is felülvizsgálatra szorul, mert az RK megjelenése óta egyes tájszónak minősített kölcsőnelemek népi nyelvvé válhattak.) Tehát 204 a 248-ból beletartozik a legelterjedtebb román eredetű kölcsönszavak halmazába. Így a vizualitásnak feltételezhetően szerepe volt a legnagyobb szociális értékű kölcsönszavak 53,7%-ának meghonosodásában és elterjedésében.

¹³⁷ Egyik tanár ismerősöm arra kérte az általános iskolás diákjait, hogy hozzák magukkal az iskolába szüleik személyi igazolványának és saját keresztlevelük adatait. A tanár – a tanulók értetlenkedése láttán – „lefordította” az iratok neveit *buletinre* és *cseritifikátra*, és így azonnal megértették, hogy milyen iratokra van szükség.

¹³⁸ A vizuális tényező szerepe a szókölsönzésben nem úgy értendő, hogy ez volna az egyedüli, kizárólagos motiváció valamely nyelvi elem átvételére. A vizualitás csupán egyik tényező azon tényezők hosszú sorában, amelyek – egymástól gyakran nehezen elválaszthatóan – magyarázatul szolgálnak a kölcsönzés miértjére. Ezért tekinthető kiegészítő, megerősítő motivációnak is. Ha a kétnyelvű beszélőben él az a külső vagy belső késztetés, hogy valamely tárgyat idegen vagy kölcsönszóval nevezzen meg, akkor ezt a kommunikációs beállítódást felerősítheti a vizuális inger. A naponta olvasott hirdetőtáblák, árnevek, az írott hivatalos információk kulcsszavai az ismétlés révén öntudatlanul is rögzülnek a nemzeti kisebbségi sorban élő egyén nyelvi repertoárjában.

¹³⁹ Az RK-beli 163 hivatali minősítésű lexémából 121 kölcsőnelem került a vizualitást vizsgáló listára. A különbség azzal magyarázható, hogy nem minden ilyen természetű kifejezés esetében beszélhetünk a vizualitás hatásáról a belemagyarázás veszélye nélkül.

¹⁴⁰ Ezekbe a nyelvi rétegekbe tartozó és itt vizsgált kölcsőnelemek legtöbbjéről az RK szerzői megjegyzik, hogy „nagyon elterjedt a romániai magyarság nyelvében”.

A vizualitás szempontjából vizsgált szóanyag, amint a három részre való felosztásból látható, jól meghatározható módon kötődik bizonyos nyelvi réteghez, elég pontosan behatárolható kommunikációs helyzetekhez. A nemzetiségi társadalomban az intézményekkel való kapcsolat, az adminisztrációs ügyek intézése, munkahelyi kommunikáció, bevásárlás olyan aszimmetrikus kétnyelvűségi helyzetet teremt, amelyben a nemzeti kisebbségben élő egyén anyanyelvi kompetenciájában bizonyos stílusrétegek elsorvadnak. A kétnyelvű beszélő így „anyanyelvének valamely szűk nyelvi kódjába van bezárva, rendszerint csak valamely alárendelt változatát ismeri” (Péntek 1994). Ennek következményeként bizonyos fogalmakat nem tud anyanyelvén megnevezni. Ez a jelenség a nyelvhasználat társadalmi feltételeivel magyarázható, és nem annyira azzal, hogy a kétnyelvű kisebbségi egyén a mindennapi tevékenysége során olyan fogalmakkal találkozik, amelyeknek anyanyelvében nincs lexikalizált megfelelője. Ugyanis az itt vizsgált kölcsönszók többsége nem ilyen természetű. A három csoportban összesen 24 olyan jövevényszót találtam, amely nyelvi, kulturális, államigazgatási különbségek miatt kerülhetett át a romániai magyarok nyelvébe. Ez mindössze 10,2%-a a vizualitással összefüggő kölcsőnelemek számának.

6. Etnocentricitás. Több kérdés tárgyalásánál is felvetődött az etnocentrikus szemlélet szó-kölcsönzésben játszott szerepe. Mint említettem, ezzel a szociálpszichológiai tényezővel azért szükséges számolni, mert lehetséges magyarázattal szolgál bizonyos szó-kölcsönzési jelenségeket illetően. Így például a negatív értékjelentésű szemantikai mezők gazdagságát vagy bizonyos értékvesztéssel járó jelentésváltozásokat jól lehet értelmezni ebben a keretben.

Tézisek

1. Ha a verbális kommunikációt nem autonóm rendszerként tételezzük, hanem olyan struktúraként, amely része a környezethez való alkalmazkodás kognitív stratégia-hálózatának, a szemantikai jelenségek értelmezésében megkerülhetetlen a kognitív folyamatokra való utalás. Enélkül számos jelentésváltozási tendenciát a maga összetettségében sem leírni, sem értelmezni nem tudunk. Mindez valószínűleg azért van, mert a jelentésmozgások nem légüres térben zajlanak, hanem a szélesebb körű, nem verbális információkat is magába építő ismeretrendszer kontextusában. Tehát a nyelvi rendszer működésekor aktivizálódó szemantikai tartalom összefüggésben van a specifikusabb információkat is tartalmazó kognitív tartománnyal. A jelölésváltozási tendenciák ebben az összefüggésben vizsgálhatók a legtermészetesebb módon. Mivel az ember pszichikumában tárolt ismeretrendszer működéséről még meglehetősen keveset tudunk, a szemantikai folyamatok elemzése is csak kezdetleges lehet. Ennek ellenére szükségesnek látszik a megfigyelt nyelvi változások és a kognitív tudományok újabb eredményei alapján újr gondolni terminológia és fogalmi rendszerünket.

2. A lexéma jelentésváltozásának fajtáiról és megnyilvánulási módjairól árnyaltabb képet nyerünk, ha a belső jelentéskomponensek módosulásai alapján vizsgáljuk az ilyen jellegű adatokat. Ebből a szempontból szükség volt kétféle jelentésszerkezetet (jelentéssémát) megkülönböztetni: *tárgyjelöltre* és *összetett jelöltre* utalót. Az összetett jelölt nemcsak általánosan megnevezi denotátumát, mint a tárgyjelölt, hanem egy kiemelt tulajdonság vagy viszony szerint értelmezi is. Az összetett jelöltre utaló lexémák szófajok szerinti vizsgálata azt mutatta, hogy a belső jelentéskomponensek módosulása rendkívül változatos, de szabályokba foglalható módon mehet végbe. (A szófajok szerinti vizsgálat megerősítette azt az elgondolást, hogy eltérő szemantikai természetű folytán a különböző szófajokba sorolható elemeket külön kell vizsgálni, mivel az azonos terminussal megnevezett folyamatok is másként mennek végbe a főnévnel, mint az ige vagy a melléknév esetében. Így például, ha a jelentésszűkülést csupán a főnévre alkalmazva értjük, akkor szem elől tévesztjük az igék ilyen irányú, de más módon, más jelentésszerkezeti változások eredményeként megnyilvánuló módosulásait.) A másik előnye az ilyen szempontú elemzésnek, hogy lehetővé teszi az olyan összetett, több mozzanatos jelölésváltozások feltérképezését, amelyek nem sorolhatók egyértelműen sem a jelentésmezőn belüli (logikai terminusokkal leírható), sem a jelentésmező-érintkezés (pl. a névátvitel) kategóriájába.

3. A meghonosodó kölcsönszó jelentésváltozási tendenciái arra utalnak, hogy az átvétel a szinonimasor egészéhez és ezen belül a hozzá legközelebb álló jelentésbeli párjához viszonyul. A denotatív, stilisztikai és értékjelentésbeli elkülönülés a szinonimamező hatását jelzi, bizonyos szűkebb érvényű morfoszemantikai szabályokhoz való alkalmazkodás, szuffixumfelvétel és kontamináció gyakran a jelentésbeli megfelelőjével való érintkezésre utal.

4. Az átvevő nyelv szemantikai struktúrájának a hatása nemcsak az ismert szinonima-differenciálódás jelenségében érhető tetten, hanem az olyan jellegű jelölésváltozásokban is, amelyekben a kölcsönelem jelentésmódosulása valamilyen mezőbeli kategória hiányának betöltését szolgálja. Ugyancsak az átvevő nyelv jelentésrendszerének hatásáról tanúskodnak a metaforikus jelentésmező és általában a metaforikus viszonyhálózat vonzásával magyarázható jelentésmódosulások.

5. A kötött morfémák jelentésstruktúrájának hatása nyilvánul meg abban, hogy a jelentésmezőbe integrálódó kölcsönelem alkalmazkodik a kötött morfémák által jelölt metaforikus (absztrakt) viszonyokhoz. Így például a kölcsönszóval használt igekötő természetét nem csupán a jelentésben hozzá legközelebb álló régebbi lexéma határozza meg, hanem az a térbeli viszonyként kifejeződő metaforikus látásmód, amely az adott jelentésmezőre jellemző.

6. Ahogy a hasonló jelentésű szavak egy tömbbe (jelentésmezőbe) szerveződnek a beszélők memóriájában (ez az ilyen jellegű érintkezésekből látható), feltételezhetjük, hogy a lexémák fonémaszerkezet szerint is strukturálódnak a mentális szótárban. Úgy tűnik, ebben a hangalaki

mezőben is a hasonlóság kritériumának jelentős szerepe van, mivel kimutatható nagyon eltérő jelentésű, de rokon hangzású szavak érintkezése. (Olyan jelenségek igazolják ezt, mint a *jelentés-besugárzás*, *népetimológia*, *belehallás*, *alakvegyülés*.) Csakhogy nem elegendő megállapítani, hogy a hasonló hangsorból álló szavak egy nagyobb tömbbe szerveződnek, mert a hasonlóság mértéke eltérő lehet, és ez az eltérés megszabhatja az érintkezés gyakoriságát (az egymásra nagyobb mértékben hasonlító szavak gyakrabban felidézik egymást, pl. *helység* – *helyiség*). Ebből pedig az következik, hogy a hangalaki mező a paronima szempontjából is belsőleg strukturált. A vizsgált szóanyag kapcsán három hasonlósági szintet kellett megkülönböztetnem: az azonos szótagkezdő vagy -végző, hasonló hangzássémájú és homofon lexémák sorát. A három szint hatásának igazolására számos nyelvi adat idézhető. (Megjegyzendő, hogy a jelentésmező és a hangalaki mező nem egymástól függetlenül, hanem kölcsönhatásukban értelmezendők.)

7. A vizsgált szemantikai jelenségek arra is utalnak, hogy a kétnyelvűeknél a lexémák homofonikus és szinonimikus érintkezése nemcsak egy nyelvi rendszeren belül érvényesül, hanem a két ismert nyelv szintjén is; vagyis az egyik nyelvi elem felidézheti a másik nyelvbeli hasonló hangalakú vagy jelentésű párját. A két nyelvi rendszer lexikális szintű interferenciája ilyen esetekben a legmagasabb fokú. Ez az észrevétel összhangban van a pszicholingvisztikai vizsgálatok újabb eredményeivel (Grosjean 1995: 9–12; Hell 1998: 91–120; Kroll – Groot 1997: 172–3).

8. A hangalaki expresszivitásnak jelentősebb szerepe van a szókölsönszési motivációk sorában, mint ahogy az eddigi kutatásokból kitűnik. A román eredetű kölcsönszókinsz erdélyi nyelvjárásokból származó lexémák halmazában például az onomatopoétikus elemek aránya: indulatszók 40%; igék 34,74%; melléknevek 27,13%, főnevek 4,95%. A hapax kritériuma szerint az onomatopoétikus elemek nem kevésbé jelentősek vagy elterjedtek, mint a kölcsönszókinsz más természetű lexémái, mivel az onomatopoétikus elemeken belül a hapax elemek aránya nem sokkal nagyobb, mint általában a szókinsz egészéhez viszonyított hapax arány.

9. Az onomatopoétikus (hangutánzó és hangulatfestő) elemek vizsgálata arra a következtetésre vezetett, hogy hangzássémájuk a legtöbbször ismétlődő szótagokból vagy hangzókból áll. (Különösen a zárhangoknak, valamint az *r* pergő hangnak nagy a megterheltsége. A magánhangzók közül a velárisak jóval gyakoribbak, mint a palatálisak.) Mindez azt mutatja, az emberi érzékelés számára bizonyos hangkombinációk alkalmasabbnak tűnnek a hang- és mozgásélmények kifejezésére, mint mások. Ilyenként a hangalaki expresszivitás kérdése nem valami misztikus fogalom, hanem – mint a fizikai világ más területe – tudományosan vizsgálható, és megnyilvánulási módjairól szabályok állapíthatók meg. (Az expresszív lexémák felírt hangzás-séma képletei is ezekre a szabályszerűségekre utalnak.)

10. Bizonyos jelentésmezők rendkívül gazdagok expresszív hangalakú elemekben, míg mások alig vagy egyáltalán nem tartalmaznak ilyen természetű lexémákat. Vagyis összefüggés állapítható meg az onomatopoézis és bizonyos jelentéstartományok között. A jelenség annak a kommunikációs igénynek a megnyilvánulása, hogy a kognitív készletben jelöltként adott tulajdonságok, viszonyok (pl. a negatív emberi tulajdonságok, cselekvésintenzitás) jelölt hangalakokkal fejeződjenek ki.

11. A kizárólag csángó nyelvjárásban előforduló onomatopoétikus elemek száma és aránya jóval kisebb a más nyelvjárásokból származó szavak hasonló mutatóinál. Ez alapján arra lehet következtetni, hogy összefüggés van expresszív hangalaki értékjeggyel és a második nyelv ismeretségi foka között. Valószínű, hogy a kevésbé ismert és használt, még meg nem honosodott kölcsönszó hangalakjának idegenségéhez expresszivitás érzett társulhat, akkor is, ha az a második nyelvben nem kimondottan ilyen természetű. Ha a beszélő a második nyelvet nagyon jól ismeri, és használja a mindennapokban, akkor a meghonosodás folyamatában levő kölcsönszó elveszítheti az idegennek érzett elemekre jellemző **hangalaki jelöltséget**, hangsora áttetszővé válik. Így a kiegyensúlyozott kétnyelvűséggel vagy a második nyelv dominanciájával jellemez-

hető egyén az adott lexémát nem tekinti az anyanyelvi megfelelőjétől túlságosan nagy mértékben eltérőnek. Azaz egy adott jelentés két nyelvbeli megfelelője egyenértékűvé válik, és a második nyelvbeli elem már nem hordozza azt a stilisztikai, expresszivitásbeli többletet, amelyet bizonyos hangzássémájú, meg nem honosodott kölcsönszavaknak szoktak tulajdonítani.

12. A kölcsönszóhoz való viszonyulás és a második nyelv ismeretségi fokának az összefüggését más jelenség is szemlélteti. Az erdélyi adatok valamennyi szófajában nagyobb a jelentésváltozási tendenciát mutató elemek aránya, mint a csángóban. Ez azt jelenti, hogy a második nyelvet jól ismerő, beszélő nagyobb mértékben ragaszkodik a kölcsönszó eredeti jelentésszerkezetéhez, azaz emlékezetében jobban rögzült a szó átadó nyelvbeli használati szabálya, és nagyobb mértékben el tud vonatkoztatni az aktuális jelhasználatától. Ugyanakkor ez azt is jelzi, hogy a csángó kölcsönszóhasználatban a magyar nyelv szemantikai rendszerének hatása jóval gyengébb.

13. Nemcsak az onomatopoétikus kölcsönelemek **jelöltek** hangalakilag, hanem általában valamennyi nem integrálódott átvétel. Jelelőtségük nem pusztán a hangalakszerkezetük idegenszerűségében nyilvánul meg, hanem a hangsoruknak tulajdonított expresszivitásban is. Így például a 130 stílusérték szempontjából gúnyosnak, pejoratívnak vagy tréfásnak minősített kölcsönelemből 52, azaz 40% hangalakszerkezete beillik az onomatopoétikus hangzássémák valamelyikébe. Ugyancsak a hangalaki jelöltséget mutatja a népetimológia és a belehallás jelenségének az érvényesülése.

14. A kölcsönszók *szemantikai* jelöltségére utal a jelentésükhöz társított kifejezésbeli többlet, a stilisztikai, affektív értékbeli gazdagodás, a pejorációs eltolódás és általában a negatív értékjelentések nagy száma.

15. Ismert, hogy bizonyos hangalak szerkezeti sajátosságok univerzális érvényességgel fogalmazhatók meg. (Ilyen például az ikerítéses lexémák elemeinek sorrendjére vonatkozó szabály: az előtag szótöve rendszerint magas, az utótag pedig rendszerint mély magánhangzót tartalmaz.) Ezeknek a szabályoknak a kölcsönelem hangtestében való érvényesülése elősegíti az átvételek integrációját.

16. Ugyancsak a kölcsönelem meghonosodásának kedveznek a két érintkező nyelv struktúrájában kimutatható analóg szerkezetek. A belehallás kérdését tárgyalva utaltam a román és a magyar kicsinyítő képzők analóg voltára (r. *-că, -ță*; m. *-ka, -ca*), és arra, hogy az ilyen jelenségeknek milyen szemantikai következményei lehetnek.

17. A szókölcsonzés folyamatában valóban számolni kell az etnocentricitás jelenségével. Valamennyi szófajban jelentkező negatív értékjelentések nagy száma, az ilyen irányban történő jelölés-elmozdulások, a stilisztikai-affektív értékbeli változások (semleges elem gúnyossá, tréfássá válása) azt jelzik, hogy a szemantikai interferencia jelenséget szélesebb – szociálpszichológiai – kontextusban is értelmezni lehet és kell.

18. A gazdasági és kulturális különbségek mellett a kölcsönzés indítékai között tartandók számon a fentebb említett hangalaki expresszivitás, nyelvi kategorizáció és etnocentricitás mellett a jelölési módból fakadó kifejezésbeli többlet (inherens expresszivitás) és az írott nyelv vizualitásának a szerepe.

Függelék

Kiegészítő adatok az RK kölcsönszóanyagához

Az alábbi táblázat azokat az adatokat tartalmazza, amelyek valamilyen tekintetben pontosítják az RK szócikkeit. Ez a pontosítás vonatkozhat: 1. a kölcsönszó olyan jelentésére, amely nem szerepel a szótárban, 2. az etimon olyan jelentésére, amely fontos a kölcsönszó jelentésváltozásának értelmezésében, de az RK-ban nem jelenik meg, 3. más forrásban jelzett további származékszók, igeikötős alakok, 4. arra a kérdésre, hogy az illető lexéma kizárólag a csángó nyelvjárásban fordul elő vagy máshol is. A kizárólag csángó és az erdélyi nyelvjárási adatok elkülönítésében, a jelentéviszonyok értelmezésében ezeket a kiegészítéseket figyelembe vettem.

Kölcsön- szó hanga- lakja	Az RK-ban nem szereplő jelentése	Az etimon RK-ban nem szereplő jelentése	Más forrásban sze- replő származékok, igekötős összeté- lek	Az RK szerint kizárólag csángó adat, más források szerint nem
<i>ákációs</i>			<i>ákácijoskodik</i> 'akadékoskodik' (Zsemlyei 1974: 279)	
<i>babaló</i>		<i>băbălău</i> 'nőies fér- fi' (DLR)		
<i>bálaur</i>				Mezőség (Keszeg 1996)
<i>bászkul.</i>			<i>lebaszculál</i> 'billenőautóról leereszti a szállít- mányt' (Zsemlyei 1974: 304)	
<i>b. b. tyij a</i>		a 'szikrafogó' jelen- tés a románban is kimutatható (Bakos 1980: 480)		
<i>besika</i>	'üvegöngy' (Bakos 1980: 480)			
<i>borděj</i>	'deszkakunyhó' (Bakos 1982: 251)	<i>bordei</i> 'faház, fé- szer' (DLR)		
<i>botyeczál</i>		<i>boteza</i> 'bort, tejet vízzel felhígít' (DEX)		
<i>bruzsuj</i>		<i>bruș, bruj</i> 'sár- v. hógolyó' (DLR)		
<i>bucsa</i>		<i>buc, buci</i> 'a gere- benben visszama- radt szösz' (DEX, DLR)		

Kölcsön- szó hanga- lakja	Az RK-ban nem szereplő jelentése	Az etimon RK-ban nem szereplő jelentése	Más forrásban sze- replő származékok, igekötős összetéte- lek	Az RK szerint kizárólag csángó adat, más források szerint nem
<i>budurój</i>				Székelyzsombor (NyIrK 7:117)
<i>burduf</i>		<i>burduf</i> 'jégbe vá- gott lék' (DEX)		
<i>burėcosz</i>		<i>burefi</i> 'szeplő' (DLR)		
<i>burgya</i>		<i>burde</i> 'pocakos em- ber' (DLR)		
<i>buzát</i>		<i>buzat</i> 'becsapott, ki- ábrándult' (DEX)		
<i>buzsor</i>	'kosbor' (Bakos 1980)			
<i>c. rán</i>	'vándorló pász- tor' (Bakos 1980)			
<i>csára</i>		<i>cioară</i> 'fekete képű ember' (DEX, DLR)		
<i>csetenye</i>		'fenyőfa' (DEX)		
<i>csokonyál</i>	'életlen szer- számmal vág' (Bakos 1980: 480)			
<i>csung. ra</i>	'birka kisza- kadt füljegye' (Bakos 1980: 481)			
<i>drédzsel</i>				Ung: Csap (Bakos 1982: 472)
<i>dripejál</i>			<i>(le)dripejál</i> 'ledöngöl' (Zsemlyei 1974: 402)	
<i>druga</i>		<i>drugă</i> 'a ló hím- vesszeje' (Bakos 1982: 257)		
<i>duriga</i>				Radnót (Nyr 43: 422)
<i>făklia</i>				Kalotaszentszentkirál y (NyIrK 14: 181)
<i>floskotál, floszkotyál</i>			<i>(oda)floszketyál</i> 'odamond' (Zsemlyei 1974:	

Kölcsön- szó hanga- lakja	Az RK-ban nem szereplő jelentése	Az etimon RK-ban nem szereplő jelentése	Más forrásban sze- replő származékok, igekötős összetéte- lek	Az RK szerint kizárólag csángó adat, más források szerint nem
			423)	
<i>flyiák</i>		<i>fleac</i> 'üres beszéd, fecsegés' (DEX)		
<i>fungy. r. u</i>		<i>fundeiū, fundereu</i> 'a vastagbél felső ré- sze' (DLR)		
<i>glod</i>				Csombord (ÚMTsz)
<i>hluzs, huluzs</i>				Magyarókereke (ÚMTsz)
<i>hucucál</i>		<i>huțuța</i> 'gyermeket ringat' (DEX)		
<i>kompona</i>		<i>cumpănă</i> 'a nyájba adott juh után járó sajt mennyisége' (Bakos 1982: 236)		
<i>kránk. u</i>		<i>crancău</i> 'céltalan, lézengő' (DLR)		
<i>leszpegye</i>		<i>lespede</i> 'kőttéspalacsinta- sütő kő' (DLR)		
<i>lingár</i>		<i>lingar</i> 'nagyevő, in- gyenélő' (DLR)		
<i>loboda</i>				Magyarpalatka (Bakos 1982: 468)
<i>mágár</i>				Gyalu (Nyr 30: 391)
<i>matrizsál</i>		<i>motroși</i> 'keresgél, kutat' (DEX)		
<i>mutuj</i>		<i>mutui</i> 'nyomorék'; 'persely' (Bakos 1982: 303)		
<i>nanás</i>		<i>nănaș</i> 'házassági ta- nú' (Bakos 1982: 267)		
<i>nyága</i>				Gógánváralja (NyIrK 9: 321)
<i>nyekezsál</i>		<i>necăji</i> 'bosszantani' (DEX)		
<i>nyégoc</i>		<i>negoț</i> 'áru, portéka' (Bakos 1982: 267)		
<i>oblon</i>				Magyarszovát (NyIrK 12: 320)

Kölcsön- szó hanga- lakja	Az RK-ban nem szereplő jelentése	Az etimon RK-ban nem szereplő jelentése	Más forrásban sze- replő származékok, igekötős összetéte- lek	Az RK szerint kizárólag csángó adat, más források szerint nem
<i>pērcsuny</i>				Csernakeresztúr (NyIrK 10: 344)
<i>pomána</i>		<i>pomană</i> 'vendég- ség' (DEX)		
<i>ponyihósz</i>		<i>ponihos</i> 'ostoba, lusta' (DEX)		
<i>povesztyál</i>		<i>povesti</i> 'pletykálni, rágalmazni' (DEX)		
<i>preunál</i>			<i>összепреunál</i> 'bemér' (Zsemlyei 1979: 201)	
<i>puca</i>	'krumplis nud- li' (ÚMTsz)			
<i>purics</i>		<i>purice</i> 'apró kövek' (DEX)		
<i>pusztija</i>		<i>pustie</i> 'átkozott' (DEX)		
<i>putregáj</i>		<i>putregai</i> 'szemét' (DLRM)		
<i>turtyál</i>			<i>(össze)turgyálodik</i> 'összehorpad' (Zsemlyei 1974: 789)	
<i>véska</i>		<i>veščă</i> 'fakert szí- tán, rostán' (DEX)		
<i>virkolás</i>				Mezőség (Ke- szeg 1996)
<i>zapacsit</i>			<i>megz. p. csálodik</i> 'megzavarodik' (Zsemlyei 1974: 751)	

Felhasznált szakirodalom

ALEXICS György

1887 *Magyar elemek az oláh nyelvben*. XVI: 252 kk.; XVII: 57 kk.

ALR I, II.: *Atlasul Lingvistic Român*. Publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj sub conducerea lui Sextil Pușcariu, Partea I. de Sever Pop. Vol. I. Cluj 1938; Vol. II. Sibiu – Leipzig 1942. Partea II., condus de Emil Petrovici.

ALRM I, II.: *Micul Atlas Lingvistic Român*. Publicat de Muzeul Limbii Române din Cluj. Partea I., condus de Sever Pop, vol. I. Cluj 1938; vol. II. Sibiu – Leipzig 1942. Partea II, condus de Emil Petrovici.

ALRM /SN/: *Micul Atlas Lingvistic Român*. Partea II. Seria nouă. Academia Republicii Socialiste România, Filiala din Cluj. Institutul de Lingvistică și Istorie Literară. Sub direcția acad. Emil Petrovici. Vol. I. București, 1956, vol. II. București, 1967, vol. III. București, 1967: Editura Academiei Române.

ALRR-Mar. *Atlasul Lingvistic Român pe regiuni. Maramureș*. Academia Republicii Socialiste România, Filiala din Cluj. Institutul de Lingvistică și Istorie Literară, de Petru Neiescu, Grigore Rusu, Ionel Stan. Vol. I. București, 1969; vol. II. București, 1971: Editura Academiei Române.

ALRR-Trans: *Atlasul lingvistic român pe regiuni. Transilvania I*. (Ed.: Grigore Rusu, Viorel Bidian, Dumitru Losonți). București, 1992: Editura Academiei Române.

ANDRIC Edit

1995 A szerb nyelvnek a vajdasági magyar nyelvre gyakorolt hatása. In: *Kassai Ilona* (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, 235–43.

ASHER, R. E. (ed.)

1994 *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. vol. 1–10. Oxford – New York – Seoul – Tokyo: Pergamon Press.

BAKOS Ferenc

1970 *A végartikulus alakulása román jövevényszavainkban*. MNy LXVI: 178–82.

1980 *Kiegészítések Márton Gyula–Péntek János–Vöő István „A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai” című munkájának XX. századi anyagához*. MNy LXXVI: 479–83.

1982 *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1984 Román jövevényszavaink legújabb rétegéhez. In: Nagy Béla (szerk.): *Magyar–román filológiai tanulmányok*. Budapest: ELTE Román Filológia Tanszék.

1991 *Az idegen szavak egy sajátos csoportja: a xenizmus*. Mny LXXXVII: 306–12.

BALÁZS László

1965 *Aspecte ale interacțiunii limbilor. Relații lingvistice româno–maghiare*. StUBB 1: 80–91.

Bilingvismul în comuna Suatu. (Kandidátusi értekezés. Kézirat.)

BALOGH Ödön

1931 *Szó- és szólásmagyarázatok*. MNy XXVIII: 22–29.

1961 *Gyimesi csángó tájszók*. NyIrK V: 73–101.

BARTHA Csilla

1992 A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi. (Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez.) In: Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Mai Magyar Nyelvi Tanszék, 19–29.

- BARTHA János
1965 *A román nyelvi elemek stilsztikai szerepe Asztalos István írói nyelvében*. NyIrK IX: 289–92.
- BÁLINT Sándor
1957 *Szegedi szótár*. Budapest.
- BÁRCZI Géza
1948 *Az igei átvételek kérdéséhez*. MNy XLIV: 81–94.
1958 *A magyar szókincs eredete*. Budapest.
- BENCZE Lóránt
1996 *Mikor, miért, kinek, hogyan*. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban. Budapest: Corvina.
- BENKŐ Loránd
1988 *A történeti nyelv tudomány alapjai*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BENŐ Attila
1999 A vizualitás szerepe a szókölcsönzésben. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* (szerk. Keszeg Vilmos, 7. kötet: Írás, írott kultúra, folklór), Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság. 266–80.
- BLÉDY Géza
1942 *Influența limbii române asupra limbii maghiare*. Sibiu: Universitatea „Regele Ferdinand. I.” Cluj–Sibiu.
- BLOMFIELD, Leonard
1933 *Language*. New York.
- BODROGLIGETI András
1972 A szókészlet. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest: Tankönyvkiadó, 63–83.
- BOGNER József
1943 *A szerb uralomnak a délvidéki magyarok nyelvére tett hatása*. Szabadka: Keresztény Sajtószövetkezet.
- BREBAN, Vasile
1980 *Dicționar al limbii române contemporane*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- BROWN, Cecil H.
1990 *A Survey of Category Types in Natural Languages*. In: Tsohatzidis (ed.) 1990: 17–47.
- CARPOV, Maria
1987 *Captarea sensurilor*. București: Editura Didactică și Pedagogică.
- CIENKI, Alan
1998 *STRAIGHT: An image schema and its metaphorical extensions*. Cognitive Linguistics 1998, vol. 9 – 2.
- CLARCK, Eve V. – CLARCK, Herbert H.
1978 *Universals, Relativity and Language Processing*. In: Greenberg (ed.) 1978: 225–77.
- COȘERIU, Eugen
1997 *Sincronie, diacronie și istorie*. Problema schimbării lingvistice. București: Editura Enciclopedică.
- CRUSE, D. A.
1986 *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
1990 Prototype Theory and Lexical Semantics. In: Tsohatzidis (ed.) 1990: 382–402.
- CRYSTAL, David
1998 *A nyelv enciklopédiája*. Budapest: Osiris.
- CSERNICSKÓ István
1995 A kárpátaljai magyarság és a kétnyelvűség. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, 129–45.

- CSÜRY Bálint
1931 *Erdélyi magyar nyelvünk állapota*. Mny XXVII: 253–8.
- DA: *Dicționarul limbii române*. [1913] 1967. București: Editura Academiei Române.
- DAMASSIO, Antonio
1992 Fogalmak az agyban. *Janus* 1992. IX. 1.
- DAMIÁN István
1912 Adatok a magyar–román kölcsönhatáshoz. *Nyelvészeti Füzetek* 67: 3–61.
- DANESI, Marcel
1990 Thinking is Seeing: Visual Metaphor and the Nature of Abstract Thought. *Semiotica* vol. 80 –3/4, 221–37.
- DÉCSY Gyula (ed.)
1987 *A Select Catalogue of Language Universals*. Bloomington, Indiana: Eurolingua.
- DIRVEN, René
1985 *Metaphor as a Basic Means for Extending the Lexicon*. In: W. Paprotté – R. Dirven (eds.) 1985: 85–120.
- DEX: *Dicționarul explicativ al limbii române*. (Red. Ion Coteanu – Luiza Seche – Mircea Seche) București, 1975: Editura Academiei R.S.R.
- DLRC: *Dicționarul limbii române literare contemporane*. București, 1957.
- DRM: *Dicționar român–maghiar*. 1964. București: Editura Academiei Române.
- ECO, Umberto
1982 *Tratat de semiotică generală*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- EDELSPACHER Antal
1876 *Rumun elemek a magyar nyelvben*. NyK XII: 87–116.
- EYSENCK, Michael W. – KEANE, Mark T.
1997. *Kognitív pszichológia*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- ÉrtSz: *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1992. (I–VII.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FABER, Pamela – MAIRAL, Ricardo
1997 The Paradigmatic and Syntagmatic Structure of the Semantic Field of Existence in the Elaboration of a Semantic Macronet. *Studies in Linguistics* 21/1. 129–167.
- FÁBIÁN Péter – SZATHMÁRI István – TERESTYÉNI István
1958 *A magyar stilisztika vázlata*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- FeudRomKsz: *A magyar nyelv feudalizmus kori román kölcsönszavai*. Főszerkesztő: Szabó T. Attila. Munkatársak: B. Gergely Piroska, Kósa Ferenc, Szabó Zoltán, Vámszer Márta, Zsemlyei János. (Kézirat)
- FINGER, Zuzana
1994 Magyar interferenciák a dél-szlovákiai szlovák köznyelvben. *Kétnyelvűség* 1994. 2–3 sz., 1–12.
- FREGE, Gottlob
[1892] 1980 Jelentés és jelölet. In: Ruzsa Imre (szerk.): *Logika, szemantika, matematika*. Válogatott tanulmányok. Budapest: Gondolat, 156–190.
- GALACZI Árpád
1995 *A RAJTA viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat. (Témavezető: Szilágyi N. Sándor). (Kézirat) Kolozsvár.
- GÁLFFY Mózes
1959 *Néhány népetimológia*. StUBB 2: 163–7.
1962 *Kolozsvár és vidéke szóföldrajzához*. StUBB 2: 35–52.
- GÁLFFY Mózes – MÁRTON Gyula
1987 *Székely Nyelvöldrajzi Szótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GEERAERTS, D.
1994 *Lexical Field*. In: Asher (ed.) 1994: 2144–46.

- GIBBS, Raymond W.
1994 *The Poetics of Mind. Figurative Thought, Language and Understanding*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GOMBOCZ Zoltán
1926 *A magyar történeti nyelvtan vázlata*. IV. Jelentéstan. Pécs: Danubia Kiadás.
- GÓSY Mária
1992 *Szavak és mondatok megértésének kérdéséről*. MNy LXXXVII: 151–161.
- GÖNCZ Lajos
1985 *A kétnyelvűség pszichológiája. A magyar–szerb–horvát kétnyelvűség lélektani kutatásai*. Újvidék: Forum Kiadó.
- GREENBERG, J. H. (ed.)
1978 *Universals of Human Language*. Stanford: University Press.
- GREGOR Ferenc
1976 *Népetimológia és szófejtés*. NytudÉrt 89: 97–100.
- GROOT, Annette de M. B.
1998 *Lexico-Semantic Representation and Lexical Access in Bilinguals*. University of Amsterdam, Department of Psychology. (Kézirat)
- GROSJEAN, François.
1994 Individual Bilingualism. In: ASHER, R. A. (ed.): *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Oxford – New York: Pergamon Press.
1995 A Psycholinguistic Approach to Code-Switching: The Recognition of Guest Words by Bilinguals. In: Milroy, L. and Muysken P. (eds.): *One Speaker, Two Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HADROVICS László
1992 *Magyar történeti jelentéstan*. Rendszeres szókincsvizsgálat. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- HAUGEN, E.
1950 The Analysis of Linguistic Borrowings. *Language* 26: 210–231.
- HELL, Janet G. Van
1998 *Cross-Language Processing and Bilingual Memory Organization*. Amsterdam: Faculteit der Psychologie.
- HILL, Jane H.
1995 *Mock Spanish: A Site For The Indexical Reproduction Of Racism In American English*. University of Arizona. Forrás: <http://www.cs.uchicago.edu/lc/archives/subs/hill-jane/>
- HJELMSLEV, L.
1975. *A jel szerkezete*. In: Horányi Ö. – Szépe Gy (szerk.): 1975: 189–205.
1983 Az általános nyelvtan elvei. In: Antal László (szerk.): *Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény* IV. 2. kötet (Kézirat).
- HOCKETT, Charles F.
1964 *A Course in Modern Linguistics*. New York: The Macmillan Company.
- HORÁNYI Ö. – SZÉPE Gy. (szerk.)
1975 *A jel tudománya*. Budapest: Gondolat.
- HORGER Antal
1926 *A nyelvtudomány alapelvei*. Budapest: Kókai Lajos kiadása.
- HUBIK István
1987 A csehszlovákiai magyar fordítás általános problémái. In: Zalabai Zsigmond (szerk.): *A hűség nyelve. Csehszlovákiai magyar írók az anyanyelvről*. 239–40.
- HUSSERL, Edmond
1972 *Válogatott tanulmányai*. Budapest: Gondolat.

- INGHAM, Bruce
1998 Demonstrative Stem in Lakhota. *International Journal of American Linguistics*. vol. 24. nr. 2. 105–140.
- JACKENDOFF, Ray
1994 *Patterns in the mind. Language and Human Nature*. London: A Division of Harper Collins Publishers.
- JAKAB István
1980 *Nyelvünkéről – nyelvünkért*. Bratislava.
1995 *Értsünk szót egymással!* Pozsony.
- JAROVINSZKIJ, Alexandr
1995 *A mentális szótár felépítése kétnyelvű gyermekeknél*. In: Kassai (szerk.) 1995: 83–98.
- A. JÁSZÓ Anna (szerk.)
1991 *A magyar nyelv könyve*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KASSAI Ilona (szerk.)
1995 *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- KATONA Edit
1995 *Interferencia-jelenségek mérése a vajdasági magyar nyelvhasználatban*. In: Kassai (szerk.) 1995: 225–34.
- KATZ J. J. – FODOR A. J.
[1963] 1991: *Egy szemantikai elmélet struktúrája*. In: Telegdi (szerk.) 1991; az angol eredeti: *Language*, 1963. XXXIX: 170–201.
- KÁLMÁN Béla
1976 *A népetimológia*. NytudÉrt 89: 165–69.
- KÁROLY Sándor
1958 *A cs és a k hang szerepe hangfestő szavainkban*. MNY LXII: 151–58.
1970 *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KELEMEN Béla
1963 *Társadalomfejlődés és nyelv*. NyIrK 6: 253–71.
- KEIL, Frank
1992 Pókok a hiedelmek hálójában: a fogalmak és az elméletek közötti zavaros viszony. *Janus* 1992. IX. 1.
- KELLOGG, Ronald T.
1995 *Cognitive Psychology*. London: Sage Publications.
- KESZEG VILMOS
1996 A román mitológia hatása a mezőségi magyar hiedelemrendszerre. In: Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc: Hermann Ottó Múzeum, 145–53.
- KIEFER Ferenc
1983 *Az előfeltevés elmélete*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- KIRÁLY Francisc
1990 *Contacte lingvistice*. Timișoara: Editura Facla.
- KIRÁLY Péter
1972 *A nyelvkeveredés. A magyarországi szláv nyelvjárások tanulságai*. Doktori értekezés. (Kézirat) Budapest.
- KIS Emese
1975 *Încadrarea substantivelor de origine maghiară în sistemul morfologic a limbii române*. București: Editura Academiei R.S.R.
- KISS Jenő
1971 *Szóképzés és etimológia*. MNY LXVII: 170–80.
1983 *Az onomatopoeitikus igék és jövevényigék*. MNY LXXIX: 284–91.

- KONTRA Miklós
1981 *A nyelvek közötti kölcsönzés néhány kérdéséről, különös tekintettel „elangolosodó” orvosi nyelvünkre.* NytudÉrt 109.
- KÓSA Ferenc
1963 *Román nyelvi hatás az erdélyi fazekasmesterség szakszókincsében.* NyIrK VIII: 97–105.
- KÓSA Ferenc – VÖÖ István – ZSEMLYEI János
1966 *Román kölcsönszavak a moldvai csángó fazekasság szakszókincsében.* NyIrK X: 356–69.
- KROLL, F. Judith – GROOT, Annette M. B. de
1997 Lexical and Conceptual Memory in the Bilingual: Mapping Form to Meaning in Two Languages. In: A. M. B. de Groot – J. F. Kroll (eds.) *Tutorialism in Bilingualism: Psycholinguistic Perspectives.* New York: Erlbaum.
- LAKOFF, George
1987 *Women, Fire and Dangerous Things.* Chicago–London: University of Chicago Press.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark
1980 *Metaphors We Live By.* Chicago–London: University of Chicago Press.
- LANGACKER, R. W.
1987 *Foundations of Cognitive Grammar I.* Stanford: Stanford University Press.
- LAWTON, Danis
1974 *Társadalmi osztály, nyelv és oktatás.* Budapest: Gondolat.
- LENNEBERG, Eric H.
1971 Language and Cognition. In: Steinberg (ed.): *Semantics.* Cambridge University Press.
- LEVINSON, Stephen C.
1997 Language and Cognition: The Cognitive Consequences of Spatial Description in Guugu Yimithirr. *Journal of Linguistic Antropology* vol. 7. nr. 1. 98–136.
- LIZANEC, P. M.
1974 *Az ukrán nyelvjárás hungarizmusai jelentésének kérdéséhez.* NytudÉrt 83: 338–343.
- B. LŐRINCZY Éva
1997 Gondolkodás, közlés, nyelvrendszerbeli tények (Az Új Magyar Tájszótár üzenete.) *Magyar Nyelv* XCII: 296–302.
- LAZICZIUS Gyula
1942 *Általános nyelvészet.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- LÜKŐ Gábor
1942 *A magyar lélek formái.* Budapest: Exodus Kiadó.
- MALR: *Micul Atlas Lingvistic Român.* Seria nouă. Red. Emil Petrovici. I–II. 1956, București: Editura Academiei Române.
- MARTIN, James H.
1992 *Conventional Metaphor and the Lexicon.* In: Pustejovsky – Bergler (eds.) 1992: 62–73.
- MÁRTON Gyula
1944 *Ördögösfüzes helynevei.* ErdMúz XLIX: 218–54.
1958 Perechi de cuvinte în graiul ceangău din Moldova. In: *Omagiu lui Iorgu Iordan cu prîlul împlinirii a 70 de ani.* 557–69.
1959 *Eredményeink és feladataink a magyar nyelvet ért román hatás tanulmányozásának terén.* StUBB 2: 29–41.
1960 *Schimbări semantice petrecute în graiul ceangăilor din Moldova sub influența limbii române.* SCL XI: 917–26.
1963 *Újabb adatok a román–magyar szövegyítéses kölcsönzéshez.* NyIrK VII. 1: 89–93.

- 1967 *Cu privire la studierea influenței limbii române asupra limbii maghiare*. StUBB XII. 1: 27–38.
- 1972 *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
- MÁRTON Gyula – PÉNTÉK János – VÖÖ István
- 1977 *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
- D. MÁTAI Mária
- 1992 Az igeikötő fő funkciói és funkcióváltozásai. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. (Főszerk. Benkő Loránd) II/1. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MCDial: *Matériau et recherches dialectales*. 1960: Academia R.P.R. Filiala Cluj.
- S. MEGGYES Klára
- 1974 *A késői gyermeknyelv kutatásának funkciója a jelentéstanban*. NytudÉrt 83: 369–74.
- MEILLET, Antoine
- [1921] 1991 Hogyan változik a szavak jelentése. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Szöveggyűjtemény az általános jelentés tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó, 65–85.
- MELICH János
- 1933 *A jövevényszavak átvételének módjáról*. MNy XXIX: 1–11.
- MERREL, Floyd
- 1992 *Sign, Textuality, World*. Bloomington: Indiana University Press.
- MERVIS, Carolyn B. – ROSCH, Eleanor
- 1981 Categorization of Natural Objects. In: *Annual Review of Psychology*, vol. 32: 89–116. Palo Alto, California.
- MÉRŐ László
- 1989 *Észjárások*. Budapest: Gondolat.
- MICLĂU, Paul
- 1977 *Semiotica lingvistică*. București: Editura Enciclopedică.
- MICLEA, Mircea
- 1994 *Psihologia cognitivă*. Cluj-Napoca: Editura Gloria.
- MIKES Melánia – JUNGER Ferenc
- 1995 A szerb-horvát–magyar kétnyelvűséget érintő szociolingvisztikai kutatások a Vajdaságban. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, 27–36.
- MNy: *Magyar Nyelv*. Budapest, 1904–
- T. MOLNÁR István
- 1993 *A magyar beszédhangok szubjektív elemi szimbolikája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MORAVCSIK, Edith A.
- 1978 *Language Contact*. In: Greenberg (ed.) 1978: 93–122.
- MURÁDIN László
- 1960 *Román nyelvi hatás az aranyosszéki magyar nyelvjárás szókészletében*. NyIrK IV: 129–35.
- 1979 Jövevényszók a mérlegen. *Korunk* 7–8: 612–7.
- 1995 A magyar–román kétnyelvűség zavarai a közigazgatásban. *Kétnyelvűség* 2. 21–24.
- NEMES Zoltánné – GÁLFFY Mózes – MARTON Gyula
- 1974 *Torjai szójegyzék*. Sepsiszentgyörgyi Megyei Múzeum kiadványa.
- NYÍRI Antal
- 1976 *A belső keletkezésű szavak szófejtésének módszertani problémái*. NytudÉrt 89: 217–22.
- NyIrK: *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1957 (I) –
- NyK: *Nyelvtudományi Közlemények*. Budapest, 1862 (I) –
- Nyr: *Magyar Nyelvőr*. Budapest, 1872 (I) –
- NytudÉrt: *Nyelvtudományi Értekezések*. Budapest, 1953.

- OGDEN, E.K. – RICHARDS, I. A.
1957 *The Meaning of Meaning*. London.
- PAPP György
1992 A vajdasági magyar hivatalos és közéleti nyelvhasználat a nyelvtörvény után. In: Györi-Nagy Sándor – Kelemen Janka (szerk.): *Kétnyelvűség a Kárpát-medencében II.* Budapest. 96–102.
1995 Beszédhelyzeti kötődésű kölcsönszavak és közlési interferenciák a jugoszláviai magyarság nyelvében. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest. 217–24.
- PÁL László
1998 *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat. (Témavezető: Szilágyi N. Sándor). (Kézirat) Kolozsvár.
- PAPROTTÉ, W. – DIRVEN, R. (eds.)
1985 *The Ubiquity of Metaphor*. Metaphor in Language and Thought. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Company.
- PAUL, Hermann
[1880] 1920: *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle. (A műből nagyobb részletek olvashatók Telegdi (szerk.) 1991.
- PÉNTEK János
1981 *A román–magyar nyelvi kölcsönhatás néhány szemantikai vonatkozása*. NyIrK XXV: 77–81.
1988 *Teremtő nyelv*. Bukarest: Kriterion.
1993 *Magyar nyelvi gondok Romániában*. Nyr 4: 482–51.
1994 *Az anyanyelv ökológiája Erdélyben*. *Kétnyelvűség* 1994/1. 8–16.
1996 A magyar–román interetnikus kapcsolatok néhány nyelvi vonatkozása. In: Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc: Hermann Ottó Múzeum.
- PERSSON, Gunnar
1990 *Meanings, Models and Metaphors. A Study in Lexical Semantics in English*. Stockholm: Almqvist and Wiksell International.
- PÉTER Mihály
1984 *Érzelemkifejezés, stílusérték és expresszivitás a nyelvben*. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XIV: 219–35.
- PUSTEYOVSKY, J. – BERGLER, S. (eds.)
1992 *Lexical Semantics and Knowledge Representation*. Berlin – Heidelberg: Springer Verlag.
- QUINN, Naomi – HOLLAND, Dorothy
1987 *Culture and Cognition*. In: Holland – Quinn (eds.) 1987: 3–40.
- RADU, Bogdan
1992 Miért van szükségünk fogalmakra? *Janus* 1992. IX. 1.
- REGIER, Terry
1996 *The Human Semantic Potential. Spatial Language and Constrained Connectionism*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.
- ROSETTI, Alexandru
1956 *Limba română în secolul al XIII-lea – al XVI-lea*. București: Editura Academiei R.P.R.
1964 *Istoria limbii române*. București: Editura Academiei R.S.R.
- RUDZKA-OSTYN, Brygida
1985 Metaphoric Processes in Word Formation. The Case of Prefixed Verbs. In: Paprotté–Dirven (eds.): *The Ubiquity of Metaphor*. Amsterdam, Philadelphia.

- SAPIR, Edward
1971 *Az ember és a nyelv*. Budapest: Gondolat.
- SAUSSURE, Ferdinand de
[1931] 1967 *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Gondolat.
- SÁNDOR Klára
1998 Amiért a szinkrón elemzés foszladozik In: Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. 57–84. Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- SCHVEIGER Paul
1984 *O introduce în semiotică*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- SCL: *Studii și Cercetări Lingvistice*. București 1950 (I)–
- SCOTT, Atran
1992 Alapvető fogalmi tartományok. *Janus* 1992. IX. 1.
- Sz. SEBESTYÉN András
1974 *Metaforák szerkezete*. *NyudÉrt* 83: 524–31.
- SIMON Györgyi
1960 *A kifejező szók jellemzői és helyük a szókészletben*. MNy LVI: 440–4.
- SIPOS István
1968 *A nyelvi együttélés szakaszai és tapasztalatai. (A magyar–szlovák nyelvi együttélés történetéből és tapasztalataiból.)* Doktori értekezés. (Kézirat) Budapest.
- SKUTNABB-KANGAS, Tove
1981 *Bilingualism: The Education of Minorities*. Clevendon: Multilingual Matters.
- J. SOLTÉSZ Katalin
1974 *A tulajdonnév jelentésszerkezete*. *NyudÉrt* 83.
- SOSLO, Robert L.
1995 *Cognitive Psychology*. Boston – London – Toronto – Sydney – Tokio: Allin and Bacon.
- StUBB: *Sudia Universitatis Babeș-Bolyai*. Series Philologia. Cluj, 1956 (I) –
- SWEETSER, Eve
1990 *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SWEETSER, Eve – FAUCONNIER, Gilles
1996 Cognitive Links and Domains: Basic Aspects of Mental Space Theory. In: Fauconnier – Sweetser (ed.) 1996: 1–28.
- SZABÓ T. Attila
1960a *A Pápai Páriz szótárkiadások magyar szókincsének román kölcsönszó-anyaga*. StUBB 2: 15–28.
1960b *Román kölcsönszavaink Gyarmathi Sámuel nyelvhasonlításában*. NyIrK IV: 297–315.
1962 *Eredmények és hiányosságok a magyar szókincs román eredetű feudalizmus kori elemeinek vizsgálatában*. StUBB 1: 19–34.
1967 *Knieszsa István szerepe a magyar szókincs román eredetű elemeinek vizsgálatában*. NyIrK IX: 149–55.
- SZABÓ Zoltán
1965a *Román eredetű elemek Barcsay Ábrahám költői nyelvében*. NyIrK IX. 1: 149–55.
1965b *A Gyöngyösi Latin–magyar Szótártörredék román eredetű szavai*. NyIrK IX. 2: 293–5.
1968 *Studiul funcțional al împrumuturilor de origine românească ale limbii maghiare literare vechi*. SCL 553–9.
1975 Stylistic Remarks on the Romanian Loan Words of the Old Hungarian. *Revue Roumaine de Linguistique*. Tome XX. Nr. 6.

- SZATHMÁRI István
1967 A nyelvi elemek stílusértékéről. *Néprajz és Nyelvtudomány* XI: 35–42.
- SZENDE Tamás
1996 *A jelentés alapvonalai*. Budapest: Gondolat.
- SZILÁGYI Ferenc
1976 *Ügynevezett hangfestő szavainkról*. *NytudÉrt* 89: 282–88.
- SZILÁGYI N. Sándor
1978 *Világunk a nyelv*. Bukarest: Kriterion.
1979 *Szóból ért az állat*. Tett (A Hét tudományos ismeretterjesztő melléklete) 1979/3. 7–11.
1994 *Szociálpszichológiai tényezők a szókölcsonzésben*. (Kézirat)
1996 *Hogyan teremtsünk világot?* Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár: Erdélyi Tankönyv Tanács.
1999 *Elmélet és módszer a fonológiában*. Doktori értekezés. (Kézirat)
- SZINNYEI József
1895 *A magyar nyelvbe átvett oláh szavak*. *Nyr* XXII: 23 kk, XIII: 5 kk.
- TAMÁS Lajos
1966 *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumanischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- TAYLOR, John R.
1989 *Linguistic Categorization. Prototypes In Linguistic Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- TEAHA, Teofil
1961 *Graiul din valea Crişului Negru*. Bucureşti: Editura Academiei R.P.R.
- TELEGDI Zsigmond (szerk.)
1972 *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
1977 *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Tankönyvkiadó.
1991 *Szöveggyűjtemény az általános nyelvészet tanulmányozásához*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- TESz: *A magyar nyelv történet-etimológiai szótára* I–III. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest, 1967: Akadémiai Kiadó.
- TOLCSVAI NAGY Gábor
1996 *A magyar nyelv stilisztikája*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- TSOHATZIDIS, S. L. (ed.)
1990 *Meanings and Prototypes*. Studies in linguistic categorization. London and New York: Routledge.
- TSUR, Reuven
1992 *What Makes Sound Patterns Expressive? The Poetic Mode of Speech Perception*. Durham and London: Duke University Press.
- VAS, József
1863 *Kapnikbánya s vidékének nyelvjárása*. *NyK* 2: 362–80.
- VÉRTES O. András
1987 *Bevezetés a magyar hangstilisztikába*. *NytudÉrt* 124.
- VIGOTSZKIJ, L. SZ.
1971 *Gondolkodás és beszéd*. Budapest: Gondolat.
- WARDHAUGH, Ronald
1995 *Szociolingvisztika*. Budapest: Osiris–Századvég.
- WEINREICH, Uriel
1953 *Languages in Contact. Findings and Problems*. New York: Publications of the Linguistic Circle of New York – Number 1.

- WHITE, John S.
1992 *Lexical and World Knowledge: Theoretical and Applied Viewpoints*. In: Pustejovsky – Bergler (eds.) 1992: 171–83.
- WHORF, Benjamin L.
1956 *Language, Thought and Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WURZEL, Wolfgang Ulrich
1998 On markedness. *Theoretical Linguistics* vol. 24. nr. 1. 53–71.
- ZLINSZKI Aladár
1937 *Művészi hangfestés és hangutánzás*. Budapest: Franklin-Társulat Nyomdája.
- ZOLNAI Béla
1957 *Nyelv és stílus*. Budapest: Gondolat.
- ZSEMLYEI János
1969 *Román kölcsönszavaink -uj szóvégeinek kérdéséhez*. NyIrK XII: 117–21.
1974 *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai* című doktori értekezés kéziratosa adattára.
1979 *A Kis-Szamos vidéki magyar tájszólás román kölcsönszavai*. Bukarest: Kriterion.
1995 Román tükörszavak, tükörkifejezések és hibridszavak a romániai magyarság nyelvhasználatában. In: Kassai Ilona (szerk.): *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest, 245–52.
- ZSILKA JÁNOS
1993 *Nyelvi rendszer – palintonia*. Anthropologia linguistica. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.

Tartalom

Előszó.....	5
I. Bevezetés.....	6
II. Szemantikai alapvetés.....	10
III. Hangalak és jelentés.....	25
1. Bevezetés.....	25
2. A mássalhangzók disztribúciója az onomatopoétikus ígetővekben.....	28
3. A magánhangzók disztribúciója az onomatopoétikus ígetővekben.....	32
4. Az onomatopoétikus igék hangzássémája.....	36
5. Az onomatopoétikus melléknevek és főnevek hangjainak disztribúciója és hangzássémája.....	38
5.1. Melléknevek.....	38
5.2. Főnevek.....	42
6. Az expresszív hangzássémák érvényesülése.....	45
6.1. Hangrendi illeszkedés a hangzássémákkal összhangban.....	45
6.2. Expresszív hangzásséma és a hangulatfestés összefüggése.....	47
6.3. Expresszív hangzásséma és stilisztikai-affektív értékbeli gyarapodás.....	48
7. Onomatopoétikus jelentésátvitel.....	48
8. Onomatopoétikus névátvitel.....	50
9. Az onomatopoézissel összefüggő más jelentésszerkezeti változások.....	51
10. A hasonló hangalakok paradigmasorának hatása.....	52
10.1. Jelentés-besugárzás.....	52
10.2. Népetimológia.....	56
10.3. Belehallás.....	57
10.4. Alakvegyülés (kontamináció).....	58
10.5. Hangalakkölcsonzés és hangzásséma-érintkezés.....	58
11. Expresszív hangalakú kölcsönelemek jelentésköre.....	59
11.1. Főnevek.....	59
11.2. Melléknevek.....	61
11.3. Igék.....	62
12. A hangalaki illeszkedés és a jelentés összefüggése.....	63
13. Következtetések.....	65
IV. A jelentésrendszerek érintkezése.....	71
1. Kognitív tartalom, szemantikai tartalom.....	71
2. Jelentésmező, szómező, lexikális mező.....	73
3. A jelentésmezőn belüli változások.....	75
3.1. Főnevek.....	75
3.1.1. Az alapszintű kategória fogalma és jelentősége.....	75
3.1.2. Fölérendelt fogalmat jelölő főnevek szemantikai módosulásai.....	76
3.1.3. Alárendelt fogalmat jelölő főnevek szemantikai módosulásai.....	76
3.1.3.1. A minősítő főnevek jelentésszerkezete.....	76
3.1.3.2. Az alárendelt fogalmi jelölést és jelentést megőrző főnevek.....	77
3.1.3.3. Az alárendelt fogalmi jelölést megőrző, de jelentésükben módosult főnevek.....	78
3.1.3.4. Alapszintű kategóriát jelölő etimonokból származó, a magyarban alárendelt fogalmat megnevező főnevek.....	79

3.1.4. Alapszintű kategóriát jelölő főnevek és jelentésváltozásai	88
3.2. Igék	89
3.2.1. Jelentésszűkülés	89
3.2.2. Jelentésbővülés	91
3.2.3. Mellérendelt fogalmak érintkezésével jellemezhető jelentésváltozások	91
3.3. Melléknevek	92
3.3.1. Mellérendelt fogalmak érintkezéseként értelmezhető jelentésváltozások	92
3.3.2. Jelentésszűkülés	92
3.3.3. Jelentésbővülés	93
3.4. Indulatszók, kifejezések	93
4. A jelentésmezők érintkezése	93
4.1. Metaforikus jelentésmező-érintkezés	94
4.2. Metonimikus jelentésviszonyok	100
5. Összetett jelentésváltozások	103
6. Konnotáció	106
7. Értékjelentés és etnocentrikus szemlélet	107
8. Stilisztikai-affektív értékbeli változás	116
9. A szófaji jelentés változása és az ezzel kapcsolatos denotatív értékbeli módosulás	117
10. A szinonima-differenciálódásra és a nyelvi kategorizációra vonatkozó következtetések	120
11. Kötött morfémák szemantikai struktúrájának érvényesülése	124
11.1. Toldalékok	125
11.2. Igekötők	126
11.2.1. Az igekötő használatának kérdései	126
11.2.2. Az igekötők szemantikai rendszerének megnyilvánulása	130
V. A jelentésváltozások kognitív háttéréről	135
1. Verbális és nem verbális ismeretrendszerek	135
2. A jelöltek belső struktúrája	137
3. Sémák, forgatókönyvek	140
VI. Magyar szavak a románban (Egy kontrollvizsgálat tanulságai)	142
VII. A szókölcsonzés folyamata és indítékai	151
Tézisek	155
Függelék	158
Felhasznált szakirodalom	162

A kölcsőnelemek, mint ismeretes, mind hangtani, mind alaktani és jelentéstani szempontból beilleszkednek az átvevő nyelv rendszerébe. Az empirikus kutatások alapján nyilvánvalóvá vált, hogy a nyelv valamennyi szintjén szabályok és törvényszerűségek állapíthatók meg az átvétel beilleszkedési folyamatára vonatkozólag. A román–magyar interferencia vonatkozásában az ilyen irányú vizsgálatokban – a hangalaki és morfológiai kutatásokhoz képest – a jelentéstani elemzések bizonyos mértékben háttérbe szorultak. Egyrészt azért, mert a jelentéstannak nincs olyan pontosan kidolgozott, empirikus nyelvi anyagon alkalmazott és bevált fogalomrendszere, mint például a hangtannak és az alaktannak, másrészt a jelentéstani jelenségek jóval szórványosabb jellegűek, hiszen a kölcsönszavak többsége változatlanul megőrzi az átadó nyelvben meghonosodott jelentését, jelentéseit. Ennek az értekezésnek a célja: a román–magyar szemantikai interferencia kutatását újabb szempontokkal gazdagítani, a föltárt szemantikai törvényszerűségeket tovább árnyalni, és ezek alapján olyan elvi következtetéseket megfogalmazni, amelyek nemcsak a nyelvek érintkezésének ilyen jellegű vizsgálódásában hasznosíthatók, de bizonyos általános nyelvészeti stúdiumokban is.